

YENİ GAZETE'YE GÖRE ERMENİ MESELESİ
(30 KASIM 1918 – 20 AĞUSTOS 1919)

Ömer ÇANKAYA

T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir
2009

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ömer Çankaya tarafından hazırlanan “Yeni Gazete’ye Göre Ermeni Meselesi (30 Kasım 1918 – 20 Ağustos 1919)” başlıklı bu çalışma ..... tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan .....

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye .....

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

(Danışman)

Üye .....

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye .....

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye .....

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

ONAY
.../ .../ 200...
(İmza)
(Akademik Ünvanı, Adı-Soyadı)
Enstitü Müdürü

ÖZET**YENİ GAZETE'YE GÖRE ERMENİ MESELESİ
(30 KASIM 1918 – 20 AĞUSTOS 1919)****ÇANKAYA, Ömer****Yüksek Lisans–2008****Tarih Anabilim Dalı****Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı****Danışman:** Yrd. Doç. Dr. Meral BAYRAK

Bu tezin amacı, 30 Kasım 1918–20 Ağustos 1919 tarihleri arasında Yeni Gazete’de çıkmış olan haberler ışığında, tehciire tabi tutulan Ermenilerin Mondros Mütarekesi sonrasında geri dönüşlerini, Ermeni dul ve yetimlerinin durumunu, Ermenilerin bu dönem içindeki faaliyetlerini ve Tehcir Meselesi hakkındaki yargılama sürecini incelemektir.

Bu çalışmada temel kaynak olarak Yeni Gazete’nin 30 Kasım 1918 – 20 Ağustos 1919 tarihleri arasında yayımlanmış 242 nüshası incelenmiştir. Bu tarihler arasında gazetenin 22 nüshasına ulaşılamamış olup, bunlardan bir kısmının çeşitli sebeplerle yayımlanmamış oldukları görülmüştür. Bazılarının ise nerede muhafaza edildikleri tespit edilememiştir.

Yeni Gazete’nin incelenen döneme ait nüshaları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Belediye Kütüphanesi (Atatürk Kitaplığı) koleksiyonundan temin edilmiştir. İlk nüshasına ise İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi’nden ulaşılmıştır.

İncelenen dönem içerisinde Yeni Gazete’de yer alan Ermeniler ile ilgili haberlerin önce transkripsiyonu yapılmıştır. Daha sonra bu haberler, Yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti’nin tutumu, Ermenilerin Paris Konferansı’ndaki faaliyetleri, Patrikhanenin tutumu, Ermenilerin geri dönmelerine izin verilmesi, Ermeni dul ve yetimlerinin iade edilmesi, Ermenilerin mallarının iade edilmesi ve tehcir hakkındaki tahkikatlar gibi alt başlıklarla tasnif edildikten sonra kronolojik sırayla verilmiştir.

ABSTRACT**ARMENIAN QUESTION ACCORDING TO YENİ GAZETE****(30 NOVEMBER 1918 – 20 AUGUST 1919)****ÇANKAYA, Ömer****Master Thesis- 2008****Department of History****History of Turkish Republic Discipline****Advisor:** Assistant Professor Meral BAYRAK

This thesis' target is examining deported Armenian's retails after Mondros Armistice Agreement, situation of Armenian widows and fatherlesses, Armenian's activities in this period and their adjudication process about Deportation Subject, according to the news of Yeni Gazete between 30 November 1918–20 August 1919.

In this study, as main source, Yeni Gazete's 242 copy is examined which was published between 30 November 1918 – 20 August 1919. Between these dates, it's seen that 22 copies of newspaper can't be reached and some of them weren't published for various reasons. Also the securing place of some isn't determined.

Yeni Gazete's copies from this examined period are provided from Istanbul Metropolitan Municipality Library (Ataturk Library) collection. The first copy is reached from İstanbul University Central Library.

In examined period, firstly transcription of related news about Armenians in Yeni Gazete is done. Then these news are classified in sub headings as the newly establish of Armenian Republic's attitude, The activities et The Paris Conference, attitude of The Patricchate, permitting Armenians to come back, widows and fatherlesses, movables and immovable of Armenians and investigations, then given in chronological order.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
EKLER LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR.....	x
ÖNSÖZ.....	xi
GİRİŞ.....	1

1.BÖLÜM

TARİHTE ERMENİLER VE İLK TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

1.1. ERMENİ KELİMESİNİN KÖKENİ VE ERMENİSTAN COĞRAFYASI.....	6
1.2. ERMENİLERİN MENŞEİ VE TÜRK HAKİMİYETİNE KADAR ERMENİLER.....	7
1.3. ERMENİLERİN TÜRKLERLE İLK KARŞILAŞMASI VE SELÇUKLU-ERMENİ İLİŞKİLERİ.....	9

2. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER

2.1. 1877 -1878 OSMANLI- RUS SAVAŞI'NA KADAR ERMENİLERİN DURUMU	12
2.1.1. Ermeni Nizamnamesi.....	15
2.1.2. Osmanlı Devlet Hizmetinde Görev Alan Ermeniler.....	16
2.1.3. Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu.....	19
2.2. ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE I. DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR ERMENİLER.....	21
2.2.1. Ermeni Islahatı Meselesi.....	25

2.2.2. İhtilalci Ermeni Komite ve Partileri.....	29
2.2.2.1. Armenakan Partisi (1885).....	29
2.2.2.2. Hınçak (Çan) Komitesi (1887).....	30
2.2.2.3 Taşnaksutyun Komitesi (1890).....	32
2.2.3. Ermeni Terör Hareketleri ve İsyanları.....	33
2.2.3.1. Anavatan Müdafilerinin Tutuklanması.....	35
2.2.3.2. Kürt Musa Bey Olayı (1883 - 1890).....	35
2.2.3.3. Erzurum Olayı (20 Haziran 1890).....	36
2.2.3.4. Kumkapı Olayı (15 Temmuz 1890).....	36
2.2.3.5. Birinci Sasun İsyanı (1894).....	36
2.2.3.6. Bab -ı Âlî Olayı (30 Eylül 1895).....	37
2.2.3.7. Zeytun İsyanı (1895).....	37
2.2.3.8. Adana Olayları.....	38
2.2.4. Yabancı Devletlerin Tutumu.....	39
2.2.4.1. Ermeni Meselesi Üzerine Rusya'nın Politikası.....	40
2.2.4.2. Ermeni Meselesi Üzerine İngiltere'nin Politikası.....	41
2.2.4.3. Ermeni Meselesi Üzerine Fransa'nın Politikası.....	43
2.3. I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİLER VE TEHCİR.....	44
2.3.1. İlk Ermeni İsyanları ve Yapılan İkazlar.....	46
2.3.1.1. Zeytun İsyanı.....	46
2.3.1.2. Kayseri Olayları.....	46
2.3.1.3. Bitlis Olayları.....	47
2.3.1.4. Van Olayları.....	48
2.3.1.5. Muş Olayları.....	50
2.3.1.6. Erzurum Olayları.....	50

2.3.2 Tehcir Öncesi Alınan Tedbirler	51
2.3.3 Tehcir Kararının Alınması ve Uygulanması.....	52
2.4. I. DÜNYA SAVAŞI SONLARINDA ERMENİLER.....	57

3. BÖLÜM

YENİ GAZETE'YE GÖRE MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI ERMENİLER

3.1. YENİ KURULAN ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN TUTUMU.....	60
3.2. ERMENİLERİN PARİS KONFERANSI'NDAKİ FAALİYETLERİ.....	78
3.3. PATRİKHANE'NİN TUTUMU.....	88

4. BÖLÜM

YENİ GAZETE'YE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN ERMENİLERE YÖNELİK TUTUMU

4.1. ERMENİLERİN GERİ DÖNMELERİNE İZİN VERİLMESİ.....	93
4.2. ERMENİ DUL VE YETİMLERİNİN CEMAATLERİNE İADE EDİLMESİ.....	105
4.3. ERMENİLERİN MENKUL VE GAYRİMENKUL MALLARININ İADE EDİLMESİ	113
4.4. PARİS'TE OSMANLI HÜKÜMETİ'NİN FAALİYETLERİ.....	119
4.5. YENİ GAZETE'YE GÖRE TEHCİR HAKKINDAKİ TAHKİKATLAR.....	131
4.5.1. Meclis-i Mebusan ve Ayan'da Yaşanan Tartışmalar.....	131
4.5.2. Tehcir Yargılamaları Hakkında Yeni Gazete'de Yer Alan Haberler..	141
4.5.3. Tehcir Yargılamaları Hakkında Yapılan Çalışmalar.....	146
4.5.3.1. Beşinci Şube.....	146
4.5.3.2. Tetkik-i Seyyiat Komisyonu.....	147

4.5.3.3. Divan-ı Harplerin Kurulması.....	153
4.5.3.4. Tutuklamalar.....	158
4.5.3.5. Yozgat Tehciri Mahkemesi.....	167
SONUÇ.....	183
KAYNAKÇA.....	186
EKLER.....	194

EKLER LİSTESİ

- EK 1:** Devr-i Meşrutiyete ait Ermeni Meselesi ve Mukatelatı
- EK 2:** Ermeni Heyet-i Hükümeti
- EK 3:** Trabzon Vilayeti ve Havalisi Adem-i Merkezîyet Cemiyetinin Muhtırasıdır
- EK 4:** Türkiye ve Ermenistan- Amerika
- EK 5:** Türkler ve Ermeniler
- EK 6:** Ermenilerin Mutalebatı (30 Kasım 1918)
- EK 7:** Ermenilerin Mutalebatı (2 Şubat 1919)
- EK 8:** Ermenistan'ın Haritası
- EK 9:** Rum Patriği'nin Beyanâtı
- EK 10:** Hükümet-i Osmaniye'nin Mühim Bir Muhtırası
- EK 11:** Konferansa Verilen Muhtıramızın Metn-i Resmisi
- EK 12:** Konferansa İkinci Muhtıra
- EK 13:** Muhacirin Sevkıyatı
- EK 14:** Dahiliye Nazırının Beyanâtı
- EK 15:** Amerikalıların Anadolu Hakkında İlk Raporları
- EK 16:** Ermeni Yetimleri
- EK 17:** Kastamonu'da Emval-i Metruke Yağması
- EK 18:** Mebusan (Rumların Tehciri Hakkındaki Müzakerenin Devamı)
- EK 19:** İki Mühim Takrir
- EK 20:** Padişah'ın Sözleri, Sözlerin Padişahı
- EK 21:** Sulha Hazırlanırken
- EK 22:** Mert Düşman, Riyakar Dost
- EK 23:** Ermenilerin Tehciri ve Almanlar
- EK 24:** Maceraperestane Siyaset
- EK 25:** Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Beyannameesi
- EK 26:** İzmit Tahkikatı
- EK 27:** Tedkik-i Seyyiat
- EK 28:** Ceraim-i Tehcir
- EK 29:** Dünkü Tevkifat
- EK 30:** Divan-ı Harb-i Mahsusta- Muhakeme Başladı

KISALTMALAR

- a.g.e.**.....: adı geçen eser
a.g.m. .....: adı geçen makale
Ans. .....: Ansiklopedisi
ATAM......: Atatürk Araştırma Merkezi
bkz. .....: bakınız
c. .....: cilt
Çev......: çeviren
DH.ŞFR .....: Dahiliye Nezareti Şifre Kalem
Ed. .....: editör
M.Ö. .....: Milattan Önce
M.S. .....: Milattan Sonra
nr. .....: numara
s. .....: sayfa
S. .....: sayı
ss. .....: sayfalar arası
TBMM. .....: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK. .....: Türk Tarih Kurumu
vd. .....: ve diğerleri
Yay.Haz. .....: yayına hazırlayan

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türk-Ermeni ihtilafından söz edilemez, çünkü Anadolu’da Türkler ve Ermeniler sekiz asırdan fazla, yan yana ve barış içinde yaşamışlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Millet-i Sadıka olarak nitelendirilen, Türk kültürünü de benimseyen Ermeniler, kendi aralarında bile Türkçe konuşmayı tercih etmişlerdir. Çıkardıkları gazeteleri de Ermenice harflerle Türkçe yayımlamışlardır.

Avrupa devletleri, kendi çıkarları doğrultusunda Ermenileri kullanarak, Osmanlı Devleti’nin gündemini uzun süre meşgul eden bir “Ermeni Meselesi” yaratmışlardır. Bu mesele günümüzde de Türkiye Cumhuriyeti’ni uğraştıran önemli meselelerden biri olmaya devam etmektedir.

Fransız İhtilalinden sonra ortaya çıkan milliyetçilik akımından, Osmanlı Devleti’nin diğer gayrimüslim unsurları gibi Ermeniler de etkilenmiş, Avrupalı devletlerin teşvik ve yardımları ile ayrılıkçı faaliyetlere başlamışlardır. Bağımsızlık nihai amacını güden ihtilalci Ermeni cemiyetleri kurmuşlar ve bu amacı gerçekleştirmek için de terörü araç olarak seçmişlerdir.

1878 Berlin Antlaşması ile milletlerarası bir mesele haline gelen Ermeni meselesinin çözümü için çaba harcayan Osmanlı Devleti, Ermeni ıslahatı konusunda Avrupa devletleri tarafından yoğun bir baskıya tabi tutulmuştur.

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na girmesiyle birlikte topluca isyana başlayan Ermeniler, Osmanlı ordusunun cephelerde olmasından yararlanarak memleketin her tarafında olaylar çıkartmışlar, ordunun ikmal yollarını ve haberleşmesini sabote ederek savaş esnasında düşmanla işbirliği yapmak suretiyle ihanet etmişlerdir.

Osmanlı Devleti, 10 ay tahammül gösterip, aldığı küçük tedbirlerle olayları yatıştırmaya çalışmışsa da Van’daki Ermeni İhtilalinin faturasının ağırlığı karşısında, tarihe “Tehcir” adıyla geçmiş olan “Sevk ve İskan” kanunu çıkartıp uygulamak zorunda kalmıştır. Savaş sebebiyle içinde bulunduğu ekonomik imkansızlıklara ve vasıta sıkıntısına rağmen, Osmanlı Devleti bu kanunu başarıyla uygulamıştır. Ne var

ki bazı üzücü olaylar da yaşanmıştır. Alınan tedbirlere rağmen birkaç Ermeni kafilesi saldırıya uğramış, açlık ve hastalıktan ölenler olmuştur.

Ancak Ermeniler, tehcir edilmelerini propaganda aracı olarak kullanarak, soykırıma uğradıklarını iddia etmişlerdir. Hatta soykırım nedeniyle öldüğü iddia edilen Ermeni sayısını o kadar abartmışlardır ki, son yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni nüfusunun da üzerinde olan, 1.500.000 Ermeni'nin öldürüldüğünü iddia etmişlerdir.

Bu çalışma, 30 Kasım 1918 ile 20 Ağustos 1919 tarihleri arasında Ermeni tehciri ile ilgili olarak Yeni Gazete'ye yansıyan haberler ve makaleleri incelemek, tehcir sonrası yaşananları döneme ait bir gazeteye göre değerlendirmek amacıyla yapılmıştır.

Çalışmanın Giriş bölümünde Yeni Gazete'nin yayın hayatına girişi, yazarları, yayın politikası hakkında genel bilgiler yer almıştır. Ayrıca incelenen dönemde İstanbul Hükümeti'nin Yeni Gazete'ye olan desteğine değinilmiştir. I. Bölümde, Ermeniler ve bilinen en eski Ermeni tarihi hakkında bilgi verildikten sonra ilk Türk-Ermeni ilişkilerinin başlamasından Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar olan dönemde Ermenilerin durumları ve Türk-Ermeni ilişkileri incelenmiştir. II. Bölümde de Osmanlı hakimiyetinde Ermenilerin durumları, Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ve meselenin çözümüne yönelik yapılan ıslahat çalışmaları, tehcir kararının alınmasına sebep olan Ermeni terör olayları ve tehcirin uygulanması gibi konular anlatılmıştır.

III. Bölümünde, incelenen dönem içinde Yeni Gazete'de yayınlanmış haberler ışığında Mondros Mütarekesi sonrası Ermenilerin, Patrikhanenin ve yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. IV. Bölümde ise tehcir edilen Ermenilerin geri dönmeleri, bu süreçte dul ve yetimler ile menkul ve gayrimenkul Ermeni eşyaları konusunda karşılaşılan sorunlar hakkında bilgi verilmiştir.

Bu çalışmaya teşvik eden ve araştırmamın her aşamasında yapıcı eleştirileri ve yönlendirmesi ile desteğini eksik etmeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Sayın Meral Bayrak'a, tadilat dolayısı ile kapalı olmasına rağmen Yeni Gazete'nin

temininde yardımlarını esirgemeyen İstanbul Belediye Kütüphanesi (Atatürk Kitaplığı) çalışanlarına, fedakar eşime ve oğluma sonsuz teşekkür ederim.

GİRİŞ

Meşrutiyetin ikinci kez ilanı ile birlikte Türk gazeteciliği için geniş bir özgürlük dönemi başlamıştır. İstibdat devrinden beri yayın hayatını sürdürmekte olan İkdam, Sabah ve Tercüman-ı Hakikat gazetelerinin yanında başka gazeteler de çıkarılmıştır. Bunların içinde Tanin, Mizan ve Yeni Gazete en önemli olanlarıdır.¹

Meşrutiyet ilan edildiğinde Babanzade İsmail Hakkı, Abdullah Zühdü ve Ahmet Rasim, Ahmet Cevdet Bey tarafından çıkarılan İkdam Gazetesi'nin yazarları arasında bulunuyordu. Mihran Efendi'nin Sabah Gazetesi'nde de Mahmut Sadık, Selanikli Tevfik ve Halit vardı. Ahmet Mithat'ın sahibi olduğu ve kardeşi Mehmet Cevdet tarafından çıkarılan Tercüman-ı Hakikat ise akşamları yayımlanmaya başlamıştı.²

II. Meşrutiyetin ilanından bir hafta sonra, Karabet'in haftalık Resimli Gazete'si, Abdullah Zühdü tarafından önce Gazete ismiyle gündelik gazeteye çevrilmiştir.³ 7 Ağustos 1324/ 20 Ağustos 1908 tarihinden itibaren ise Yeni Gazete adıyla, 48×63 ebatlarında, iki sayfa halinde günlük gazete olarak Türk basın dünyasında yerini almıştır. “Gagaburun ve İbiş” adıyla bir de ilave çıkarılmıştır. Bir çeşit mizah dergisi olan bu ekin, “eşref saatte neşredildiği” belirtilmiş, Yeni Gazete tarafından İstanbul'da yayımlandığı ifade edilmiştir.⁴

Gazetenin 22 Eylül 1327/ 5 Ekim 1911 tarih ve 1–1117 sayısından itibaren 16 Teşrin-i Evvel 1327/ 29 Ekim 1911 tarih ve 25–1141 sayısına kadar olan nüshaları “Takvimli Gazete” adı ile yayımlanmıştır. 1142. sayıdan itibaren “Yeni Gazete” adı ile tekrar yayımlanmaya başlamıştır.⁵

¹ M. Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, Çağlayan Kitapevi, İstanbul 1982, s.306–307, 310; Enver Behnan Şapolyo, **Türk Gazeteciliği Tarihi**, Güven Matbaası, Ankara 1971, s.175.

² Server R. İskit, **Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınlarından, Ankara 1943, s.142.

³ Zeki Gürel, “**Abdullah Zühdü’nün Hayatı ve Hikayeleri Üzerine Bir Araştırma**”, Gazi Üniversitesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1985, s.36.

⁴ Hasan Duman, **Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828–1928**, c.2, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000, s.935.

⁵ Duman, **a.g.e.**, s.935.

Abdullah Zühdü'nün⁶ sahibi ve başyazarı olduğu gazetede yakın arkadaşı Mahmut Sadık⁷ "Takvimden Bir Yaprak" başlığı altında köşe yazıları yazmıştır. Yeni Gazete, Hakkı Behiç ve Nazım Poroy'un da makalelerine yer vermiştir. Ahmet Emin Yalman da sonradan bu yazı heyetine katılmıştır.⁸ Gazetenin siyasi muharriri ise Saffeti Ziya'dır.⁹

II. Meşrutiyetin sağlamış olduğu özgür ortamdan yararlanarak yayın hayatına atılan Yeni Gazete, Cenap Şahabettin, Süleyman Nafiz ve Mehmet Rauf gibi usta kalemleri de yazar kadrosuna alarak, dönemin önemli gazetelerinden biri olmuştur.¹⁰

İttihat ve Terakki Merkezi Umumisi'nin 28 Kanun-ı Sani 1324/ 10 Şubat 1909 tarihinde şubelerine gönderdiği bir izahnamede, İstanbul'da neşrolunan gazeteler 3 kısma ayrılmış olup, bunlar; cemiyet gazeteleri, hükümet veya müstebitler tarafından satın alınmış gazeteler ve bitaraf gazeteler olarak sınıflandırılmıştır.

⁶ Abdullah Zühdü, 1869 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Ticaret ve Nafia Nezareti Başkatiplerinden Osman Tevfik Efendi'dir. Öğrenimine İstanbul'da başlamış, 1890'da Galatasaray Sultanisini bitirdikten sonra, okul yıllarında başladığı yazarlık hayatını Saadet Gazetesi'ne girerek sürdürmüştür. II. Meşrutiyete kadar, Tercüman-ı Hakikat, Tarik, Sabah ve İkdam Gazetelerinde çalışmıştır. Bir ara Maarif Nezareti Tetkik-i Müellifat Komisyonu'nda üye olarak çalışan Abdullah Zühdü, 1897'de patlak veren Türk-Yunan Savaşı'nda savaş muhabirliği ile ün kazanmıştır. İstibdat dönemindeki basın olaylarının en önemlilerinden biri olan gazetecilerin ilk grevinde ön ayak olan kişidir (1901). Her yıl 24 Temmuz'da düzenlenen Gazeteciler Bayramı'nın kaynağı olan toplantının organizasyonunu yapan kişi de Abdullah Zühdü'dür. Sirkeci'de bir gazinoda toplanan 50 kadar gazeteci, bir komisyon oluşturmuş ve bu komisyon zaman zaman toplanarak Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti'nin tüzüğünü hazırlamıştır. Abdullah Zühdü'nün İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin kuruluşunda da yönetim kurulu üyesi olarak görev aldığı bilinmektedir. Damat Ferit Paşa kabinesince Matbuat Umum Müdürlüğü'ne getirilen Abdullah Zühdü, 20 Nisan - 20 Temmuz 1920 tarihleri arasında görev yaptıktan sonra, istifa ederek bu görevden ayrılmıştır. Abdullah Zühdü, 29 Mayıs 1925'te ölmüştür. Daha geniş bilgi için bkz., Gürel, **a.g.e.**, s.36-62; Hüseyin Cahit Yalçın, **Edebiyat Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, s.127-128; Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz**, (Yay. Haz., Erol Sadi Erdinç), c.I, Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul 1997, s.69-70; Hıfzı Topuz, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1996, s.195; İlhami Soysal, "150'likler Kimlerdir? Ne Yaptılar? Ne Oldular?", **Milliyet**, 13 Ekim 1984, s.9.

⁷ Mahmut Sadık, 1864-1930 yılları arasında yaşamıştır. Mülkiye Mektebi'ni bitirmiştir. Almanya'da tarım eğitimi görmüştür. Memurluk ve öğretmenlik de yapmış olan Mahmut Sadık, İkdam, Tercüman-ı Hakikat, Servet-i Fünun, Karagöz vb. gazete ve dergilere yazı yazmıştır. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Abdullah Zühdü ile birlikte çıkarmış oldukları Yeni Gazete'de "Takvimden Bir Yaprak" başlığı altında siyasi-mizahi yazılar yazmıştır. 1917'de kurulan Matbuat Cemiyeti'nin ilk başkanı seçilmiştir. Ahmet İhsan Tokgöz, **Matbuat Hatıralarım**, (Yay.Haz., Alpay Kabacalı), İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.267.

⁸ Yalman, **a.g.e.**, s.73.

⁹ Yalman, **a.g.e.**, s.100.

¹⁰ Nejdet Ekinci, "Türk Basın Tarihinden Kesitler", **Türkler Ansiklopedisi.**, c.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.677.

İzahnamede Yeni Gazete, ikinci kategoriye dahil edilmiş, sermayesinin büyük bir kısmının Sadrazam Kamil Paşa'nın oğlu Said Paşa'ya ait olduğu, gazetenin bu çocuğun verdiği talimatları takip ettiği iddia edilmiştir.¹¹ Yeni Gazete hakkında yapılan bu araştırmada ve yararlanılan kaynakların birçoğunda bu konudan bahsedilmiş ve gazetenin Sadrazam Kamil Paşa taraftarı olduğu belirtilmiştir.

O dönemde bir yabancı hükümetten, bir yabancı banka veya şirketten para almak, bir gazetenin tıpkı satış ve ilan gibi normal gelir kaynaklarından biri sayılmaktaydı. Yeni Gazete'de de yabancı parası büyük rol oynamıştır. Ahmet Emin Yalman, gazetenin hem İngilizlerden hem de Avusturyalılarından para aldığını iddia etmiştir.¹²

İttihatçıların iktidarına karşı çıkan, İngiltere yanlısı görünen Yeni Gazete,¹³ Kamil Paşa'nın yayın organı diye tanınmaktaydı. Bir sütununda İngiliz, bazen de Avusturya menfaatlerine uygun ücretli yazılar çıkmaktaydı. Gazetenin diğer sütunlarında ise mesleğine bağlı, dürüst gazeteciler tarafından memleket menfaatlerine uygun makaleler yer almaktaydı. Bu sebeple bu iki cepheli gazetenin hatırı sayılır, lafı geçer memleket gazetelerinin arasında önemli bir yeri vardı. Yeni Gazete, dönemin iki düşman gruba ayrılan gazeteleri arasında, iç siyasette uzlaştırıcı bir orta yol izlemeye çalışıyordu.¹⁴

İstanbul'da çıkan gazeteler arasında Yeni Gazete, 31 Mart'ın tahrirçilerinden Kamil Paşa'nın oğlu Amiral Said Paşa ile sıkı bir temas halinde olmasına rağmen, milli harekete en çabuk ayak uyduran gazete olmuştur. 31 Mart'tan sonra yayın hayatını sürdüren gazeteler arasında yer almıştır.¹⁵

Ancak Yeni Gazete, Bâb-ı âlî baskını ile Kamil Paşa'nın sadrazamlıktan çekilmesi üzerine 1564. sayısında 10 Kanun-ı Sani 1328/ 23 Ocak 1913 tarihinde yayınına son vermiştir.¹⁶

¹¹ Server R. İskit, **Türkiye'de Matbuat Rejimleri**, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından, Ülkü Matbaası, İstanbul 1939, s.79-81.

¹² Yalman, **a.g.e.**, s.99-101.

¹³ Tokgöz, **a.g.e.**, s.282.

¹⁴ Yalman, **a.g.e.**, s.99-101.

¹⁵ Yalman, **a.g.e.**, s.113.

¹⁶ Tokgöz, **a.g.e.**, s.282; **Yeni Gazete**, 10 Kanun-ı Sani 1328/ 23 Ocak 1913, s.1.

30 Teşrin-i Sani 1334/ 30 Kasım 1918 günü 1565. sayıdan itibaren tekrar günlük gazete olarak yayımlanmaya başlayan Yeni Gazete'nin başında Sermuharrir ve Müdür sıfatıyla Abdullah Zühdü ile Mahmut Sadık'ın olduğu görülmektedir. Gazete bu dönem de iki sayfa olarak yayımlanmıştır.¹⁷ 1 Kanun-ı Evvel 1918/ 1 Aralık 1918 tarihli¹⁸ nüshasındaki bilgiler şunlardır;

On birinci sene-Numara: 2- 1566

Sermuharrir ve Müdürleri: Abdullah Zühdü ve Mahmut Sadık

Matbaa ve İdarehanesi: İstanbul: Bâb-ı âlî Caddesi'nde Daire-yi Mahsusa

Telefon Numarası: İstanbul, 1998

Telgraf Adresi: İstanbul, Yeni Gazete

Yeni Gazeteye ait evrak müdüriyet namına gönderilmelidir.

Abone Şeraiti:

İstanbul ve vilayetler için: Senelik 320, altı aylık 180, üç aylık 95 Kuruştur.

Memalik-i Ecnebiye için: Senelik 420, altı aylık 220, üç aylık 120 Kuruş.

İlan şeraiti İdare müdüriyeti ile kararlaştırılır. İlanın muhteviyatından gazete mesul değildir.

Nüshası 40 Para.¹⁹

Gazetede tarih hem Hicri, hem de Rumi olarak verilmiştir. Ayrıca Miladi yıl da belirtilmiştir.²⁰

Yeni Gazete'nin incelenen 30 Kasım 1918–20 Ağustos 1919 tarihleri arasında çıkmış nüshalarında, yazar kadrosunun zayıf olduğu görülmüştür. Gazetenin başmakalesi bazen Abdullah Zühdü tarafından, bazen de Mahmut Sadık tarafından yazılmıştır. Zaman zaman da makaleler “Yeni Gazete” imzasıyla verilmiştir. Mahmut Sadık, “Takvimden Bir Yaprak” başlığı ile yazmaya devam etmiştir.

¹⁷ Dipnot olarak kullanılırken gazetenin ilk sayfasında yer alan haberler için sayfa numarası verilmemiştir.

¹⁸ İncelenen döneminin ilk nüshası olan 30 Teşrin-i Sani 1334/ 30 Kasım 1918 tarihli nüshası yıpranmış olduğundan net olarak okunamadığı için bir sonraki nüsha esas alınmıştır.

¹⁹ **Yeni Gazete**, 1 Kanun-ı Evvel 1334–1 Aralık 1918, nr.2 -1566.

²⁰ Dipnotlarda Rumi ve Miladi tarih verilmiştir. 1 Mart 1917 tarihinden itibaren tarihler arasında gün ve ay farkı olmadığı için Miladi tarihte gün ve ay verilmemiştir.

Gazetede ki haberlerin büyük bir kısmı, Ermenice, Rumca ve Türkçe yayımlanan İstanbul gazetelerinden alıntı yapılarak verilmiştir. Ayrıca yabancı basından iktibas edilen haberlere de yer verildiği görülmüştür.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve uygulanmaya başlaması üzerine yer yer işgaller başlamış, İstanbul Hükümeti izlediği yanlış ve korkak politikasını anlatmakta zorlanmış, İstanbul Hükümeti düşüncelerini anlatmak, insanları etkilemek için Yeni Gazete'yi seçmiş ve bu amaç için kullanmıştır. Gazetenin başarılı olması ve yaygın bir şekilde halka ulaştırılması için hükümet, devletin bütün olanaklarını kullanmaktan geri kalmamıştır. Maddi olarak doğrudan desteklenen Yeni Gazete'nin abone çalışmalarında devlet memurları görev almaya ve abone olmaya zorlanmıştır.²¹

Ancak Yeni Gazete bu dönemde eski gücüne ulaşamamış, 20 Ağustos 1919 tarih ve 259-1823. numara ile son nüshası yayımlanmıştır.

---

²¹ Abdullah İlgazi, "İstanbul Hükümeti'nin Propaganda Faaliyetleri ve Yeni Gazete" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.XVIII, S.53 (Temmuz 2002), (Çevrimiçi), <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=239>, 20 Ağustos 2008.

1. BÖLÜM

TARİHTE ERMENİLER VE İLK TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

1.1. ERMENİ KELİMESİNİN KÖKENİ VE ERMENİSTAN COĞRAFYASI

Ermenice’de “Hay” Ermeni, “Hayestan” Ermenistan anlamına gelmektedir. Ermeniler kendi dillerinde ve kendi aralarında “Ermeni” kelimesini kullanmamışlardır.²²

Armenia adı ilk defa M.Ö.518 tarihli²³ Behistun yazıtında geçmektedir. Pers Kralı I. Darius bu yazıtta, Ergani-Elazığ bölgesinde ayaklanan bir kavim olarak “Armina, Arminia”dan söz etmektedir.²⁴

Yüksek Ülke anlamına gelen “Armenia”, birçok kaynakta coğrafi bir bölge ismi olarak kullanılmıştır. Kuzeyde Kafkas Sıradağları ile Karadeniz’e, Güneyde Kızılözen ve Kerkük ile Suriye’de kalan Sincar Dağı’na, Batıda Malatya-Çukurova ve Asi Irmağı’na, doğuda ise Hazar Denizi’ne kadar uzanan bölgeye “Armenia” adı verilmiştir.

M.Ö. 188 tarihinde kurulan Artaksias Krallığı zamanında, Aramice “Yukarı / Yüksek / Dağlık Bölge” anlamına gelen “Ermenistan / Armenia” adı, Muş ve Ahlat bölgeleri için kullanılan coğrafi bir terimdi. Bu coğrafi adın M.Ö. VI. yy sonlarında İranlılar tarafından verildiği ve Ermenistan denilen bölgenin Persler’in Doğu Anadolu’daki satraplıklarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu coğrafi ad sonraları Romalılar tarafından orta ve yukarı Murat suyu ile Kür ve Aras nehirleri boyları için de kullanılmış ve Avrupalılar tarafından benimsenmiştir.²⁵

²² Yavuz Ercan, “Ermeniler ve Ermeni Sorunu”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed., Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.75.

²³ Bu tarihi Esat Uras M.Ö. 510, Azmi Süslü ve Kamuran Gürün ise M.Ö. 515 olarak vermişlerdir. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.100; Azmi Süslü, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kafkas Üniversitesi Yayınları, Ankara 1995, s.11; Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1983, s.16.

²⁴ H.Kemal Türköz, **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1995, s.114; Erdal İter, “Ermenistan/Armenia Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konusunda Tespitler”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s.3.

²⁵ Süslü, **a.g.e.**, s.11; İter **a.g.m.**, s.3; Şemsettin Günaltay, **Yakın Şark**, c.IV, T.T.K., 1951, s.15; Türköz, **a.g.e.**, s.1-2.

Ermeniler eski çağlarda yaşadıkları memleketi Asıl Ermenistan adıyla büyük ve küçük Ermenistan olmak üzere iki kısma ayırıyorlardı. Kilikya Krallığı olarak anılan prensliğin toprakları ise sahil ve dağlık Kilikya olmak üzere iki kısımdı.²⁶

Sınırları esneklik gösteren ve yüzyıllar boyunca birçok devletin işgal ve istilasına uğrayan, bir geçit, çarpışma sahası olan bu bölgelerde hiçbir zaman devamlı, mütecanis ve milli bir Ermenistan devleti mevcut olmamıştır. Küçük krallıklar (prenslikler), çok zaman civardaki büyük devletlere tabi olarak, muayyen bölgelere hükmetmişlerdir. XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıl ikinci yarısına kadar da Ermenistan coğrafi adının yerini Turkomanya (Türkmen Ülkesi) almıştır.²⁷

1.2. ERMENİLERİN MENŞEİ VE TÜRK HAKİMİYETİNE KADAR ERMENİLER

Armania - Ermenistan terimi bir ırk veya millet adı olarak değil, çeşitli ırk ve kültürlerle mensup insan topluluğunun bulunduğu bölgeyi ifade etmek için bir coğrafi terim olarak kullanılmış, daha sonra ise o bölgede yaşayanlar bu isimle anılmıştır. Günümüzde Ermenilerin menşei hakkında kesin bir sonuca varılamamış ancak bu konu hakkında bazı tezler ileri sürülmüştür.

Ermeni tarihçilerinin bir kısmı ve kilise, Ermenilerin menşeiini Hazreti Nuh'un oğlu Yafes'e bağlarlar. Buna göre; Ermenilerin Nuh'un torununun torunu Hayk'tan türedikleri ileri sürülmektedir.²⁸

Ermenilerin Hind Avrupai topluluk olan Kimmerler ile birlikte Kafkasya'dan veya Frigler ile birlikte Balkanlar'dan geldikleri tezi Ermenilerin menşei hakkında ileri sürülen iddialardan birisidir. Bazı araştırmacılara göre Ermeniler, Hitit neslinin

²⁶ H. Kemal Türközü, **Türkmen Ülkesi(=Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985, s.3; İlater, **a.g.m.**, s.3.

²⁷ Türközü, **Türkmen Ülkesi**, s.4.

²⁸ İlater, **a.g.m.**, s.6; Mehmed Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976, s.1.

bir koludur. Diğer bir görüşe göre ise Urartuların torunlarıdır. Turan ırkından geldikleri de iddia edilmektedir.²⁹

Tarihi süreç içerisinde değerlendirildiğinde Ermeniler, M.Ö. 521'den 344'e kadar Perslerin, 334'den 215'e kadar Makedonya İmparatorluğu'nun, 215'ten 190'a kadar Selektilerin idaresinde yaşamışlardır. Ermenistan'ın 190'dan M.S. 220'lere kadar Roma İmparatorluğu ile Partlar arasında sık sık el değiştirmesinden sonra yine 220'lerden V. yüzyıl başına kadar Sasanilerin, V. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Bizanslıların, VII. yüzyıldan başlayarak ise Arapların egemenliğinde kalmışlardır. X. yüzyılda yeniden Bizans'a bağlanmışlardır.³⁰

1071'den itibaren 1157 yılına kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1194'e kadar Irak Selçuklularının, daha sonra Harzemşahlının ve İlhanlıların yönetiminde kalan Ermeniler, İlhanlılardan sonra sırasıyla Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safavilerin egemenliği altında kalmışlardır.³¹

Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul tarihi 301 yılıdır. Teolojik olarak Ermeni kilisesi 451 yılında, hem Roma hem de Bizans kilisesinden ayrılmış olduğundan, özellikle Bizans hakimiyetinde iken dini baskılara maruz bırakılmıştır.³²

Bizans hakimiyeti sırasında, hem dini çekişmeler hem de sık sık isyan etmeleri sebebi ile üzerlerine pek çok defa hareket düzenlenmiştir. Bu hareket sonrasında Ermeni beyliklerinin siyasi faaliyetine son verildikten sonra Ermenilerin büyük bir kısmı Orta Anadolu ve Kilikya bölgelerine sürülerek oralarda yerleşmeye mecbur bırakılmıştır. Böylece tarihteki en büyük Ermeni sürgünü ve zorunlu iskani gerçekleştirilmiştir.³³

²⁹ Türközü, **Ermeni Mezalimi**, s.4-5; İltter, **a.g.m.**, s.6; Mim Kemal Öke, **Ermeni Meselesi**, Fatih Yayınevi, İstanbul 1986, s.84; Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB. Yayını, İstanbul 1992, s.11-12.

³⁰ Öke, **a.g.e.**, s.84-85; Salim Koca, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Gazi Üniversitesi, Ankara 2006, s.73; Gürün, **a.g.e.**, s.17-22.

³¹ Yavuz Ercan, "Tarihi Belgeler Işığında Ermeni İddiaları", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri**, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s.210-211.

³² Uras, **a.g.e.**, s.124; Gürün, **a.g.e.**, s.4,33.

³³ Reşat Genç, "Türkiye Ermeni İlişkilerinin İlk Dönemleri ve Gregoryan Kıpçaklar", **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Gazi Üniversitesi, Ankara 2006, s.32-33; Hasan Babacan, **Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler**, Afyon Kocatepe

Ermenistan İslam hakimiyetine alındıktan sonra canları, malları koruma altına alınan Ermeniler, örf, adet, din ve her türlü yaşantılarında serbest bırakılmışlardır. Bizans ve Sasanilerin ağır vergi yükü altında ezilen Ermeni toplumu, haraç ve cizye ödemelerinde Müslümanlardan büyük müsamaha görmüşlerdir. İslam hakimiyetinin sağladığı böylesi huzur dolu günleri bazı Ermeni tarihçileri de kaydetmektedirler.³⁴

1.3. ERMENİLERİN TÜRKLERLE İLK KARŞILAŞMASI VE SELÇUKLU-ERMENİ İLİŞKİLERİ

İlk Türk-Ermeni münasebetleri XI. yüzyılda başlamıştır. Bundan önce ise Abbasi ordularında hizmet eden Türk kumandanlar ile ailelerin, Ermenilerle ilişkileri olmuştur. Halifelerin siyasi ve askeri otoritelerinin zayıflaması üzerine eyaletlerde kuvvetlenmeye ve yavaş yavaş müstakil hareket etmeye başlayan bu ailelerden Sac-oğulları hanedanı, Azerbaycan valiliğine atanmış ve Ermenilerle en yoğun münasebette bulunan Türk hanedanı olmuştur.³⁵

Ermenilerin Türkler ile karşılaşmaları genel olarak Türklerin batıya yöneldikleri X. yüzyıl sonlarından itibaren olmuştur. Bu dönemde, Bizans İmparatorluğu'nun idarede acizliği, toplumlarına olan zulmü, gittikçe daralan sınırlar içerisinde yaşayan Ermenilerin bir kısmının, Bizans'a karşı Müslüman Türklerden yardım istediği ve işbirliği aradıkları görülmüştür. Selçuklu-Bizans mücadelesi sırasında batıya doğru ilerleyen Selçuklular Bizans'a karşı Ermenilerle işbirliği yapmışlardır. Ermeniler 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans ordusunu terk eden ilk kuvvet olmuşlardır.³⁶

Tarihte ilk Türk-Ermeni ilişkileri, Bizans hakimiyetindeki Anadolu'da Selçuklu fetih ve yerleşme faaliyetlerinden çok önceleri Selçuklu Devleti'nin kurucularından Sultan Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in 1015–1021 yılları arasında Doğu Anadolu'ya yaptığı bir keşif seferiyle başlamıştır. O zamana kadar hiçbir Türk

---

Üniversitesi, Afyonkarahisar 2007, s.1; Ali İpek, "Ermenilere Rum Mezalimi", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s.31–38.

³⁴ Ali İpek, "İlk İslami Dönem Müslüman-Ermeni Münasebetleri", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s.30.

³⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985, s.29–30.

³⁶ İlter, **a.g.m.**, s.9.

askeri görmeyen Ermeniler “mızrak, ok ve yaylı, beli kemerli, uzun ve örülü saçlı, adeta rüzgar gibi uçan Türk atlıları karşısında” dehşete düşmüşlerdir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı Tuğrul Bey, 1043 yılında Anadolu seferine başladığı zaman, bu bölgedeki vasal Ermeni ve Gürcü siyasi teşekküllerinin Bizans tarafından ortadan kaldırılması ve pek çok Ermeni'nin Orta Anadolu'ya sürülmesi nedeniyle, bölgede Ermeni veya Gürcü prenslikleri bulunmamaktaydı.³⁷

Selçukluların iskan faaliyetleri sırasında 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun kapılarının Türklere açılması sonucu Ermeniler ile büyük bir kaynaşma başlamış ve bu tarihten sonra Selçukluların yönetimine girmişlerdir. Türkiye Selçukluları döneminde 1075'ten 1246 yılına kadar Ermeniler, Selçuklulara bağlı küçük bir devlet halinde yaşamışlardır. Kilikya'da isyan etmedikleri, istila ve yağma hareketine girişmedikleri sürece tam bağımsızlığa kadar varan geniş özgürlük ve hoşgörü ortamında yaşamlarını sürdürmüşlerdir.³⁸

Ermenilerin gerek Büyük Selçuklu Devleti idaresinde, gerekse Anadolu'da kurulan Mengücekoğulları, Saltukoğulları, Danişmendliler, Artukoğulları ile Anadolu Selçuklu Devleti ve bu devletin yıkılması ile ortaya çıkan Anadolu beylikleri dönemlerinde, bu devletlerin yönetiminden memnun olmadıklarına dair herhangi bir kayıt yoktur. Nitekim bu Müslüman Türk beylik ve devletlerinde diğer gayrimüslimlerle birlikte Ermenilerin de dini inanç ve faaliyetlerine müdahale olunmamıştır.³⁹

Ancak, kendilerine gösterilen bu müsamahaya karşılık olarak Ermeniler, gerek Haçlı savaşları sırasında gerekse Moğol istilasında ihanet etmekten geri durmadılar. Haçlılara, kılavuzluk etmek, yiyecek temin etmek ve Haçlılarla birlikte savaşmak suretiyle yardım etmişlerdir. 1243 yılındaki Köseadağ savaşında Ermeniler, yükümlü oldukları yardımı göndermedikleri gibi savaştan sonra kendilerine sığınmış

³⁷ Ali Sevim, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985, s.69.

³⁸ Erdal İlter, **Ermeni Propagandasının Kaynakları**, Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı, Ankara 1994. s.6; Ercan, “Tarihi ...”, **a.g.m.**, s.210-211; Genç, **a.g.m.**, s.32-33.

³⁹ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler**, T.T.K. Yayınları, Ankara 2001, s.3; Süslü, **a.g.e.**, s.87.

olan Sultan II. Gıyasettin'in annesi ve kız kardeşini de Moğollara teslim etmişlerdir.⁴⁰

---

⁴⁰ Süslü, **a.g.e.**, s.81-83.

2. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER

2.1. 1877–1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NA KADAR ERMENİLER

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Ermeniler genellikle Çukurova, Doğu Anadolu ile Kafkasya bölgelerinde beylikler halinde yaşamaktadırlar. İlk Osmanlı Padişahı Osman Bey, Ermenilerin Bizans'ın zulmünden korunmaları için, Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine izin vermiş ve Batı Anadolu'daki ilk Ermeni dini merkezi Kütahya'da kurulmuştur. Bursa'nın alınarak başkent yapılması üzerine bu dini merkez Kütahya'dan Bursa'ya taşınmıştır.⁴¹

İstanbul'un fethinden önce II. Mehmet, Ermeni cemaatiyle siyasi, iktisadi, askeri, sosyal ve dini nedenlerle temaslarda bulunmuştur. Bizans İmparatorluğu'nun Ermenilere karşı yürüttüğü dinsel-mezhep baskıları, onları üçüncü sınıf vatandaş gibi görmeleri, Ermenileri Türklerin adil ve koruyucu sistemine yaklaştırmıştır. Ayrıca Bizans'a karşı mücadelelerinde Osmanlılar, zaman zaman Ermenilerden askeri destek görmüş ve fethedilen bölgelerde barış ve refahın sağlanmasında ve ekonomik yönden kalkınmasında Ermenilerden faydalanmışlardır.⁴²

1453'teki fetihden sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki Türklerle birlikte Ermeni ailelerini İstanbul'a yerleştiren Fatih, 1461 yılında Samatya'da bulunan Sulu Manastır'da Ermeni Patrikhanesi'ni kurdurmuş ve Bursa'daki Ermeni Piskoposu Arşövek Joachim (Hovakim)'i Patrik ilan etmiştir. Böylece Ermeniler din, eğitim-öğretim, vakıf ve aile işlerini kendi örf ve adetlerine göre düzenleme hürriyetine kavuşmuştur.⁴³

1475 yılında fethedilen Kefe'den ve 1479'larda da Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Ermeniler İstanbul'a getirilmiştir. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki fetihlerle birlikte Doğu Anadolu, Azerbaycan,

⁴¹ Öke, **a.g.e.**, s.86; Abdullah Muradoğlu, "Payitaht Bursa'da Osmanlı Coşkusu", **Yeni Şafak**, 9 Nisan 2006, (Çevrimiçi), <http://yenisafak.com.tr/arsiv/2006/nisan/09/izdusum.html>, 22 Ağustos 2008.

⁴² Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", **Osmanlı**, c.2, Yeni Türkiye Yayıncılık, Ankara 1999 s.148.

⁴³ Kevork Bardakjian, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Doğuşu", **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri**, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2000, s.89-90; Uras, **a.g.e.**, s.149; Ercüment Kuran, "Tarihte Türkler ve Ermeniler", **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.40.

Kafkasya ve Suriye Osmanlı topraklarına katılınca, bütün Ermeniler Osmanlı hakimiyetine girmiş ve yine birçok aile ve sanatkar İstanbul'a yerleştirilmiştir. Ayrıca Yavuz döneminde Memluk Sultanlığı'na karşı Osmanlıları desteklemeleri şartı ile Ermenilere millet statüsü verilmiştir.⁴⁴

Böylece yeni fethedilen yerler için Türklere uygulanan iskan politikası Ermeniler için de uygulanmıştır. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, Romalılar, Persler, Bizanslılar zamanında zorunlu göç (tehcir)'e tabi tutulup yerlerinden, yurtlarından edilen hatta katledilen Ermeniler, Osmanlılar zamanında gönüllü olarak göçe, iskana tabi tutulmuşlar ve özellikle İstanbul ve civarına yerleştirilmişlerdir. Öyle ki, XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde İstanbul'daki Ermeni nüfusu yüz elli bine ulaşmış ve o devirde dünyada en kalabalık Ermeni nüfusu olan şehir İstanbul olmuştur. Böylece Ermenilerin dini, milli, kültürel ve ekonomik kalkınmaları bilinçli olarak ve sürekli iyileştirilerek en seçkin cemaat haline getirilmiştir.⁴⁵

XVIII. yüzyılda da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin sosyal hayatı üst seviyededir. İstanbul, Bursa, Ankara, Tokat, Erzurum, Revan ve Nahcivan'da özellikle ticari alanda söz sahibidirler. Tarım, ticaret ve mali konulardaki üstünlükleri, onların nüfuzunu daha da artırmıştır.⁴⁶

Ermeniler XIX. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı idaresinde, Türk insanının hoşgörüsünden de yararlanarak, adeta altın çağlarını yaşamışlardır. Askerlikten muaf tutulan ve kısmen vergi muafiyeti tanınan Ermeniler, ticaret, zanaat ve tarım ile idari mekanizmalarda önemli görevlere yükselme fırsatını elde etmişlerdir. Bu nedenle XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlıların bir Ermeni sorunu olmadığı gibi, Ermeni tebanının da Türk yöneticileriyle halledemedikleri bir mesele mevcut değildir. Fatih Sultan Mehmet'ten Sultan II. Mahmut'a kadar 350 yıllık süre içinde Hıristiyanların ve dolayısıyla Ermenilerin dini ve toplumsal işlerine kesinlikle

⁴⁴ Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çev. Mehmet Harmancı), c.I, İstanbul 1982, s.95.

⁴⁵ Halil Metin, **a.g.e.**, s.87.

⁴⁶ Enver Konukçu, "Osmanlılar ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler", **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.64.

karışılmamıştır. Hatta 1070 yılından 1870 yılına kadar yaklaşık 800 yıl bazı gündelik olayların dışında Türk-Ermeni ilişkileri dostça sürmüştür.⁴⁷

Ermeni Patriği Nerses 1876 yılında Vatandaşlık Meclisi Şurasına sunduğu mektubunda; “Şayet günümüze kadar Ermeni milleti, millet olarak muhafaza edildiyse ve inancını, kilisesini, dilini, tarihi ve kültürel değerlerini muhafaza ediyorsa, tüm bunlar Türk hükümetinin Ermeni milletine gösterdiği himaye, yardım ve hayırseverlik sayesinde. Osmanlı İmparatorluğu’nun savunulması Ermenistan’ın, Ermeni dininin, okulların, mülkiyetin, aile, şeref ve haysiyetin savunulmasıdır” demektedir.⁴⁸

Dinlerine ve dillerine çok düşkün olarak bilinen Ermenilerin içinde Türkçe bilmeyen, evinde Türkçe konuşmayan, Türk adet ve ananelerini aynen benimsemeyen Ermeni ailesi ya hiç yoktu veya zikredilmeyecek kadar azdı. Buna karşılık Ermenice bilmeyen Ermeni pek çoktu. Birçok Ermenice gazete ve kitap, Ermeni alfabesiyle Türkçe neşrediliyordu. Okullarda kendi arzuları ile Türkçe eğitim yaparlardı. Kilisedeki ayinleri bile genellikle Türkçe idi.⁴⁹

Amira denilen bankerlerden, tüccarlardan ve devlet memurlarından oluşan Ermenilerin yardımıyla; birçok okul, matbaa, kütüphane açılmış, birçok Ermeni genci öğrenim yapmak ve sanat öğrenmek üzere Avrupa'ya gönderilmiştir. Aynı dönemde bu haklardan Rusya yönetimindeki Ermeniler yararlanamamışlardır. Dil olarak bile Türkçe'yi benimsemiş bir topluluk olan Ermeniler, XIX. yüzyıl başlarında “Millet-i Sadıka” adıyla adlandırılmıştır.⁵⁰

Ermeniler 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve 1863'te de “Ermeni Milleti Nizamnamesi” ile çok geniş hukuki ve siyasi haklara sahip olmuşlardır.⁵¹

Tanzimat Fermanı’nda can, namus ve mal güvenliği, vergi ve askerlik işlerinde düzenlemeler yapılması, yasadışı sebeplerle suçlanmama ve

⁴⁷ Ercan, “Tarihi...”, **a.g.m.**, s.212; Uras, **a.g.e.**, s.149.

⁴⁸ Hüsamettin Yıldırım, **Kafkaslarda Türk - Rus - Ermeni Münasebetleri**, Ankara Üniversitesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1970, s.24.

⁴⁹ Sadi Koçaş, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk Ermeni İlişkileri**, Truva Yayınları, Ankara 1970, s.59-60.

⁵⁰ Uras, **a.g.e.**, s.150.

⁵¹ Hocaoğlu, **a.g.e.**, s.22-27.

cezalandırılmama, adil ve açık usullerle yargılanma gibi ilkeler yer almaktadır. Bu fermanla yer alan tüm haklar Müslümanlar gibi Müslüman olmayan Osmanlı tebaasına, dolayısıyla Ermenilere de tanınmaktadır.⁵²

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat reformlarıyla başlayan demokratikleşme-laikleşme süreci içerisinde, daha önceleri Ermeni aristokrasiden oluşan 30 üyelik Ermeni Milli Konseyi üyelerinin 14'ünün meslek gruplarından seçilmesi esas getirilmiştir. 1844 yılında alınan bu kararlar, din adamlarının elinde bulunan Ermeni milleti hakkında karar verme yetkisi, zengin ve nüfuzlu tüccarlar, esnaflar ile zanaatkarlara da tanınmıştır. 1847'de ise üyeleri seçimle belirlenecek biri dini, diğeri dünyevi konularda ilgilenecek iki konseyin kurulması sağlanmıştır.⁵³

2.1.1. Ermeni Nizamnamesi

Milli bir anayasa niteliğindeki "Ermeni Millet Nizamnamesi" 1860 yılında hazırlanmış ve Babıali bu nizamnameyi 1863'de onaylamıştır. Bu nizamnamede yer alan temel konular kısaca şunlardır:⁵⁴

- i. Dini cemaatlerin kendi kendini yönetme hakkı,
- ii. Dini grupların varlığını kabul ve dini ödevlerini yerine getirme yükümlülükleri,
- iii. Dini grupların kendi din, dil ve kültürlerini öğrenme, öğretme hakkı,
- iv. Aile ve miras hukuku alanlarında kendi din ve geleneklerine dayalı kurallarını uygulama hakkı,
- v. Azınlıkların din ve dünya işlerinde kendilerini yönetme hakkı ile otonomi haklarının, kendi din görevlilerinin, meclislerinin, seçme ve seçilme haklarının tanınması,

⁵² Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Zımmilerin Siyasi ve İdari Hakları ve Tanzimat ve İslahat Fermanlarının Getirdiği Yenilikler", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s. 97-98.

⁵³ Öke, **a.g.e.**, s.89.

⁵⁴ Nizamnamenin maddeleri için bkz. Ali Şafak, "Der-i Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabına Dair Nizamname ve Hukuki Açından Kısa Bir Değerlendirme", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s.110-137.

v1. Dini ve dünyevi sorunları kendi aralarında anarşiye yol açmadan çözüme hak ve yükümlülükleri,

vii. Mabet ve manastırlarının yönetimleri ve sair sosyal ve ekonomik hakları,

Bu nizamname, 140 üyeden oluşan bir Temsilciler Meclisi, ayrıca her biri 14 üyeden oluşan, biri dini, diğeri milli konularda Patriğe yardımcı iki Yürütme Konseyi öngörüyordu. Meclisin görevleri arasında Patriği denetlemek, okullara, manastırlara bakmak, hastanelerle ve cemaatle ilgili işleri yürütmek vardı. Ermeni Millet Nizamnamesi'nin sağladığı lütuf ve imtiyazlar sayesinde Ermeniler, yeni okullar açmış, milli kültürü ve milli şuuru canlandırmış ve milli teşkilatlarını tamamlamışlardır.⁵⁵

Nizamname 99 maddeden ibaret olup, günümüz anayasalarında yer alan hükümlerle kıyaslandığında modern zamanlarda kabul gören hakların yaklaşık 140 sene önce Ermenilere tanındığı görülecektir.

2.1.2. Osmanlı Devlet Hizmetinde Görev Alan Ermeniler

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler, İmparatorluğun kültürüne büyük katkılarda bulunmuşlardır. Ermeni zanaatkarları İmparatorluğun belli başlı şehirlerinin ekonomilerine katkıda bulunmakla kalmamışlar, aynı zamanda Ermeni ailelerine darphane ve baruthane gibi Osmanlı ekonomisi ve ordusu için son derece önemli olan iki teşkilatın sorumluluğu verilmiştir⁵⁶

Ermeni sanatkarlar da Osmanlı musiki ve mimarisine önemli katkı sağlamışlardır. Örneğin, Ermeni müzik bilimcisi Hamparsum Limoncuyan'ın icat ettiği nota sistemi olmadan İsmail Dede Efendi'nin de aralarında bulunduğu birçok Osmanlı bestekarının eserlerinin günümüze ulaşması imkansız olurdu. Ayrıca Tatyos Efendi ve Bimençe gibi Ermeni bestekarların Türk musikisine katkıları da unutulmamalıdır. Mimari alanda, XIX. yüzyıl genel olarak Ermeni mimarların eserlerinin doruk noktasına ulaştığı bir yüzyıl olmuştur. Özellikle Balyan ailesinin

⁵⁵ Y.Atilla Şehirli, "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s.254.

⁵⁶ Kuran, "Tarihte...", **a.g.m.**, s.40.

çalışmaları dikkat çekicidir. Dolmabahçe ve Beylerbeyi saraylarının yanı sıra Boğaz'ı süsleyen camilerin bir kısmı da bu aile tarafından tasarlanmıştır.⁵⁷

Millet-i Sadıka ünvanına hak kazanan Ermeniler, iş hayatında olduğu gibi kamu hizmetlerinde de önemli yerlere gelmişlerdir. XVI. yüzyılda Vezir Mehmet Paşa, XVII. yüzyılda Kaptan-ı Derya ve Sadrazam olan Halil Paşa, Ermeni asıllıdır.⁵⁸ Özellikle Yunan isyanlarından sonra Saray'da, Hariciye'de, Rumlara verilen görevler Ermenilere aktarılmaya başlanmış; vali, müfettiş, elçi hatta nazır olarak tayin edilmişlerdir.⁵⁹

Ermeniler ve diğer gayrimüslim unsurlar 1856 Islahat Fermanı ile devlet kademelerinde görev almaya hak kazanmışlardır. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimler arasında devletle en barışık olan Ermeniler, diğer topluluklarla kıyaslandığında memurluğa daha fazla rağbet göstermişlerdir. Sadece Gümrükler Müdürlüğü'nde 20 bin Ermeni görev yapmıştır.⁶⁰

23 Aralık 1876 tarihinde yürürlüğe giren Kanun-i Esasi'nin 17. ve 18. maddelerinin⁶¹ getirdiği ciddi hukuki güvencelerle, Ermeniler devlet yönetimine katılma haklarını sonuna kadar kullanmışlardır. Ayan Meclisi üyeliği yapan ve mebus olarak Mebusan Meclisi'ne katılan çok sayıda Ermeni vardır. Osmanlı Devleti hizmetinde Ermenilerden, 29 paşa, 22 bakan, 33 mebus, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos ve konsolos 11 öğretim üyesi ve 41 yüksek rütbeli memur görev yapmıştır. Ermeni nazırlar arasında Dışişleri, Maliye, Ticaret, Bayındırlık ve Posta nazırlıkları gibi önemli nazırlıklarda bulunanlar da olmuştur.⁶²

Osmanlı Devleti'nde üst düzey görevlerde yer alan bazı Ermeniler şunlardır:

⁵⁷ M. Serdar Palabıyık, "Ermeni Sorununun Tarihsel Boyutu", Ermeni Sorunu Temel Bilgiler, (Çevrimiçi), <http://www.eraren.org/>, 22 Ağustos 2008.

⁵⁸ Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.51–52.

⁵⁹ Öke, **a.g.e.**, s.87.

⁶⁰ Temuçin Faik Ertan, "Osmanlı Devlet Kadrolarında Ermeniler", **Türk-Ermeni İlişkilerin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Gazi Üniversitesi, Ankara 2006, s.42.

⁶¹ Madde metinleri için bkz., Suna Kili-Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985 s.32.

⁶² M. Necati Çetinkaya, "Tarihten Günümüze Ermeniler ve Ermeni Sorunu", **Yeni Türkiye Dergisi (Ermeni Özel Sayısı)**, S.37, Ankara 2001, s.27; Ertan, **a.g.m.**, s.44.

Agop Gircikyan: Osmanlı Devleti'nin ilk elçisi Reşid Paşa'nın müşaviri ve Osmanlı Devleti'nin Paris'teki Elçiliğinin Maslahatgüzarı (1834-)

Krikor Agaton: Osmanlı PTT Genel Müdürü (1864)

Sahak Abro: Hariciye Vekaleti Umumi Katibi (1850-)

Sebuh Laz Minas: Paris Türk Elçiliği'nde Katip (1863)

Krikor Odyan: Hariciye Muhakemat Müdürü (1870)

Serkis Efendi: Hariciye'de Baş Sır Katibi (1870–1871)

Ovakim Reisman: İstanbul Vize Kasabasının Mahkeme Reisi (1879), Sakız Adası İhzarı Mahkeme Reisi (1885), Rodos Adası İhzarı Mahkeme Reisi (1887)

Artin Dadyan Paşa: Osmanlı Dahiliye Nezareti Genel Sekreteri (1879)/ Hariciye Müsteşarı (1880)

Diran Aleksan Bey: Belçika'da Türk Sefiri (1862) PTT Müfettişi

Yetvart Zohrab Efendi: Londra Sefiri (1838–1839)

Hırant Düz Bey Mesine: (İtalya) Sefiri (1900–1907)

Hovsep Misakyan Efendi: La Haye'de Elçi (1900–1907)

Sarkis Balyan: Karadağ'da ve İtalya'da Türk Konsolosu (1900-)

Azaryan Manuk Efendi: Hariciye Müsteşarı

Kapriyel Noradunkyan: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi'nde Hariciye Nazırı (1912)

Agop Kazazyan Paşa: Maliye Nazırı / Hazine-i Hassa Nazırı

Mikael Portukal Paşa: Maliye Nezareti Müşaviri, Ziraat Bankası Genel Müdürü (1886), Hazine-i Hassa Nazırı (1891)

Sakız Ohannes Paşa: Hariciye Vekaleti Umumi Katibi (1871) Hazine-i Hassa Nazırı (1897)

Garabet Artin Davut Paşa: Viyana Sefiri (1856–1857), Lübnan Valisi (1861), PTT ve Nafia Nezaretlerinde Nazır (1868)

Krikor Sinapyan: Nafia Nazırı

Krikor Ağaton: PTT Umumi Müdürü (1864)

Jorj Serpos Efendi: Türkiye Telgraflar Umum Sekreteri (1868)

Osgan Mardikyan: PTT Nezareti Nazırı (1913)

Tomas Terziyan: Mülkiye Hocası

Nişan Guğasyan: Mülkiye Hocası

Tavit Çıracıyan: Mülkiye Hocası

Krikor Zohrab: İstanbul Mebusu

Bedros Hallacıyan: İstanbul Mebusu

2.1.3. Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar bugünkü manada bir nüfus sayımı görülmemektedir. Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıla ait nüfusunun tespiti için en güvenilir kaynak olan Tapu Tahrir Defterlerine göre, çeşitli Anadolu şehir ve kasabalarına ait Müslüman ve gayrimüslim nüfus aşağıda gösterilmiştir.

	Müslüman	Hıristiyan	Ermeni
Adana	8.690	---	501
Birecik	13.708	2.160	6.520
Çemişgezek	8.851	1.803	6.520
Diyarbakır	101.176	19.177	3.226
Harput	8.209	4.638	2.650

Kayseri	27.711	6.746	2.463
Mardin	46.083	12.837	8.888
Sis (Kozan)	19.618	1.951	1.071
Sivas	11.651	13.663	---

Bu dönemde Osmanlı Devleti'ndeki nüfusun büyük çoğunluğunu %81.10 Müslüman Türkler oluşturmaktadır. Bu oran Hıristiyanlar için %12.45 olarak verilmektedir. Ermeniler ise Osmanlı toplumunun sadece %6.23'ünü oluşturmaktadır. Toplam olarak Müslümanlar, nüfusun %81.10'luk bir çoğunluğuna sahip iken Hıristiyan nüfusun toplamı %18.90'dır.⁶³

II. Abdülhamit tarafından, dönemin Amerikan sefirinin de desteğini alarak yaptırılan ve 1893 yılında yayımlanan nüfus sayımına göre, Osmanlı Devleti'nde 1.157.519 Ermeni yaşamaktadır. Yine 1905 yılındaki sayım sonuçlarına göre ise 1.173.233 Ermeni bulunmaktadır.⁶⁴

1905 yılında başlayan ve 1914 yılında tamamlanmış olan nüfus istatistiğine göre Osmanlı Devleti'nin bazı vilayetlerindeki Müslüman, Rum ve Ermeni nüfusu şu şekilde verilmiştir:

Vilayetler	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler
Adana	341.903	8.974	52.650
Bitlis	309.999	---	117.492
Bursa	474.114	74.927	60.119

⁶³ Halaçoğlu, a.g.e., s.9-10.

⁶⁴ Gürün, a.g.e., s.94.

İstanbul	560.434	205.752	82.880
Diyarbakır	492.101	1.935	65.850
Erzurum	673.297	4.864	134.377
Harput	446.379	971	79.821
Maraş	152.645	34	32.322
Sivas	939.735	75.324	147.099
Trabzon	921.128	161.574	68.899
Van	179.380	1	67.792

Bu istatistiğe göre, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin nüfusunun 1.221.850 olduğu tespit edilmiştir. Birçok batılı ve Ermeni yazar da buna yakın rakamlar vermektedir.⁶⁵

2.2. ERMENİ SORUNU'NUN ORTAYA ÇIKIŞI VE I. DÜNYA SAVAŞINA KADAR ERMENİLER

Osmanlı Devleti'nde bazı Ermeniler 1878 Berlin Antlaşması'ndan çok daha önceleri Osmanlı yönetiminden kurtulma yolları aramışlardır. Örneğin 1562 yılında Tokatlı Abgar adlı bir Ermeni, Roma'ya giderek Papa'yı ziyaret etmiş, kendisine Ermeni Kilisesi'nin Roma'nın hakimiyetini tanınması karşılığında Ermeni Kralı ilan edilmesi teklif edilmiştir. Bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Yine 1566'da bin kadar Ermeninin Van'da toplanarak fesatlık çıkarttığı Van Beylerbeyi tarafından Divan-ı Hümayun'a bildirilmiştir.⁶⁶

⁶⁵ Süslü, **a.g.e.**, s.113-114.

⁶⁶ Göyünç, **a.g.m.**, s.51.

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu devirlerde Ermenilerle ilgili bir problem görülmezken, devletin merkezi otoritesinin sarsılmaya ve zayıflamaya başladığı andan itibaren, dış devletlerce Osmanlı tebaası arasında, dünyadaki milliyetçilik akımlarının da tesiriyle nifak tohumları atılmış ve bazı gruplar devlete karşı kışkırtılmıştır. Özellikle Avrupa devletlerinin takip ettikleri bu politika “Şark Meselesi”⁶⁷ olarak bilinmektedir. Bununla Avrupa Devletleri, Osmanlı tebaası Hıristiyanların haklarını korumak iddiasıyla Osmanlı topraklarını parçalayarak aralarında bölüştürmeyi hedeflemişlerdir. Osmanlı Devleti tarafından “Düvel-i Muazzama” da denilen bu güçlerin, Osmanlı Hıristiyanları için sırasıyla imtiyaz, özerklik ve bağımsızlık istemleri adeta değişmez bir politika olmuştur.⁶⁸

1789 Fransız İhtilali'nden sonra yayılan milliyetçilik fikirlerinin, Avrupa devletleri tarafından Osmanlı Devleti'ni yıkmak için Hıristiyanlara telkin edilmeye başlanmasından sonra, 1804'te Osmanlı topraklarında ilk ayaklanmayı başlatan Sırp, olaya Rusya'nın karışması sonucu Bâb-ı âlî'den imtiyazlar koparan ilk Hıristiyan topluluk ise Rumlar olmuştur.

1877–1878 Osmanlı–Rus Savaşı, Rusya'nın galibiyetiyle sonuçlanmış, savaş sonrası imzalanan Yeşilköy ve Berlin Antlaşmaları sonucunda Balkan Hıristiyanlarından Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazanmıştır. Bulgaristan ise elde ettiği imtiyazlarla Bâb-ı âlî'ye adeta pamuk ipliğiyle bağlı bir duruma gelmiştir. Sözün kısası Balkan Hıristiyanları artık bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Şimdi sıra Anadolu Hıristiyanlarına, Ermenilere gelmiştir.⁶⁹

Ermeniler 1877–1878 Osmanlı–Rus Savaşına kadar, dini ve kültürel alanda teşkilatlanma ve milli toparlanma safhasını Amerikalı misyonerler, Ruslar ve İngilizlerin sayesinde belirli bir seviyeye getirmişlerdi. Ermenilerin bağımsızlığı için, Büyük devletlerin ve Ermenilerin metodu, Balkanlardaki Hıristiyan milletleri bağımsızlıklarına kavuşturmak için uyguladıkları metodun aynısıdır. Bu metodun uygulanması düşünülen safhaları;

---

⁶⁷ Yıldırım, **a.g.e.**, s.1-6.

⁶⁸ Süslü, **a.g.e.**, s.88.

⁶⁹ Süslü, **a.g.e.**, s.89.

- a) Fikri hazırlık safhasında: Ermenilerle Türkler arasında dini, psikolojik, siyasi gerginlik ve düşmanlık meydana getirmek; Ermenilere milli şuur kazandırmak, Ermenileri teşkilatlandırmak ve ihtilalci cemiyetler kurdurmak,
- b) Reform safhasında: Ermenileri isyan ettirmek, Ermeniler lehine olaylara müdahale etmek, Ermeniler lehine reform yaptırmak,
- c) Muhtariyet safhasında: Tekrar isyan, tekrar müdahale, Ermenilere muhtariyet kazandırmak,
- d) İstiklal safhasında: Yine isyan, yine müdahale ve Ermenilere istiklal vermek, şeklinde planlanmıştır.⁷⁰

1860 yılından itibaren Ermeniler, görünüşte sosyal mahiyette olan cemiyetler kurmaya başlamışlardır. Hayırsever Cemiyeti, Araratlı, Okulsevenler, Doğu, Milliyetçi Kadınlar gibi dernekler ortaya çıkmıştır. Bunların yanında ihtilalci cemiyetlerde kurulmuştur. 1878'de Van'da Karahaç Cemiyeti, 1881'de Anavatan Müdafileri Cemiyeti teşkilatlanmıştır.⁷¹

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Savaş sonunda, 31 Ocak 1878'de Edirne'de yapılan mütareke maddeleri arasında Ermenilerle ilgili hiçbir hüküm olmamasına rağmen, 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde konulmuştur. Savaş sırasında Rusya'ya yardım etmekte kalmayan Ermeniler, savaşın sonunda Ermeni Patriği Nerses Varjebeyan'ın başkanlığında toplanan Ermeni Milleti Meclisi'nin aldığı karar gereğince Rus çarına gönderdikleri bir muhtırada, Doğu Anadolu'da Fırat Nehri'ne kadar olan bölgelerin Türklere geri verilmeyip, Rusya'ya ilhak edilmesini, bu olmadığı takdirde, Bulgaristan'a verilecek imtiyazların, Ermeni milletine de verilmesini, işgal edilen toprakların boşaltılması halinde ise Osmanlı Hükümeti'nden ıslahat yapılması için maddi bir teminat alınmasını ve bu ıslahatın tamamlanmasına kadar Rus işgalinin devam etmesini istemişlerdir.⁷² Bu çalışmaları

⁷⁰ Şehirli, **a.g.m.**, s.254.

⁷¹ Gürün, **a.g.e.**, s.128-129.

⁷² Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878–1897)**, İstanbul 1984, s.2.

boşa gitmemiş, Ermeni ileri gelenleri Ayastefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde koydurmayı başarmıştır. Antlaşmanın 16. Maddesi, Doğu Anadolu'da Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslahat yapılması şartını içermektedir. Bu maddenin eklenmesinde Ermeni Patriği Nerses Varjabedian'ın, Rus Başkumandanı'na giderek, Rus çarının himayesinde bir Ermeni Devleti kurulmasını teklif etmesinin etkili olduğu düşünülmektedir.⁷³

Ancak Rusların bu zaferi ve Ermenilerin koruyuculuğunu elde etmesi, İngiltere'yi tedirgin etmiştir. Yakın doğuda devletlerarası dengeyi bozduğu gerekçesiyle İngiltere'nin yaptığı itiraz sonucunda, Ermeni meselesini ilk kez siyasi boyuta taşıyan Ayastefanos Antlaşması yürürlüğe girmemiştir.⁷⁴

İngiltere'nin talebiyle, 1878 Haziranında başlayan Berlin Kongresi sırasında Patrik Nerses, tekrar harekete geçerek, Eski Patrik Hrimyan'ı Londra'ya, Narbey'i ise Paris'e göndermiştir. Her ikisi de isteklerine tam destek bulamadan Berlin'e dönerek, meşhur 61. maddeyi⁷⁵ Berlin Antlaşması'na koydurmayı başarmışlardır. Rusya tarafından, Ayastefanos Antlaşması ile siyasi gündeme sokulan Ermeni Meselesi, Berlin Antlaşması ile uluslararası bir mesele haline gelmiştir. Ancak Ermeniler Berlin'de istedikleri bağımsızlık veya muhtariyet emellerine ulaşamamışlardır.

Berlin Antlaşması'ndan sonra, sırf propaganda vasıtası ile hedefe varılamayacağı düşüncesi ile harekete geçen Ermeniler, Bulgar halkının Osmanlı egemenliğine karşı verdiği mücadeleyi model almış,⁷⁶ yurtiçinde ve dışında ihtilalci Ermeni partileri ve dernekleri kurmaya başlamıştır.

⁷³ Gürün, **a.g.e.**, s.104-106; Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", **Yeni Türkiye Dergisi (Ermeni Özel Sayısı I)**, S.38, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.235.

⁷⁴ Şehirli, **a.g.m.**, s.255; Kuran, "Ermeni..." **a.g.m.**, s.235.

⁷⁵ 61.madde: "Babıali, ahalisi Ermeni bulunan vilayatta ihtiyacı mahalliyenin icap ettirdiği ıslahatı bilatehir icra ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder ve ara sıra bu babda itihaz olunacak tedabiri devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarünileyhin tedabir-i meskurenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir." Karaca, **a.g.m.**, s.9.

⁷⁶ Özellikle Rusya yanlısı Ermeniler, Balkan Hıristiyanları gibi Rusya yanında savaşmadıkları için Berlin'de yüzüstü bırakıldıklarını düşünmüşlerdir. Özerklik ya da bağımsızlık için Balkan Hıristiyanları gibi silaha sarılmaları gerektiğini düşünen Ermeniler, terörizm yoluyla büyük devletlerin müdahalesini sağlamak için 1880'den itibaren komiteler kurup, eylem planları yapmaya başlamışlardır. Meral Bayrak (Ferlibaş), "Özerk Bulgar Prensiği Döneminde Rusçuk'ta Ermeni Faaliyetleri (1886-1897)", **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, Eskişehir 2005, s.440-441.

2.2.1. Ermeni Islahatı Meselesi

Malazgirt Zaferi (1071)'nden 1877 yılına kadar Anadolu'daki Ermenilerin geleceklerini tayin hakkı yalnız Türklerde kalmıştır. 3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması (16. madde) ile ilk defa Rusya tarafından siyasi gündeme sokulan Ermeni Meselesi, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması (61. madde) ile uluslararası bir mesele halini almıştır.⁷⁷ Dolayısıyla Anadolu Reformu Meselesi başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerce, Osmanlı Devleti'ne karşı bir müdahale silahı haline dönüştürülmüştür. Bu silahı ilk kullanmaya başlayan ülke ise İngiltere olmuştur. 19 Ağustos 1878 tarihinde bir nota veren İngiltere, hazırladığı ıslahat projesinin uygulanması isteği üzerine 24 Ekim'de verilen cevapta, reformların yapılmasına en büyük engel olarak mali imkansızlıklar gösterilmiştir. Her vesile ile nota verir duruma gelen İngiliz Hükümeti, 27 Ekim 1879'da bir kere daha aynı yola başvurmuştur. Ancak bu defa İngiliz donanmasını harekete geçirerek, tehdit yolunu seçmiştir. II. Abdulhamid'in siyasi bir manevrasından sonra bertaraf edilen bu tehditten sonra 15 Kasım 1879 tarihinde verilen cevabi notada 24 Ekim 1878'de vaad edilen hususların ekserisinin yapıldığı ve eksik kalanlarının da tamamlanacağı bildirilmiştir.⁷⁸

1880 yılına girildiğinde İngiltere meseleye diğer Avrupa devletlerini dahil etmeye çalışmıştır. 11 Haziran'da Avrupalı devletlerin İstanbul elçileri aynı hususları ihtiva eden ayrı ayrı birer nota vermişlerdir. 5 Temmuz 1880 tarihinde verilen cevabi nota karşısında adeta birleşen Avrupalı devletler 7 Eylül 1880 tarihinde Bab- 1 Ali'ye müştereken oldukça sert bir dille yazılan nota vermişlerdir. Bab- 1 Ali bu notaya 3 Ekim 1880'de gerekli cevabı vermiştir. Ağustos 1886'ya kadar karşılıklı verilen notalar sonuçsuz kalmış, İngiltere'nin Anadolu reformu konusunda Osmanlı Devleti'ni baskı altına alma teşebbüsleri boşa çıkmıştır. 1894 yılında Ermenilerin

⁷⁷ Uras, **a.g.e.**, s.259-263; Öke, **a.g.e.**, s.98; Dikran Kevorkyan, "Ermeni Meselesi'nde Tehcire Amil Olan Sebepler", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985, s.297; Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)", **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (Yay. Haz., Erhan Afyoncu), TATAV Yayınları, İstanbul 2001, s.9-10.

⁷⁸ Karaca, **a.g.m.**, s. 13-14.

Sason'da çıkarttıkları karışıklıklara kadar, Anadolu reformu konusu durgun bir halde kalmıştır.⁷⁹

Anadolu Reformu, 1894 Sason İsyanı sonrası Avrupa kamuoyunun etkisiyle tekrar gündeme gelmiş ve henüz soruşturmalar devam ederken, 11 Mayıs 1895'te İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı Hükümeti'ne 40 maddelik bir projeyi içeren memorandum vermişlerdir. Bu projede; Islahat Genel Müfettişi'nin tayini ve görevleri, Teftiş Komisyonu'nun kurulması, idari ıslahat, polis ve jandarma, adli ve mali meseleler, nahiyelerin yeniden düzenlenmesi, Kürtlerin kontrol altına alınması gibi meseleler yer almıştır.⁸⁰

II. Abdulhamid yapılan teklifleri padişahın hükümlerine haklarına tecavüz olarak gördüğü için önce reddetmiş ancak özellikle İngiltere ve Fransa'nın baskıları sonucunda 40 maddelik bu proje üzerinde komisyon çalışmaları başlatmıştır. Komisyon çalışmaları devam ettiği sırada, 27 Haziran 1895 tarihinde Ahmet Şakir Paşa, Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişliği'ne tayin edilmiştir. İngilizlerin ve Ermenilerin tepkisini çekmesine rağmen Ahmet Şakir Paşa, Teftiş Heyeti ile birlikte 20 Ekim 1899'a kadar görevini başarıyla yapmıştır. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ıslahatları aksatmış olsa da 18 Nisan 1900 tarihinde II. Abdulhamid, Anadolu Islahatı Teftiş Heyeti'nin görevinin sona erdiğine dair bir irade vermiştir.⁸¹

II. Meşrutiyet Dönemi'nin başlaması ve II. Abdulhamid'in yönetimden uzaklaştırılmasından sonra Avrupalı Devletlerin Vilayet -1 Sitte için reform istekleri yeniden gündeme gelmiş ve bu konuda Avrupalı müfettişlerin görevlendirilmesi fikri benimsenmiştir.⁸²

Müfettişlik uygulamasının gündeme getirildiği bölgedeki nüfus istatistiklerine bakıldığında, adı geçen bölgede Ermenilerin hiçbir zaman yoğun bir nüfusa sahip oldukları görülmemiştir. Doğu Anadolu vilayetlerine ait 1912 yılı nüfus istatistiğinde

⁷⁹ Gürün, **a.g.e.**, s.126; Karaca, **a.g.m.**, s.16.

⁸⁰ Geniş bilgi için bkz., Uras, **a.g.e.**, s. 306-326.

⁸¹ Karaca, **a.g.m.**, s.78; Musa Şaşmaz, "Ermeniler Hakkında Reformların Uygulanması (1895- 1897)", **Osmanlı**, c.III, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1993, s.160-161; Zekeriyâ Türkmen, "İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914), Ermeni Araştırmaları, S.9, ASAM Yayınları, Ankara, 2003, (Çevrimiçi), <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=66>, 23 Ağustos 2008.

⁸² Karaca, **a.g.m.**, s.79.

Ermenilerin çoğunlukta olduğu iddialarının aksine, Doğu Anadolu vilayetlerindeki toplam nüfus oranı dikkate alındığında hakim unsur olan Türkler % 83.7'i teşkil ederken Ermeniler ve diğer gayrimüslimler ise %17,3 civarında idi⁸³

II. Abdülhamit döneminde Aşiret Mektepleri ve Hamidiye Hafif Süvari Alayları teşkiliyle Doğu Anadolu'da asayiş nispeten sağlanmıştı. 1909 yılından sonra iktidarı büyük ölçüde eline geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hamidiye Süvari Alaylarını tasfiye yoluna gidince, aşiret reisleri de küstürülmüş oldu. Bu sırada bölgede kol gezen İngiliz, Fransız ve Rus ajanlar aşiret reislerini Osmanlı devlet otoritesine karşı isyana teşvik etmeye başladılar. Ayrıca aşiretlerle azınlık Ermeniler arasındaki problemler yeniden körüklendi ve düşmanlık tohumları atılmaya başlandı.

1912 yılında Sait Paşa Hükümeti, Ermeni-Kürt toprak anlaşmazlıklarının çözümü için 100 bin Lira ayırmış ve gayrimeşru şekillerde ellerinden toprakları alınan Ermenilere buralar geri verilmiştir. Yerinden olan Kürtlere ise maddi tazminat verilmiştir. Bitlis ve Erzurum yerel hükümetlerinin yetkileri de ıslahatı yürütmelerine imkan verecek şekilde genişletilmiştir.⁸⁴

Trablusgarp ve Balkan Savaşları felaketlerinin ardından İttihatçılar, İmparatorluktan geri kalanı elde tutmanın, ancak ciddi bir ıslahat ve adem-i merkeziyet siyasetiyle mümkün olacağını düşünerek 26 Mart 1913 tarihinde taşra yönetimine ilişkin yeni bir yasa çıkartmış ve yürürlüğe koymuşlardır. Yasa idari ve mali konularda yerel özerkliği genişletiyor, valinin yetkilerini tanımlıyor ve genel olarak vilayet meclislerinin eşraf ve toprak ağaları tarafından seçilmesini öngörüyordu.⁸⁵ 24 Nisan 1913 tarihinde ise; Bab -ı Ali, İngiltere'ye başvurarak, Doğu Anadolu'da yapılması planlanan düzenlemelerde görevlendirilmek üzere jandarma, subay ve müfettişler atamasını talep etmiştir. Ancak İngiltere, Ruslarla arasını bozmamak için bu teklifi reddetmiştir.⁸⁶

⁸³ Türkmen, **a.g.m.**, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=.tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=66>, 23 Ağustos 2008.

⁸⁴ Bengi Kümbül, **Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre Osmanlı Ermenileri (1914–1918)**, Yeniden Anadolu ve Müdafaai Hukuk Yayınları, Antalya 2006, s.49; Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1996, s.119.

⁸⁵ Ahmad, **a.g.e.**, s.119-120.

⁸⁶ Öke, **a.g.e.**, s.49.

9 Haziran 1913 tarihinden itibaren İngiltere, Fransa ve Rusya'nın büyük elçileri daha önce kurmuş oldukları bir komisyonla ıslahat projesini harekete geçirmek için çalışmalara başlamışlardır. Projeye göre Ermenilerin esas alındığı Vilayat -ı Sitte birleştirilerek yönetimine genel bir vali getirilecek ve bu altı vilayetin genel bir meclisi olacaktır. Bu proje Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki uzun pazarlıklardan sonra, diğer devletlerin de onayı alındıktan alınarak, 8 Şubat 1914'te imzalanan Yeniköy Antlaşması ile kabul edilmiştir.⁸⁷

Bu antlaşmaya göre; biri Trabzon, Erzurum ve Sivas, diğeri de Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır'ı içine alacak şekilde iki bölgeye ayrılan Doğu Anadolu'ya iki ayrı yabancı genel müfettiş atanacaktır. Bu genel müfettişler kendi bölgelerinin idaresini, adliye, zabıta ve jandarmasını denetleyecekler, emniyet kuvvetleri yetmediği takdirde askeri kuvvetler de müfettişlerin emri altına girecektir. Müfettişler gerektiğinde valiler ve memurlar hakkında takibat yapabilecekler, toprak işleri ile ilgili karışıklıklar onların gözetimi altında çözüme kavuşturulacaktır.

Herkes mahkemelerde ve devlet dairelerinde kendi dilini kullanabilecek, kanun, nizamname ve resmi bildirimler mahalli dillerde ilan edilecektir.

Herkes, askerlik görevini oturduğu yerin bağlı bulunduğu müfettişlik sınırları içinde yapacak, Hamidiye Alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecek, silahları askeri depolarda saklanacak ve gerektiği zaman verilecektir. Genel müfettişler mahzurlu görmezlerse zabıta ve jandarmaya eleman alma işinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik ilkesini tatbik edeceklerdir.⁸⁸

Bu antlaşmaya göre, Van, Bitlis, Mamuratülaziz ve Diyarbakır vilayetleri için Norveçli Albay Nicolas Hoff, Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayetleri için ise Hollandalı M. Westenenk Regorm Genel Müfettişi olarak atanmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin de bu savaşa katılması ile genel müfettişlerin görevlerine son verilerek ıslahat programı sonlandırılmıştır.⁸⁹

⁸⁷ Kümbül, **a.g.e.**, s. 49, 56-57; Öke, **a.g.e.**, s.102.

⁸⁸ Kümbül, **a.g.e.**, s.57.

⁸⁹ Uras, **a.g.e.**, s.401.

İttihat ve Terakki liderleri bu büyük savaşa girerken, Almanya'nın da yardımı ile Ermenilere Doğu Anadolu'nun hediye edilmesi anlamına gelen Yeniköy Antlaşması'nı hükümsüz kılmayı ummuşlardır.

2.2.2. İhtilalci Ermeni Komite ve Partileri

Komiteler öncesi 1870–1888 tarihleri arasında Ermenilerin sosyal amaçlı örgütlendikleri bilinmektedir. Van bölgesinde “Ararat”, merkezleri Muş'ta bulunan “Okul sevenler”, “Doğulu” ve “Kilikya” deneklerini kurmuşlardır. 1880'de bütün örgütlerini “Ermenilerin Birleşik Derneği” adıyla tek bir çatı altında toplamışlardır. 1879'da ise “Milliyetçi Kadınlar Derneği”, Kafkasya'da “Genç Ermenistan Derneği”, Van'da “İttihat ve Halas Derneği” kurulmuştur.⁹⁰ Bunların faaliyetleri mahalli çerçevede kalmış ve Osmanlı idaresinden bir şikayeti olmayan, refah ve huzur içinde yaşamaya devam eden Ermeni halkın bu tür faaliyetlere itibar etmemesi nedeniyle başlangıçta etkili olamamıştır. Bu dernekler masum amaçlarla kuruldukları halde daha sonra isyan hareketlerine dönüşecek bir tehlikenin sinyallerini veriyordu. Bağımsızlığa giden sürecin ilk muımları yakılmış oluyordu.

Küçük çapta kurulan bu derneklerin yanında Ermeni isyanlarını tetikleyecek komiteler kurulmuştur. Ermeni komitelerinin ve teşkil ettikleri çetelerin ortak maksadı, Anadolu'da isyanlar çıkararak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmak Osmanlı Devleti'nin çöküşünü sağlayarak bağımsız bir Ermenistan kurmaktır.⁹¹

2.2.2.1. Armenakan Partisi (1885)

İhtilalci siyasi parti olarak ortaya çıkan ilk kuruluş Armenakan partisidir. Partinin kuruluş amacı, ihtilal yolu ile bağımsız Ermeni Devleti'ni kurmaktır. Bu amacına ulaşmak için bütün Ermenileri bir araya getirmek, ihtilalci fikirleri yaymak silah ve para temin etmek, çeteler kurmak gibi yollara başvuracaktır.⁹²

⁹⁰ Halil Metin, **a.ge.**, s.87; Bekir Günay, **Ermeni Tehciri İzmit (1914-1920)**, Ankara 2002, s.18-19.

⁹¹ İsmet Binark, **Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri**, TBMM Yayınları, Ankara 2007, s.10.

⁹² Binark **a.g.e.**, s.8.

Kurucularından elebaşı Mıgırdıç Portakalyan İstanbul'da Ermeni okullarından birisinde öğrenim görmüş, genç yaşta siyasi faaliyetlere girişmiş, yurt içi ve dışında Ermeni ayrılıkçı çabalarına katılmıştır. 1885'te Marsilya'da Armania Gazetesi'ni çıkartmış, öğrencileri Armenakan Partisi'ni kurmuşlardır.

Armania Gazetesi ile Portakalyan'ın kendi matbaasında bastırıldığı beyannameler Maraş'a gönderilerek dağıtılmıştır. Armanekan Partisi, Ermeni Devleti'nin kurulması amacıyla Çukurova ve başka yerlerden seçilen Ermeni gençlerinin Avrupa'ya gönderilerek eğitilmelerini ve daha sonra memleketlerine geriye dönmelerini teşvik etmiştir.⁹³

Partinin bilinen faaliyetleri arasında, Türk zaptiyeleri ile vuruşmaları, bir Kürt grubuna saldırmaları, çeşitli cinayetler ve 16 Ekim 1892 günü Polis Memuru Nuri Efendinin katli vardır.⁹⁴

2.2.2.2. Hınçak (Çan) Komitesi (1887)

Bu parti, Kafkasyalı Avetis Nazarbek ve nişanlısı Mariyam Vardanyan tarafından Cenevre'de 1877 Ağustos'unda kurulmuştur. Sosyalist kuramlar doğrultusunda kurulan bu komitenin önde gelenleri, Osmanlı Devleti'ni hiç görmemiş olan, devlet hakkındaki bilgileri İsviçre'deki Armania gazetesiyle öğrenen Rusyalı varlıklı ailelerin çocuklarıdır.⁹⁵ Bu komitenin amacı bir Ermenistan kurarak bunun siyasal ve ulusal bağımsızlığını sağlamaktır.⁹⁶ Bu amacı gerçekleştirmek için her şeyden önce, komitenin Ermenilerin bulunduğu yörelerde örgütlenmesini yaygınlaştırmak gerekli görülüyor, içeride çeteler kurmak yoluyla, uygun zamanlarda çıkartılacak ayaklanmalarla, baltalama ve korku salma eylemleriyle, Osmanlı Hükümeti'ni sürekli uğraştırarak zayıf ve güçsüz düşürülmesi ilkeleri savunuluyordu.⁹⁷

⁹³ Göyünç, **a.g.m.**, s.149.

⁹⁴ Gürün, **a.g.e.**, s.130; Binark, **a.g.e.**, s.8.

⁹⁵ Süslü, **a.g.e.**, s.146.

⁹⁶ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.16.

⁹⁷ Öke, **a.g.e.**, s.94.

Hınçak Partisi Anadolu’da ihtilalle gerçekleştirilecek hedeflere ulaşmak için takip edilecek usulleri; propaganda, kışkırtma, terör, teşkilatlanma ile işçi ve köylü hareketleri olarak belirlemiştir. Kışkırtma vasıtaları ise hükümete yönelik gösteriler, vergi vermemek, ıslahat istemek ve devlete karşı düşmanlık olacaktır. Terörün hedefi, Bâb-ı âlî ve hükümette görev alan Türklerle Ermeniler ve hükümet için çalışan casuslarla muhbirler olarak belirlenmiştir.⁹⁸ Hatta tarafsız olarak tanınan Ermeni Patriği Aşıkyan (1888–1894) bile hedef olmaktan kurtulamamış, komitecilerin istedikleri faaliyetleri yapmadığı gerekçesiyle suikaste uğramıştır. Suikastten yaralı olarak kurtulan Aşıkyan, istifa etmek zorunda kalmıştır. Yerine komiteyle aynı düşüncede olan Mateos İzmirliyan, 1894’te Ermeni Ulusal Meclisi’nin zorlamasıyla patrik seçilmiştir.⁹⁹

Ermenice olarak basılmaya ve Osmanlı topraklarına sokulmaya başlayan Hınçak Gazetesi bu komitenin yayın organıdır.¹⁰⁰

Ermeni halkının içine girmek ve örgütlerini daha çok geliştirmek için etkinliklerini Osmanlı Devleti içinde gerçekleştirmeye karar vererek, genel merkez İstanbul olmak üzere Anadolu’nun çeşitli yerlerinde şubeler açmaya başladılar. Böylece başkaldırmaların birçoğunu düzenleme olanağı buldular. Ancak bu girişimleri çoğu kez başarısız olunca, komite üyeleri arasında ikilik çıktı. Sosyalizm ilkelerini benimseyen Nazarbek yandaşları “Asıl Hınçaklar”, Nazarbek’e karşı olanlar ise “Veragazmiyal Hınçaklar” olmak üzere ikiye ayrıldılar.¹⁰¹

Hınçakların hazırladıkları program, gerek Rusya gerekse Osmanlı orta ve üst tabaka Ermenileri arasında saygınlık göremedi. Marksist eğilimlerinden dolayı Ermeni halkı arasında pek rağbet bulmayan komite mensupları arasında 1902’de çıkan anlaşmazlıklar üzerine birçok Ermeni İngiltere, Rusya, Mısır, Bulgaristan, Kafkasya ve İran’da sokak ortasında öldürülmüştür.¹⁰²

⁹⁸ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.17.

⁹⁹ Erdal İter, **Ermeni Kilisesi Ve Terör**, Ankara Üniversitesi, Ankara 1996, s.52; Mehmet Kanar, **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra**, Der Yayınevi, İstanbul 2001, s.19.

¹⁰⁰ Kanar, **a.g.e.**, s.17.

¹⁰¹ Metin, **a.g.e.**, s.90.

¹⁰² Süslü, **a.g.e.**, s.146;

Hınçaklılar, amaçlarına ulaşmak için zorla para toplamışlar, Ermeni tüccarlara tehdit mektupları göndermişler ve bazı Ermenileri, komiteye para vermedikleri gerekçesiyle öldürmekten geri durmamışlardır.¹⁰³

2.2.2.3 Taşnaksutyun Komitesi (1890)

Taşnak Partisi, Hınçak Komitesi'nin bazı sebeplerden dolayı ikiye bölünmesinden sonra 1890'da, Truşak isminde bir dergi etrafında bir ihtilalci parti olarak Tiflis'te kurulmuştur.¹⁰⁴ Kafkasya'da, "Ermeni İhtilali Cemiyetleri İttifakı Birliği" adı altında ikinci bir Ermeni komitesi olan Taşnaksutyun, Kristafor Mikaelyan, Stephan Zoryan ve Simon Zavayan tarafından kurulmuştur. Siyasal nitelikleri, sosyalist olmayan ulusçuluktur.¹⁰⁵ Bu ihtilalci birliğe 1891'de Hınçak Partisi katıldıysa da 1 yıl sonra anlaşmazlığa düşerek ayrılmıştır.¹⁰⁶

Taşnaksutyun komitesinin amacı Rusya'ya dayanarak Türkiye Ermenileri için bağımsızlık elde etmektir. Ancak bu amaç gizlenmiştir. Çünkü bağımsız bir Ermenistan Rusya'nın politikalarına ters düşmektedir. Örgüt teşkilat nizamnamesine göre doğu ve batı olmak üzere iki büroya ayrılmıştır. Batı bürosu tarafından Paris, Londra, Brüksel, Leipzig, Zürih, Roma ve Milano'da uygun ortamlar hazırlanmış, Uluslararası Ermeni Dostları Kongresi toplanarak Fransa, İngiltere, İtalya, Hollanda ve Belçika parlamentolarında Ermeniler hakkında konuşmalar düzenlenmiştir.¹⁰⁷ Doğu bürosu ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tedhiş ve isyan hareketlerini planlamak ve uygulamakla yükümlü olmuştur.¹⁰⁸

Hınçaklardan ayrılan bazı kişilerin katılması sonunda örgütlenmesini tamamlayan Taşnaklar, Marx'ın "Bir düzine program yerine bir eylem daha önemlidir." ilkesini benimsemiş, "Türkü, Kürdü nerede görürsen vur, hangi

¹⁰³ Kanar, **a.g.e.**, s.20.

¹⁰⁴ Recep Karacakaya, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2001, s.8; Hasan Oktay, "Taşnak Partisi Van Şubesi'nin 5. Kongresi", **Yeni Türkiye Dergisi**, S.38, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.822; Kanar, **a.g.e.**, s.20.

¹⁰⁵ Uras, **a.g.e.**, s.444.

¹⁰⁶ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.17.

¹⁰⁷ Uras, **a.g.e.**, s.451; Şehirli, **a.g.m.**, s.258.

¹⁰⁸ Uras, **a.g.e.**, s.446-447.

koşullarda olursa olsun, gericileri, sözünden dönenleri öldür, öcünü al.” sloganlarıyla hareket etmiştir.¹⁰⁹

Taşnaklar 1892’de kabul ettikleri Osmanlı Devleti ile mücadele metotlarını şu şekilde tespit etmişlerdir:¹¹⁰

1. Çeteler teşkil etmek ve bunları örgütlemek,
2. Ermenileri silahlandırmak için her yola başvurmak,
3. Resmi görevlilere karşı terör uygulamak,
4. İnsan ve silah sevki için ulaşım şebekeleri kurmak,
5. Hükümete ait binaları basmak ve tahrip etmek,
6. Aşiretleri de taraflarına alarak isyan çıkarmak,
7. Böylece büyük devletlerin müdahalesini sağlamak, Müslümanların kovulacakları ve öldürülecekleri altı Anadolu vilayetinde “Sosyalist Ermeni Cumhuriyeti” kurmak.

2.2.3.Ermeni Terör Hareketleri ve İsyamları

Ermeni Komiteciler, bağımsız Ermenistan davalarını büyük devletlerin desteği olmadan kazanamayacaklarını biliyorlardı. Dünya siyasetine hakim devletlerin bu konuya eğilmelerini ancak tedhiş yoluyla sağlayabileceklerini düşünüyorlardı. Çıkartılan isyanlar bölgede bir iç savaşa sebep olacak, buna karşılık Osmanlı güvenlik güçlerinin alacağı tedbirlerin Avrupa Devletlerinde katliam şeklinde kamuoyuna yansıtılıp konuya eğilmeleri sağlanacak ve büyük devletler Osmanlı Devleti’nden Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını isteyeceklerdi. Islahat yoluyla atılan her adım, Ermenileri giderek bağımsızlığa yaklaştıracaktı.¹¹¹

Bu amaçla ihtilalci Ermeni Cemiyetleri, 1887’den sonra imparatorluk içinde ve Avrupa’da hızla teşkilatlarını yaymışlar ve isyan hareketlerini hızlandırmışlardır. İsyam denemeleri için elverişli bir ortam beklerken yurt içi ve dışında yazılı-sözlü

¹⁰⁹ Afyoncu, **a.g.e.**, s.54.

¹¹⁰ Gürün, **a.g.e.**, s.133-134; Şehirli, **a.g.m.**, s.258-259.

¹¹¹ Öke, **a.g.e.**, s.96.

propagandayı arttırmışlardır. Ermenileri bir ayaklanmaya sevk edecek herhangi bir baskı olmamasına rağmen, İngiltere ve Rusya'nın kendi çıkarları doğrultusunda bu toplumu kışkırtması Ermeni çete ve derneklerinin Türk ve Ermenilere yönelik şiddet hareketlerini başlatmıştır.¹¹²

İlk ciddi olaylar 1890 yılında meydana gelmiştir. Haziran ayında Erzurum'da Anavatan Müdafileri Cemiyeti üyelerinin ve Temmuz ayında İstanbul Kumkapı'da Hınçak Partisi üyelerinin Ermenileri kışkırtması sonucu patlak veren olaylar, yüzyıllardır barış içinde kardeşçe yaşayan iki toplumu karşı karşıya getirmiştir. İki taraftan 12 kişinin öldüğü olaylar, Avrupa basınında Ermeni katliamı yapıyor muş gibi yer alan haberlerle Ermeniler lehine kamuoyu oluşturulmaya yönelik bir hal almıştır.¹¹³

Ermeniler gerçekleştirdikleri her olay sonunda, Avrupa devletlerinin desteği ve Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsü ile ödüllendirilmiştir. Özellikle tedhiş olaylarını gerçekleştiren suçluların gereken cezayı almamaları veya padişah tarafından affedilmeleri Ermenileri daha da cesaretlendirip terör hareketlerine hız vermelerine sebep olmuştur. Ermeni terör örgütlerinin saldırılarını sürdürdüğü 1890'lı yıllarda, her iki Ermeni Patrikhanesi'nin devletten yardım talep etmelerinin çarpıcılığı bir yana, devletin bu talepleri kabul etmesi de anlamlıdır.

İstanbul'daki Ermeni Patriği, 1891'de Osmanlı hükümetine yaptığı başvurusunda, Patrikhane'nin ekonomik açıdan içinde bulunduğu sıkıntılardan bahsetmiş, bütçelerinin açık verdiğinden, memur ve hademelerin maaşlarının ödenemediğinden yakınmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, Rum Patrikhanesi'ne 750 lira, Ermeni Patrikhanesi'ne 400 lira ve Katolik Ermeni Patrikhanesi'ne 250 lira yardım yapılmasına karar vermiştir. Yardım miktarı, cemaatlerin nüfusları dikkate alınarak belirlenmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin bu kararı 1 Mayıs 1891 tarihli padişah iradesiyle onaylanıp, yürürlüğe girmiştir.¹¹⁴

¹¹² Ahmet Halaçoğlu, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları – 1895 Trabzon Olayları Örneği", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s.267.

¹¹³ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(1915–1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1995, s.5.

¹¹⁴ Erhan Afyoncu, "Osmanlı Her Dine Para Yardımı Yaptı", **Sabah**, 4 Ekim 2006, (Çevrimiçi), <http://arsiv.sabah.com.tr/2006/10/04/yaz1666-10-140.html>, 25 Ağustos 2008.

Ermenilerin gerçekleştirdikleri bazı terör hareketleri ve isyanları hakkında kısaca şu bilgiler verilebilir:

2.2.3.1. Anavatan Müdafilerinin Tutuklanması:

Erzurum'da Hükümete karşı ayaklanma ile suçlanan Ermenilerden 40 kişinin çeşitli hapis cezalarına çarptırılması ile Armenekan Cemiyeti İngiltere'de, "masum insanlar tutuklanıyor" şeklinde asılsız propagandalar yapmış ve böylece İngiltere, İstanbul'daki elçisinden konuyu araştırmasını istemiştir.¹¹⁵

2.2.3.2. Kürt Musa Bey Olayı (1883 – 1890)

Hınçak Komitesi tarafından İstanbul'da yapılan Kumkapı gösterisinden önce, komiteciler tarafından bütün Avrupa'ya karşı türlü şekillerde propaganda aracı olarak kullanılmış olaylardan biri de Kürt Musa Bey Olayı'dır. Bu olay ile Ermeniler ilk defa seslerini Osmanlı ve Avrupa kamuoyuna duyurmak istemişler ve bunda da çok başarılı olmuşlardır.

Muş bölgesinde yaşayan ve aşiret reisi olan Musa Bey'in Gülizar adlı bir Ermeni kızı kaçırıp tecavüz etmesi, Müslüman olmaya ve kardeşi ile evlenmeye zorlaması, fakat kızın bunu reddetmesi üzerine kızı dövmesi ve gözünü sakatlaması iddialarına dayanan olay Ermeni patriği tarafından padişaha şikayet edilir. Patrik bu olayı kullanarak Ermenilere zulmedildiğini de iddia eder. Padişah II. Abdulhamid Musa Bey'i yargılanmak üzere İstanbul'a getirtir. Olay Avrupa kamuoyuna abartılarak yansıtıldığı için mahkemeyi birçok yabancı gazeteci izler. İngilizler burada da Ermenilerin baş koruyucusu olduklarını göstermek için çok çaba sarf ederler ve Musa Bey'in mahkum edilmesi için ellerinden geleni yaparlar. Yapılan mahkeme sonunda Musa Bey'in suçsuz olduğu kanaatine varılır ve beraat eder. Fakat İngiliz elçisi bunu onur meselesi yaparak Bâb-ı âlî'ye karşı tutumunu sertleştirir. Bu durum karşısında padişah, Musa Bey'i sürgüne göndermek durumunda kalır.¹¹⁶

¹¹⁵ Kaynakçalı *Ermeni Meselesi Kronolojisi*, s.6; Gürün, *a.g.e.*, s.137-138.

¹¹⁶ Uras, *a.g.e.*, s.460-461; Kanar, *a.g.e.*, s.35.

2.2.3.3. Erzurum Olayı (20 Haziran 1890)

Zamanın valisi Samih Paşa'ya ve diğer bazı ilgililere, Ermenilerin Rusya'dan silah ve cephane getirdikleri ve bunları Sanasaryan okulunda, kiliselerde sakladıkları haber verilmiştir. O yıl Temmuz ayı içinde, zaptiye ve polislerle kilise, araştırılmak istenmiş, Ermeniler daha önce bu teşebbüsten haberli oldukları için gereken tertibatı almış ve karşı koymaya hazırlanmışlardır. Ancak kanlı bir operasyon sonucunda kilise aranabilmiştir. Ermeniler aramayı güzel bir vesile telakki edip isyan hareketini başlatmışlardır.

Bu çatışmalar sonucunda 8 Ermeni ve 2 Müslüman ölmüştür. Ayrıca 60 Ermeni, 45 Müslüman yaralanmıştır. Bu olayı da yine İngilizler Avrupa'ya Ermeniler katlediliyor diye aksettirmişlerdir. Bundan sonra da Avrupa devletleri tarafından her türlü polisiye olay ya da Ermeni ayaklanması "Ermeniler katlediliyor" diye lanse edilmiştir.¹¹⁷

2.2.3.4. Kumkapı Olayı (15 Temmuz 1890)

Olayın kısa özeti şöyledir: Hınçak Cemiyeti üyelerinden bir grup 15 Temmuz 1890 Pazar günü Kumkapı Ermeni kilisesi'ne giderek ayine müdahale ederler, içlerinden birisi Ermeni ıslahatı hakkında bir beyanname okur. Bu olay tarihe Kumkapı Nümayişi olarak geçer. Birkaç gün sonra da olayın elebaşısı Ermeni Patrikhanesi'ne giderek oradaki Türk armasını parçalar, Patrik'i zorla yanlarına alarak Yıldız Sarayı'na yürüyüşe geçerler. Askerler önlerini keser, çatışmada iki taraftan ölenler olur. Bu olay Hınçak Partisinin ilk gövde gösterisi olmuştur.¹¹⁸

2.2.3.5. Birinci Sasun İsyanı (1894)

Ağustos 1894'te Diyarbakır Vilayeti'nin Sasun kazasında, Hınçak Cemiyeti üyelerinden ve Kumkapı olayının faillerinden Haçin (Saimbeyli)'li Hamparsum Boyacıyan'ın tahrikleri sonucu Ermenilerin Kürt aşiretlere saldırılarıyla Müslüman halk ile Ermeniler arasında çatışmalar çıkmıştır. Olayların başlamasından önce kadın

¹¹⁷ Uras, **a.g.e.**, s.458-459.

¹¹⁸ Gürün, **a.g.e.**, s.142.

ve çocuklarını Antok Dağına gönderen Ermeni çetecileri çatışmalar başlayınca Antok Dağın'a çekilmişlerdir. 23 Ağustos 1894'te Osmanlı kuvvetleri olayı bastırmıştır.¹¹⁹

2.2.3.6. Bâb -ı Âlî Olayı (30 Eylül 1895)

30 Eylül 1895'te Hınçak gurubuna mensup kalabalık bir Ermeni topluluğu Kumkapı'daki Ermeni Kilisesi'nde toplanarak Bâb-ı âlî'ye yürüyüşe geçmişlerdir. Kendilerine isteklerini sadrazama yazılı olarak vermeleri haberi gönderilip, yürüyüşten vazgeçmeleri istenmiş, ancak Ermeniler kendilerine bu hükümet emrini getiren subayı şehid etmişlerdir. Büyük devletlerin müdahalesi ile II. Abdülhamid'in olayı yatıştırmak için askeri birlik kullanmaktan vazgeçmesi üzerine halk galeyana gelmiş ve İstanbul'da birkaç gün Müslümanlar ile Ermeniler arasında kanlı olaylar cereyan etmiştir.¹²⁰

2.2.3.7. Zeytun İsyanı (1895)

10 Ekim 1895'te Zeytun'un Alabaş Köyü'ne bir tahkikat için giden iki jandarma, Ermeniler tarafından bir ağaca bağlanarak yakılır. 24 Ekim'de 1895'te aniden başlayan Zeytun isyanı 28 Ocak 1896'da sona ermiştir. 24 Ekim'de bir grup Ermeni Zeytun'a gelerek, şehirdeki kışlada bulunan 50 subay ve 600 eri esir almışlar, ve öldürmüşlerdir.

Olayın günlüğünü tutan Aghasi adlı Ermeni 20 bin Türkü öldürdüklerini, bunların 13 bininin asker olduğunu kaydetmiştir.¹²¹ İsyanı çıkartanlardan elebaşları dayanma imkanları kalmayınca Rus, İtalyan, Fransız ve İngiliz aracılığıyla, savaştıkları silahların teslimi, genel af, beş komitecinin yurt dışına çıkarılması, geçmiş vergilerin affı, gibi şartların kabulü ile asiler teslim olmuştur.¹²² Ancak Osmanlı Devleti isyancıların cezasını yine veremeyecektir. İsyanın elebaşları İngiliz Konsolosluğu himayesinde Marsilya'ya gitmişlerdir.¹²³

¹¹⁹ Gürün, **a.g.e.**, s.151-152.

¹²⁰ Uras, **a.g.e.**, s.478.

¹²¹ Gürün, **a.g.e.**, s.160.

¹²² Uras, **a.g.e.**, s.492

¹²³ Gürün, **a.g.e.**, s.160.

2.2.3.8. Adana Olayları

Meşrutiyetin ikinci defa ilanından sonra İttihatçılar, II. Abdülhamit'in koyduğu silah yasağını kaldırdığı için Ermeniler artık daha kolay silahlanabiliyorlardı.

Ermeniler, silahlanmalarını tamamlayarak, 31 Mart vakasının ertesi günü 14 Nisan 1909'da Adana'da katliama başladılar. Müslümanlar ve Ermeniler arasında çıkan çatışmalar büyümüş ve 18 Nisan 1909'da Adana'da sıkıyönetim ilan edilmiştir. 19 Nisan'dan itibaren de durum yatışmaya başlamıştır. Ancak her zaman olduğu gibi olay Avrupa'ya "Ermeniler öldürülüyor" şeklinde intikal ettirildiğinden İttihatçılar telaşa düştüler. Bunun üzerine Adana Vali'liğine gönderilen Cemal Paşa Ermeni çetelerine dokunmayarak kurduğu Divan-ı Harpte 47 Müslümanı idama mahkum ettirmiştir. Buna karşılık sadece bir Ermeni idama mahkum ettirmiştir.¹²⁴

Yeni Gazete'nin 4 Aralık 1918 tarihli nüshasında yer alan ve **EK 1**'de verilen makalede "Adana Vakası" şöyle özetlenmiştir:¹²⁵

"Adana şehrinde haddini aşan fikir sahibi Ermeniler ve komiteciler, Türk unsurunu heyecanlandırarak işlere ve tezahürlara başladılar. Mesela; Adana Hükümet Konağının karşısındaki millet bahçesinde toplanan Müslüman ve Hıristiyan topluluğu içinde Kökdereliyan Karabetek'in "Ey ahali Meşrutiyet ilan olundu. Artık din, mezhep farkları yoktur. Hepimiz müsavi olduk. Hatta İslamlar şimdiye kadar bizden feyz aldı. Bundan sonra biz de İslamlardan feyz alacağız..." şeklinde nutuk söylemesi, birçok Ermeni gencinin Adana sokaklarına diktikleri çinko kaplı tahtalara her gün arka arkaya silah atmaları, Ermeni marşları söylemeleri, Ermenistan'ın yeniden kuruluşunu içeren piyesleri gösterime sunmaları ve bunun gibi heyecan veren, iki unsur arasındaki gerginliği her gün arttıran hadiseleri önleyecek kuvvet Adana'da yoktu. Vali Cevad Bey telgraflarla defalarca Sadrazam ve Dahiliye Nazırından bir-iki nizamiye taburunun Adana'ya gönderilmesini talep ettiği halde aldığı cevapta sadece iki polisin Adana'ya gönderildiği bildiriliyordu. Merkezi hükümetin bu keşmekeş durumu içinde Ermeniler, iki unsur arasında karşılıklı çatışmaya sebep olacak iş ve hareketlere devam etmişlerdir. Bir papazın teşviki

¹²⁴ Halaçoğlu, a.g.e., s.24.

¹²⁵ **Yeni Gazete**, 4 Kanun-ı Evvel 1334/ 4 Aralık 1918, nr.5-1569.

üzerine Adana çarşısında Ermeniler tarafından birkaç Müslümanın katledilmesi, Müslümanlar ve Ermeniler arasında şiddetli bir çatışmaya sebep oldu. Mevcut polis ve jandarma kuvvetiyle olayların önlenmesi mümkün olmayınca sonradan gönderilen 8 tabur askerle asayişini sağlamak mümkün olmuştur. Katliama sebep olanları ortaya çıkarmak ve cezalandırmak için iki Divan-ı Harp ve tahkikat heyetleri Adana'ya gönderildi.

Durumun vahametini önceden görüp hükümetten tedbir alınmasını isteyen Vali, istifa etmediği için ikinci derecede suçlu görülerek azledildi. Kumandan Remzi Paşa'da çatışmalarda üstün faaliyet gösterdiği halde, üç ay hapsedildi ve emekliye ayrıldı. Divan-ı Harpler memurlardan ve ahaliden bini aşkın Müslüman eşhası idam, kürek, tard cezalarıyla tecziye eyledi.

Adana'da böyle elim ve feci bir olayın meydana gelişi, Ermeniler'in Akdeniz'de bulunan İngiliz ve Fransız donanmalarının dikkatini celbedip, Kilikya'yı işgal ettirmek ve sonrasında oralarda Ermeniliğe ait bir imtiyaz kazanmak gibi siyasi bir faydanın istihsaline muvaffak olmak emeline matuf olduğu anlaşılmıştır. Gerçekten de bu donanmalar Mersin limanına gelerek asker çıkarmak istemişler ancak yaptıkları tahkikat ve Mersin Mutasarrıfı Esat Bey'in açıklamaları neticesi bundan vazgeçmişlerdir. Adana isyanı esnasında, Ermeni kurşunu ile yaralan İngiliz konsolosu raporunda hadiseyi şöyle anlatmıştır: “Ermeniler kıvılcımı koydu, Türkler yangını yaptı!”

2.2.4. Yabancı Devletlerin Tutumu

Ermeni meselesi aslında, Ermenilerin değil, menfaatleri Türk toprakları üzerinde çatışan büyük devletlerin, meselesi olarak ortaya çıkarılmıştır.

XIX. yüzyıl ortalarında Avrupa'da gelişmeye başlayan milliyetçilik akımı öğrenim ve ticaret için Avrupa'ya veya Amerika'ya gitmiş Ermeni gençlerini etkilemiştir. Bu gençler mensubu oldukları Ermeni unsurunun, daha gönençli bir hayata, daha belirli toplumsal ve siyasi yaşama sahip olmalarını arzu edecek bir

zihniyet edinmişlerdir.¹²⁶ Orta doğuda çıkarları olan Rusya ve Avrupa devletleri bu zihniyetin oluşmasını fırsat bilerek, Ermenilerin devlet aleyhine ihtilalini sağlamak için ellerinden gelen her şeyi yapmaktan geri kalmamışlardır.

Osmanlı Devleti'nde merkezi otoritenin sarsılmasıyla beraber, “Düvel-i Muazzama” da denilen büyük Avrupa devletleri, Osmanlı topraklarını paylaşmak yarışına girmişlerdir. Bu amaçla Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışabilmek için en kestirme ve en etkili yol Osmanlı Devleti içinde yasayan gayrimüslimlere el atmak olacaktır. Avrupa devletleri kutsal yerler meselesi başta olmak üzere gayrimüslimlerin sözde koruyucusu olmuşlardır.¹²⁷

Tarihi süreç içerisinde Osmanlı Hıristiyanları için önce imtiyaz, sonra da özerklik ve bağımsızlık isteme politikası izlenmiş; 1789 Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik fikirleri, Osmanlı'nın yıkılması için tebaaya telkin edilmiştir. Nitekim 1804'te ilk ayaklanma Sırp tarafından başlatılmış, Rumların 1821 Mora ayaklanması da İngiltere, Fransa ve Rusya'nın müdahaleleri sonucu, 1830 yılında Yunan bağımsızlığı ile sonuçlanmıştır.¹²⁸

2.2.4.1. Ermeni Meselesi Üzerine Rusya'nın Politikası

Ermenilerle ilgilenen ilk devlet Rusya olmuştur. Balkanlar, Boğazlar veya Anadolu yoluyla mutlaka Akdeniz'e inmek isteyen Rusya için Boğazlar veya Balkanları aşarak Akdeniz'e inmek oldukça zor olduğundan Anadolu yoluyla Akdeniz'e inmeyi düşünüyorlardı. Ermeniler Rus çıkarları için kullanabilecekleri en elverişli toplum idi.

Ermenilerle ilgili hükümlerle Rusya, bir Ermeni Devleti'ne giden yolu açarak, Kars'tan İskenderun'a uzanan hatla Akdeniz'e çıkmayı planlıyordu. Bu planı uzun süredir yapan Ruslar, Ermenilerle de uzun zamandır ilgileniyorlardı. 1826–1827 Rus-İran Savaşında İran Ermenilerinin içerden desteğini sağlayarak İran içlerine doğru kolayca ilerlemişlerdir. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ise aynı taktiği

¹²⁶ Kabacalı, **a.g.e.**, s.364.

¹²⁷ Ercan, “Ermeniler...”, **a.g.e.**, s.87-88.

¹²⁸ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.11-12.

uygulayarak Anadolu'daki Ermenileri kullanmışlardır. Yine Kırım Savaşı sırasında Ruslarla Ermeniler arasındaki münasebetler oldukça artmıştır.¹²⁹

Bu tarihten sonra Rusya, Osmanlı Ermenileri ile sadece savaş zamanında değil barış zamanında da ilgilenerek onları müttefikleri olarak tutmaya çalışmışlardır. Bölgedeki Rus konsololar onların sorunları ile yakından ilgilenmeye hatta Ermenilere Rus pasaportu dağıtmaya başlamışlardır. Ayrıca basın aracılığı ile Ermenileri etkilemeye çalışan Ruslar, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bu çalışmalarının sonucunu almışlardır.¹³⁰ Ermeniler bu savaşta Rusya'nın yanında yer almışlardır. Savaş sonrasında da bu yardımlarının karşılığı olarak Ayastefanos Anlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde eklenmiştir.

Rusya, kendi içindeki sert ve katı Ermeni karşıtı politikalarına rağmen dışarıda, Ermeni koruyuculuğu rolünü bitirmemek için, Ermeni hareketlerini, parti ve cemiyetlerini desteklemeye ve kışkırtmaya devam etmiştir. Ermenilerin silahlanmasında aktif rol oynayan Rusya, Ermeni teröristleriyle de ilgilenerek, pasaportsuz olarak ülkesine giriş-çıkışlarına izin vermiştir.¹³¹

2.2.4.2. Ermeni Meselesi Üzerine İngiltere'nin Politikası

İngiltere'nin asıl hedefi ticari ve koloni menfaatlerini korumak olmuştur. Bunu temin etmek için Osmanlı'ya karşı takip ettiği, “Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak” şeklindeki politikasını XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı İmparatorluğunu paylaşmak ve iyi bir pay almak şeklinde değiştirmiştir.¹³²

İngiltere'nin XIX. yüzyıl başlarında yerleşmeye başladığı Hindistan'da kalabilmesi için bu ülkeyi kontrol eden kara ve deniz yollarına hakim olması gerekmektedir. Cebeli Tarık, Malta, Mısır, Arabistan, Süveyş Kanalı, Irak ya tamamen İngilizlerin kontrolünde olmalı ya da İngiltere'nin arzularına tâbi bir veya

¹²⁹ Muammer Demirel, “Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni ilişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s.106–107.

¹³⁰ Demirel, **a.g.m.**, s.107-110.

¹³¹ Demirel, **a.g.m.**, s.109-113.

¹³² Nuri Yavuz, “Sözde Ermeni Soykırımının Gerçek Sebepleri” **Yeni Türkiye Dergisi**, S.38, Ankara 2001, s.276.

birkaç devletin elinde olmalıydı. Rusya'nın, Akdeniz'e inmesi ihtimali, İngiltere'yi korkutuyordu. Bu nedenle İngiltere, boğazlar meselesi ve Ermeni meselesiyle ilgileniyordu. İngiltere'nin Osmanlı topraklarında uyguladığı politika; ekonomik yatırımları arttırmak, bölgedeki toplumlarla menfaat bağlarını kuvvetlendirmek, Protestan misyoner cemiyetleri ile Anglikan Kilisesi'ni geliştirmek ve faaliyetlerini yoğunlaştırmak şeklinde idi. Osmanlı toprakları üzerinde Protestan bir cemaat oluşturma gayreti İngiliz menfaatlerine hizmet edecekti.¹³³

Tanzimat'ın ilanından sonra mezhep değiştirme yasağının kaldırılmasıyla, İngiliz Protestan misyonerleri, Amerikan misyonerlerinin de desteği ile amaçladıkları Protestan zümreye kavuşmuşlardır.¹³⁴

İngiltere'nin bölgedeki en büyük rakibi Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Hıristiyanlarının koruyucusu rolü nedeniyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışıyordu. 1856 Paris Antlaşması'yla Osmanlı Hıristiyanları Rusya'nın koruyuculuğundan çıkartılıp antlaşmayı imzalayan bütün devletlerin ortak himayesine girmişti. İşte bundan sonra İngiltere, Hıristiyanları korumak bahanesiyle Osmanlı'nın içişlerine karışmaya başlayacaktı.

Ayastefanos Antlaşması İngiltere'nin telaşlanmasına sebep olmuştur. Çünkü Rusya bu antlaşmayla Doğu Anadolu da tartışılmaz bir nüfuz elde etmiştir. İngiltere Berlin Antlaşması'yla bu nüfuza ortak olmayı başarmıştır. Ancak bu sırada Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak bahanesiyle Kıbrıs'a yerleşme fırsatını da kaçırmamıştır.¹³⁵

Berlin Antlaşması'ndan sonra İngiltere, Ermeni ıslahatı meselesinde etkin rol oynamış, Babıali'yi nota ve memorandumlarla baskı altına almıştır. İhtilalci Ermeni komite ve partilerine, kuruluş ve faaliyetleri sırasında ve sonrasında İngiltere de destek olmuştur.

¹³³ Davut Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması", **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s.231-234.

¹³⁴ Erdal İter, **Ermeni Meselsinin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1880)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s.46.

¹³⁵ Kılıç, **a.g.m.**, s.236.

2.2.4.3. Ermeni Meselesi Üzerine Fransa'nın Politikası

Fransa Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşayan Katoliklerin koruyucusu rolüyle Katoliklerle ilgili bir takım ödünler koparma politikası gütmüştür. 1878 yılına kadar Fransa, Ermeni meselesi üzerinde çok etkili değildir. Hatta Berlin Kongresi'ne katılmakla beraber burada mühim bir rol oynamamıştır. 1878'den sonra ise Rusya ile yakınlaşmaya başlamış, İngiltere ve Rusya ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun taksim planlarının yapılmasında Fransa'nın aktif rolü olmuştur.¹³⁶

Özellikle bölgede İngiliz veya Rus nüfuzunda kurulacak bir Ermeni Devleti'ne kendi menfaatleri açısından şüpheyle bakan Fransa, Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilmek için Ermeniler arasında Katoliklik propagandasına girişmiştir.

Fransa, diğer Avrupalı devletlerle arasında artan rekabette Ermenilerden faydalanarak avantaj sağlamak, ileride Akdeniz ve Boğazlar üzerinde rakiplerinden daha fazla hak ve söz sahibi olmak istemiştir. Fransa'nın Ermenileri Katolikleştirme faaliyetleri sonucu çok sayıda Ermeni Katolik mezhebine girmiştir.

Fransa Ermeniler için ıslahat projesinde, İngiltere ile ilişkilerinde ölçülü olmaya gayret etmesine rağmen İngiliz ve Rus Hükümetleri ile birlikte hareket ederek Osmanlı Devleti üzerinde sürekli baskı uygulamıştır. Bu baskılarda İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Cambon önemli rol oynamış, ıslahat konusunun peşini bırakmayan Fransa, 15 Aralık 1896'da bu ıslahatın ırk ve mezhep gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaasına uygulanması gerektiğini savunarak ıslahatı bütün Osmanlı Devleti'ne yaymak istemiştir.

Fransa, Osmanlı topraklarındaki menfaatleri için Ermenileri kullanarak politik oyunlar oynamıştır. Ayrıca açtıkları konsolosluklar, kurdukları okullar ve yetimhaneler aracılığı ile Ermeni gençlerini eğitmiş ve komitecileri ne pahasına olursa olsun himaye etmiştir.

---

¹³⁶ Gürün a.g.e., s.75.

2.3. I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİLER VE TEHCİR

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girmeden önce Ermeni Komiteleri Osmanlı Hükümeti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmesi durumunda takınacakları tutumu benimsemek için toplantılar yapıyorlardı. İstanbul Galata'daki Ermeni Büyük Merkez Okulu'nda 1914 yılı Mayıs ayında, patrikhaneden görevlendirilen bir rahip başkanlığında Taşnak, Hınçak, Ramgavar temsilcilerinden oluşan Birleşik Milli Ermeni Kongresi "Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmaları" şeklinde bir karar almıştır.¹³⁷ 1914 Haziranında Erzurum'da düzenlenen 8. Taşnaksutyun Kongresi'nde ise İttihat Terakki hükümetine karşı olan mücadelenin sürdürülmesine karar verilmiştir. Yine Erzurum'da 1914 Ağustos'unda yapılan, Osmanlı Devleti yöneticilerinin de katıldığı toplantıda Taşnaklar, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi halinde sadık vatandaşlar olarak Osmanlı orduları saflarında görevlerini yerine getireceklerini vaat etmişlerdir.¹³⁸

Ancak Taşnak ve Hınçak komitelerinin teşkilatlarına gönderdikleri talimatlar "Rus Ordusu huduttan ilerler ve Osmanlı Ordusu çekilirse her tarafta birden eldeki vesait ile kıyam olunacak, Osmanlı Ordusu iki ateş arasında bırakılacak mebani ve müessesat-ı emiriye bombalarla berhava edilecek, yakılacak, hükümetin kuvveti dahilinde işgal olunacak, levazım silahlarıyla Ruslara ilhak edecek ve kıtalarından firarla çeteler teşkil eyleyecek" şeklinde olmuştur.¹³⁹

Nitekim savaş başlayınca Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptığı bilinmektedir. Rusya da her zaman olduğu gibi Ermenilere her türlü yardımda bulunmuştur. Savaşın başında Rus Hükümeti, Türk Ermenilerini silahlandırmak, talim yaptırmak ve savaş zamanında ise isyan çıkartmaları karşılığında isyan ilk masrafları olarak 242.900 Ruble para vermiştir.¹⁴⁰

Fransa, İngiltere ve Rusya devletlerinden aldıkları cesaretle Ermeni Komiteleri şu tertip ve tedbirleri almışlardır:¹⁴¹

¹³⁷ Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, Ankara 1990, s.39-41, 64.

¹³⁸ İsmet Binark, **a.g.e.**, s.15-16.

¹³⁹ Afyoncu, **a.g.e.**, s.141-142.

¹⁴⁰ Süslü, **a.g.e.**, s.160.

¹⁴¹ Afyoncu, **a.g.e.**, s.142.

1. Seferberlik emirlerine uymamak, askere gitmemek,
2. Askere gidenlerinde tek tek veya toplu olarak silah ve cephaneleriyle kaçmaları,
3. Köylerde, kentlerde propagandalar yapmak, morali bozmak, Türk askerinin ailesini, köyünü korumak için askerlik görevini yapmamasını sağlamak,
4. Askeri nakliyatı aksatmak. Asker, erzak ve mühimmat konvoylarına saldırmak,
5. Ruslar sınırı geçtiği zaman isyan ederek Türk ordusunu arkadan vurmak,
6. Silahlarıyla birlikte Türk ordusundan kaçıp gönüllü olarak Rus ordusuna katılmak,
7. Terk edecekleri köylerde kiliseleri, evleri, yiyecekleri yakmak,
8. Askeri bilgiler taşımak, casusluk yapmak.

Ermeni isyancılar tarafından I. Dünya Savaşı'nın başlaması büyük bir fırsat olarak görülmüştür. Savaş başlamadan önce Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacakları vaadinde bulunan Ermeniler, kısa süre sonra bu vaatlerinden dönmüşlerdir. Ruslar'ın yanında yer almış, Osmanlı'ya karşı savaşmışlardır.¹⁴²

Rus Çarının emriyle, sürgündeki ve mahkum Ermeniler affedilerek gönüllü birlikleri teşkil edilmiş, bu birliklere Türkiye Ermenileri yanında diğer devletlerde yaşayan Osmanlı Ermenileri de iştirak etmişlerdir. Bu birlik ve çetelerin reisleri içinde en acımasız Türk düşmanları ise savaş başlarında Rusya'ya kaçan ve "Armen Garo" takma adını kullanan Osmanlı Erzurum Mebusu Karakin Pastırmacıyan, Atranik, Tarahanof kardeşler, Atabekof, Monuşak Kadın, Arkepiskopos Manuçaryan, Doktor Paşayan, Murad (Hamparsum Boyacıyan), Osmanlı Van Mebusu ve Taşnaksutyun Komitesi ileri gelenlerinden Papazyan idi.¹⁴³

¹⁴² Hocaoğlu, a.g.e., s.570-571.

¹⁴³ Binark, a.g.e., s.19.

2.3.1. İlk Ermeni İsyamları ve Yapılan İkazlar

Savaş başladığında tüm bu talimatlar uygulamaya geçmiş, Osmanlı ordusuna ve sivil Müslüman ahaliye karşı türlü saldırılar gerçekleştirilmiştir. Sadece Türkler hedef alınmamış, Rumlar, Museviler ve bu politikayı desteklemeyen Ermenilere karşı da saldırılar düzenlenmiştir.

Osmanlı Hükümeti, Van isyanının patlak vermesine kadar birtakım küçük tedbirlerle Ermeni Komitelerinin faaliyetlerini önlemeye çalışmış, ancak hükümeti en çok meşgul eden Zeytun isyanı bu sırada ortaya çıkmıştır.

2.3.1.1. Zeytun İsyanı

Zeytunlu Ermeniler daha önceden bütün hazırlıklarını tamamladıkları için 3 Ağustos 1914'de seferberlik ilanı ile subay ve erlerini Zeytunlu Ermenilerin teşkil edeceği bir "Ermeni Alayı" kurmak için yetkililere müracaat etmişler ve bu istekleri reddedilince isyan ederek çevrede katliam yapmaya başlamışlardır. İlk olarak 30 Ağustos 1914'de köylerine dönen 100 silahsız Andırınlı'yı soyduktan sonra öldürmüşlerdir. Takip sonunda 60 kadar asi silahları ile yakalanmış ve bir süre sükunet sağlanmış ise de Aralık ayında Zeytunlular yeniden memur ve jandarmalara saldırmaya başlamışlardır. Şubat ayı içinde harekete geçen 800 civarındaki çete Maraş'ın telgraf bağlantısını kesmiş, askeri kışlaya ve hükümet konağına saldırmış ve Tekke Manastırına sığınmıştır. Çıkan çatışmada bir subay ve 25 jandarma şehit olmuş, 34'ü de yaralanmıştır. İsyanın sonunda 713 tüfek, 21 çift, 12 mavzer ve toplam 61 eşkıya ele geçirilmiştir.¹⁴⁴

2.3.1.2. Kayseri Olayları

Seferberlik ilanı ile silah altına çağırılan genç Kayseri Ermenileri orduya katılmamış, katılanlar da silahlarıyla birlikte firar edip eşkıyalık yapmaya başlamışlardır. Hınçak ve Taşnak komite reislerinin talimatıyla teşkilatlanması ve silahlandırılması bitirilen yerlerde, isyanlar başlatılmıştır. İlk olarak Evrek' in çeşitli

¹⁴⁴ Gürün, a.g.e., s.200; Süslü, a.g.e., s.165; Kanar, a.g.e., s.224-227.

yerlerinde gizlice yerleştirilen tellere elektrik verilmek suretiyle, Müslüman halk ve askerler öldürülmeye çalışılmıştır. Amerika’da bomba eğitimi gören Elekciyan Kevork’un bomba imalathanesi olarak kullandığı evinde meydana gelen bir patlama sonucunda, yapılan tahkikat neticesinde çok sayıda silah ve mühimmat ele geçirilmiştir. 1915 başlarından itibaren Kayseri’nin çok yerinde isyan, tecavüz, gasp ve katl olayları başlamıştır. Yeniden tahkikata geçen hükümet, Ermeni evlerinde, mezarlıklarında, cemiyetlerinde, kiliselerinde ve okullarında birçok silah, cephane, bomba, dinamit, talimat ile beyanname ele geçirmiş ve birçok Ermeni’yi suçüstü yakalanmıştır.¹⁴⁵

2.3.1.3. Bitlis Olayları

Rusya’dan gelen gönüllü Ermeniler Osmanlı ordusuna katılıp silahları ile birlikte firar eden Ermeniler, kiliseler, komiteler ve mahalli Ermenilerin faaliyetleri, bölgeyi barut fıçısı haline getirmiştir. Bir taraftan Osmanlı ordusu arkadan vurulmaya çalışılırken, diğer taraftan savunmasız Türk kadını, kızı, çocukları ve yaşlıları katliama, işkenceye maruz bırakılmıştır. Çünkü onları savunabilecek Müslüman genç erkekler, Osmanlı ordularında, cephelerde savaşmaktadır. 1915 Ocak ayından itibaren, Osmanlı ordusunun ikmal ve telgraf hatları kesilmeye ve cepheden dönen yaralı Osmanlı askerleriyle, asayişini sağlamakla görevli olan jandarmalar, sistemli bir şekilde öldürülmeye başlanmıştır. Gevaşta alenen başkaldıran Ermeni çeteleri birçok Müslümanı katletmişlerdi. Jandarma tarafından takip edilen eşkıya gurupları, sığındıkları manastırlardan papazların yardımıyla gece kaçmayı başarmışlardır. Zaman zaman Osmanlı askeri kıyafetine bürünerek Müslümanları öldüren Ermeniler, “Müslümanlar bizi öldürüyor” diye yaygara koparmaktan geri kalmamışlardır.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Süslü, **a.g.e.**, s.166; Kanar, **a.g.e.**, s.228-233.

¹⁴⁶ Süslü, **a.g.e.**, s.167-169; Kanar, **a.g.e.**, s.237-239.

2.3.1.4. Van Olayları

Ermenilerin savaş sırasında çıkardıkları isyanlar arasında, sonuçları bakımından en önemlisi, Van isyanı olmuştur. Van Vali Vekili Cevdet Bey, 1 Aralık 1914’de Ermeni ileri gelenleriyle bir görüşme yaparak, Müslümanlarla Ermeniler arasında çıkacak olayların devlete vereceği zararları anlatmışsa da hiçbir sonuç elde edememiştir.¹⁴⁷ Aksine Ermeni komitecileri savaşın çıkışından itibaren, Van ve çevresindeki mezalimi daha da arttırmışlardır. 25 Mart 1915’de Vali Cevdet Bey, Rusların Van’ı işgalini kolaylaştırmak için Ermenilerin büyük bir hazırlıkta olduklarını ve her tarafta birden isyan edeceklerini bildirmişti. Bu sırada Osmanlı Devleti ise tüm cephelerde ölüm kalım savaşı vermektedir.¹⁴⁸

Van’da Akdamar ve ruhban mektebi bir ihtilal merkezi haline gelmiş, bölgedeki kanlı olaylar buradan sevk ve idare edilmiştir.¹⁴⁹ Seferberlik ilan edilince, içeride hazırlıklarını tamamlayan komiteler, Kafkaslardaki gönüllü alayları ile birlikte Rus ordusunun öncü kuvvetleri olarak harekete geçmişlerdir. Van ve Muş civarındaki komiteler, Rus ordusunun ilerlemesini kolaylaştırmak ve Osmanlı ordusunu geriden vurmak amacıyla, Van’da faaliyette bulunmuşlardır. Hükümet memurlarına, jandarmalara, Müslüman halka ve kendilerini desteklemeyen Ermenilere saldırmaya başlamışlar ve eşkıya guruplarını toplayarak Van’ı bir merkez haline getirmeye çalışmışlardır.¹⁵⁰

Komite reislerinin, “Uygun zaman gelinceye kadar olay çıkartmayın” öğütlerine rağmen, bazı Ermeniler Havasur Nahiyesi’nde birkaç jandarmayı ve Gevaş Kadısı İsmail Hakkı Efendi’yi şehit etmişlerdir. Kariçkan’da jandarma karakoluna saldırmışlar, telgraf tellerini tahrip etmişlerdir. Şubat 1915’de Timar Nahiyesi merkezindeki koyunların sayımı sırasında, Ermeniler memurlara saldırmışlar ve olay üzerine binden fazla eşkıya toplanmıştır. 27 Şubat’ta Adilcevazdan Van’a gelmekte olan 3000 kadar gönüllü Müslüman askerine

¹⁴⁷ Nejat Gövünç “Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırım İddiaları”, **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri**, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2000, s.10.

¹⁴⁸ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.37-38.

¹⁴⁹ Kanar, **a.g.e.**, s.265.

¹⁵⁰ Süslü, **a.g.e.**, s.170.

Arıncöyü civarında saldıran Ermeni çeteleri, burada 8 kişiyi şehit etmişler, Erciş'ten hükümet kuvvetleri gelince Van gölüne açılarak kaçmışlardır.¹⁵¹

Van Jandarma Tümen Komutanlığı'nın 16 Mart tarihli telgrafında, Van Vilayeti'nin Şitak Kazası'nda Ermenilerin jandarma karakoluna ve erlerine saldırdıkları ve telgraf hatlarını kestikleri bildirilmiştir. Van Valisi, 20 Mart'ta (1915) artık vilayetin her tarafında çarpışmaların olduğunu ve gittikçe şiddetlendiğini bildiren haberi Başkomutanlığa iletmiştir.¹⁵² Van ve çevresinde memur ve jandarmalar öldürülmüş, karakollar ve Türk evleri saldırıya uğramış, resmi binalar yakılarak isyan bütün Van bölgesine yayılmıştır. Van Jandarma Tümeni'nin bir kısmı ile bir takım aşiretler Ermenilere karşı savaştılsa da ayaklanmayı bastıramamışlardır. Ruslar, Van'a giden tüm yolları kestikleri için Osmanlı ordusu Van'daki isyana müdahale edememiş, Van Valisi Cevdet Bey de Rus-Ermeni baskısı karşısında tutunamayarak 16/17 Mayıs gecesi geri çekilme emrini vermiş ve Van'ı boşaltmıştır. Türk askerinin Van'dan çekilmesi üzerine Ermeniler şehri ele geçirmişler ve Müslüman mahallelerini ateşe vermişlerdir.¹⁵³ Birkaç gün sonra Rus öncü kolları Van'a gelmiş, daha sonra bunu düzenli Rus birlikleri takip etmiştir.¹⁵⁴

Rus Çarı ve Hariciye Nazırı 18 Mayıs'ta Ermenilerin yardımlarına teşekkür eden birer beyanname yayınlamışlardır. Dünya'nın çeşitli yerlerinde çıkan Ermeni gazeteleri ve bazı batılı gazeteler, Ermenilerin Ruslara yaptıkları yardımları ve Osmanlı Devleti'ne verdikleri zararları büyük bir sevinçle manşetlerine taşımışlardır.¹⁵⁵

Van'ın işgalinden sonra Rusların da tahrikiyle Ermeni isyanları çevreye yayılmış, Ermeni çeteleri birçok yerde katliamlara girişmiş ve bazı köyleri tamamen yok etmişlerdir.

---

¹⁵¹ Süslü, **a.g.e.**, s.171.

¹⁵² Gürün, **a.g.e.**, s.266.

¹⁵³ Gürün, **a.g.e.**, s.206.

¹⁵⁴ Kanar, **a.g.e.**, s.272-283.

¹⁵⁵ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.39.

2.3.1.5. Muş Olayları

Seferberlikle birlikte Doğu Anadolu'nun birçok yerinde başlayan Ermeni hareketleri Muş ve çevresinde de Van'ın düşüşünden sonra yoğunlaşmış ve eşkıya grupları her tarafta birçok katliam yapmıştır.

Rus ordusunun bölgeye girmesiyle bir taraftan Taşnaksutyun çeteleri, diğer taraftan da Hınçak grupları, “Ruslara bağlılıklarını ve kahramanlıklarını” göstermek için savaşta olan Müslüman askerlerin köy ve kasabalarındaki kadın, çocuk ve yaşlılara akla hayale gelmedik işkence ve katliamlar yapmışlardır.¹⁵⁶

2.3.1.6. Erzurum Olayları

Seferberliğin ilanını müteakip Erzurum vilayeti savaş bölgesi olduğu için silahaltında bulunanlar da firar suretiyle Ruslara katılmışlar ve Ruslar bu çeteleri bir kat daha silahlandırmış, teçhiz etmiş ve özel çeteler oluşturarak huduttan içeriye sevk etmişlerdir.

Erzincan'dan cepheye gönderilen Müslüman askerleri dehşete düşürerek ailelerinin başında bulunarak onları korumaya mecbur etmek, böylece ordunun moral gücünü zayıflatmak amacıyla geceleri silahlı olarak Türk evlerine saldırmaya, Müslüman kadın ve çocukları katle başlamışlardır. Azgın bir komiteci olan Kemah Murahhasası başına topladığı fedailerle, Müslüman halka birçok zulüm yapmıştır. Nihayet bir müddet sonra çatışma esnasında öldürülmüştür.

Erzincan'daki suikastlar, kasabalarda yersiz ve gereksiz askeri memurlar üzerine ateş açmalar günlük olaylar haline gelmiştir. Buradaki evlerde özel tertibat yapıldığı, gizli yollar, mazgallar, menfezler, her evi birbirine bağlayan yeraltı dehlizlerin inşa edildiği görülmüştür. Tevkif olunan Papazyan Dikran adındaki bir Ermeni komiteci “üç beş gün daha geçmiş olsa; Erzincan'ı tümüyle ateşler içinde bırakacaklarını, yakıp yıkacaklarını, bütün Müslümanları ve askeri doğrayacaklarını,

¹⁵⁶ Ergünöz Akçora “Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni İsyancıları ve Türk Ermeni Toplum İlişkilerine Etkileri”, **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.139.

ne var ki hükümetin uyanık olması dolayısıyla bu girişimin başarıyla sonuçlanmadığını” korkusuzca söylemiştir.¹⁵⁷

Ermenilerin ellerinde bulunan silah, cephane ve bombalar tehlike arz edince hükümet, 26 Nisan 1915 tarihinde çıkardığı geçici bir kanunla, gayrimüslimlerin özellikle Ermenilerin elinde bulunan silah, cephane, bomba, dinamit, patlayıcı madde yapımında kullanılan alet ve maddelerin, Harbiye Nezareti tarafından toplattırılması emrini yayınlamıştır.

Dahiliye Nezareti, 1 Mayıs 1915 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara çektiği telgrafta askeriye ile işbirliği yapılarak silahların düzenli bir şekilde toplanmasını bildirmiştir. Bunun üzerine yapılan aramalarda Anadolu'nun her tarafında Ermenilerin ev ve iş yerlerinde binlerce silah ele geçirilmiştir. Yapılan bu aramaların sonucunda toplam 4780 adet tüfek, çok sayıda el bombası, tabanca, hançer, gaz tabancası, barut deposu ele geçirilmiştir.¹⁵⁸

2.3.2. Tehcir Öncesi Alınan Tedbirler

Osmanlı imparatorluğu, I. Dünya Savaşı'na girdikten sonra Ermeni Komitelerinin düşmanla işbirliği yaptığını ve Anadolu' da birbiri ardına isyanlar çıktığını haber alınca, olayların yatışacağı düşüncesiyle kesin tedbirler almak yoluna gitmemiş, 24 Nisan 1915 tarihine kadar, yani seferberlikten dokuz ay sonrasına kadar isyanlara karşı yalnız mahalli ve özel tedbirler almakla yetinmiştir.¹⁵⁹ Ancak Ermeni mezalimi artınca Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Erzurum Mebusu Vartkes Efendi'ye, Ermenilerin düşmanla işbirliği yapmaya devam etmeleri durumunda, hükümetin çok şiddetli tedbirler alacağını söyleyerek ikazda bulunmuştur. Aynı şekilde Enver Paşa da Ermeni Patriği ile buluşarak, cemaatine iyi nasihatlerde bulunmasını, aksi takdirde askeri hükümetin çok sıkı tedbirler alacağını vurgulamıştır.¹⁶⁰ Talat Paşa aynı zamanda Aralık 1914'te doğu vilayetlerine gönderdiği gizli bir talimatta, oldukça büyük miktarda bulunan ve özellikle Ermenilerin eğitimi ile ilgilenen yabancı

¹⁵⁷ Kanar, **a.g.e.**, s.240-243.

¹⁵⁸ Ömer Selvi, “Milli Mücadele Döneminde Türk Ermeni İlişkileri ve Gümrü Anlaşması”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2007, s. 27-28.

¹⁵⁹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, s.5.

¹⁶⁰ Kanar, **a.g.e.**, s.316; Öke, **a.g.e.**, s.144.

kuruluş ve memurlarının harp sırasında başka bölgelere gönderilmelerinin düşünüldüğünü de bildirmiştir.¹⁶¹

Osmanlı Hükümeti olayların önüne geçemeyince, Ermeniler konusunda daha sert tedbirler almak zorunda kalmıştır. Talat Paşa, Van isyanının çıkışı üzerine bu olayları başlatan ve Ermenileri silahlandıran komite yuvalarını dağıtmak için 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara “acele ve gizli” kaydıyla bir genelge yollamıştır. Bu genelgede, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması bildirilmiştir. 26 Nisan 1915 tarihinde Başkumandanlığın bütün birliklere gönderdiği aynı mealdeki genelgesi üzerine 2345 kişi tutuklanmıştır.¹⁶² Bu tutuklanarlardan bir kısmı Anadolu'ya sevk edilerek Ankara ve Çankırı'ya yerleştirilmiştir.

Dahiliye Nezareti'nin, 1 Mayıs 1915 tarihindeki talimatı ile yapılan aramalarda çok sayıda silah, cephane, bomba ve siyasi vesika bulunmuştur. Ayrıca Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlere yönelik ilk tedbir ise bunların “muharip” sınıflar dışına çıkarılarak, ordunun inşaat, yol, demiryolu ve depo hizmetlerine verilmeleri şeklinde olmuştur.¹⁶³

Tehcir kararının alınmasından daha önce Ermeniler, Zeytun, Maraş ve Haçin gibi problemlili yerlerden Konya'ya sevk edilmişlerdir. Ancak Konya'daki Ermeni nüfusunun artması ve tehdit oluşturmaları üzerine, Konya'ya sevkıyat durdurulmuştur. Zeytun'daki olayların bir türlü yatışmaması üzerine 6 Mayıs 1915'te Zeytunlu Ermenilerin tamamen başka bölgelere (Urfa, Zor ve Halep'in Güney doğusu) nakledilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶⁴

2.3.3. Tehcir Kararının Alınması ve Uygulanması

Van'da patlak veren isyan bütün hızıyla devam ederken, diğer bölgelerde de Ermeniler isyan ediyor, yol kesiyor ve Müslüman köylerini basarak halkı

¹⁶¹ Kanar, **a.g.e.**, s.316.

¹⁶² Ermenilerin “Soykırımı Anma Günü” adıyla her yıl yaptıkları gösteri ve kutlamaların kaynağı bu tutuklamalardır. Gürün, **a.g.e.**, s.213; Süslü, **a.g.e.**, s.202.

¹⁶³ Hasan Babacan, “Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s.302–303.

¹⁶⁴ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.42.

katlediyorlardı. Türk ordusu cephede olduğu için, cephe gerisinde meydana gelen olayları önleyemiyordu. Başkumandan Vekili Enver Paşa, bu duruma bir çare bulmak amacıyla, 2 Mayıs 1915 tarihli bir yazı ile Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya şu mektubu göndermiştir:¹⁶⁵

“Van Gölü çevresinde ve Van ilinde özellikle bilinen belli yerlerdeki Ermeniler, ayaklanma ve ihtilal için sürekli bir ocak durumundadırlar. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu'nun verdiği bilgiye göre Ruslar, 7 Nisan'da (20 Nisan 1915) sınırları içindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir durumda sınırlarımız içerisine sürdüler. Hem buna bir karşılık olmak ve hem de yukarda söylediğim amacı elde etmek üzere: Ya adı geçen Ermenileri ve ailelerini Rusya sınırı içerisine sürmek ya da bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içerisine çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki yoldan uygun olanın seçilerek uygulanmasını rica ederim. Bir sakınca yoksa asilerin ailelerini ve isyan merkezlerini sınır dışına sürmeyi ve onların yerine sınır dışından gelen İslam halkı yerleştirmeyi yeğlerim.”

Ermeni faaliyetlerinin tahammül edilmez bir hal alması üzerine yine Başkumandanlıktan 26 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne Ermenilerin Rusya'ya değil, Osmanlı sınırları içinde göç ettirilmesini ve bununla ilgili görüşleri ihtiva eden şu yazı gönderilmiştir:¹⁶⁶

“Ermenilerin Doğu Anadolu vilayetlerinden, Zeytun'dan ve buna benzer yoğun buldukları yerlerden Diyarbakır vilayeti güneyine, Fırat nehri vadisine ve Urfa, Süleymaniye yakınlarına gönderilmeleri şifahen kararlaştırılmıştır. Yeniden fesat yuvaları meydana getirmemek için Ermenilerin göç ettirilmesinde şu düşünceler esas alınmalıdır:

1. Ermeni nüfusu, gönderildiği yerlerdeki aşiret ve İslam sayısının % 10 nispetini geçmemelidir.
2. Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmamalıdır.

¹⁶⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.7; Süslü, a.g.e., s.202-203.

¹⁶⁶ Süslü, a.g.e., s.203.

3. Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa, yakın yerlere ev değiştirmemelidir.

Dahiliye Nazırı Talat Paşa, durumun nezaketi karşısında Meclis-i Vükela'dan karar almadan Ermeni Tehcirini başlatmış ve sorumluluğu tek başına üzerine almıştır. 9 Mayıs 1915 tarihinde Erzurum, Van ve Bitlis valilerine gönderdiği şifre emirler ile Ermenilerin yoğun şekilde sakin oldukları yerlerden çıkarılarak güneye doğru sevklerinin kararlaştırıldığını belirtmiştir. Paşa, esasen çok faydalı sonuçlar verecek bu teşebbüs ile Ermenilerin Vanla birlikte Erzurum'un güney kısmı ve Bitlis'e bağlı önemli kazalara, bilhassa Muş, Sason ve Talori civarına yerleştirilmelerinin iyi olacağını vurgulamıştır. Ayrıca valilerden ordu kumandanlarıyla iş birliği yaparak derhal uygulamaya geçmelerini de istemiştir.¹⁶⁷

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürdükleri iddialarıyla yaptıkları baskılar sonucu tehcirin sorumluluğunu daha fazla tek başına taşıyamayacağını anlayan Talat Paşa'nın Sadarete verdiği tezkire üzerine bir gün sonra 27 Mayıs 1915 tarihinde, "Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat" çıkarılmış ve yürürlüğe konmuştur.¹⁶⁸ Geçici kaydıyla hazırlanan bu kanunun maddeleri şunlardır:¹⁶⁹

Madde 1. Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evamir-i hükümete ve müdafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab (hemen) kuvva-i askeriye ile en şiddetli surette te'dibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

Madde 2. Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriye mebni veya casusluk ve hıyanetliklerini hissettikleri kura ve kasabat ahalisini münferiden veya müctemian diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler.

Madde 3. İşbu kanun tarih-i neşrinden muteberdir.

¹⁶⁷ Halaçoğlu, a.g.e., s.48.

¹⁶⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s.8; Gürün, a.g.e., s.214.

¹⁶⁹ Uras, a.g.e., s.605.

Madde 4. İşbu kanun meriyyet-i ahkamına Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur.

Bu kanun üzerine İtilaf Devletleri, 6 Haziran 1915’de Osmanlı Hükümeti’ne Havas Ajansı aracılığıyla bir bildiri yayınlayarak kanunu kınamışlar ve ilgililerin sorumlu tutulacağını açıklamışlardır.¹⁷⁰

Osmanlı Hükümeti, sevk ve iskan uygulamasını bir yasaya dayandırmıştır. Kanun metninde ise herhangi bir etnik grup veya zümre ismi verilmemiştir. İma dahi yoktur.

30 Mayıs 1915’te İçişleri Bakanlığı tarafından çıkarılan yönetmelikle tehcire muhatap olan kimselerin yolculukları sırasında sağlık, güvenlik ve esenliklerinin sağlanmasıyla ilgili her türlü tedbirler alınmıştı. Bu yönetmelikte, sevk mahalli memurlarca yapılacağı, sevk edilenlerin taşınabilir mallarını yanlarında götürebileceği, yolda can, mal emniyetinin, iaşe istirahatlarının sağlanmasından mahalli memurların sorumlu olacağı belirtilmiş, sevk edilenlerin vardıkları yerde yerleştirildikleri yerlerin, uygun ve sağlık şartlarının elverişli olması, fakir olanların evlerinin devletçe yapılması gibi talimatlara da yer verilmiştir.¹⁷¹

Tehcir kanununun uygulanması iki ana bölge üzerinde yoğunlaşmıştı. Bunlardan biri Kafkas ve İran cephesinin arka kısmını oluşturan Erzurum, Van, Bitlis dolayları diğeri de Sina cephesinin geri bölgesini oluşturan Adana, Mersin, İskenderun civarları idi. Daha sonra bu uygulama diğer vilayetlerde isyana karışmış olan Ermeniler için de uygulanacaktı. Katolik ve Protestan Ermeni toplulukları ilk dönemlerde tehcir işlemine tabi tutulmamışlardı. Genelde tehcire tabi tutulanlar Musul, Halep vilayetleri ile Diyarbakır’a yakın çevrelere yerleştirilmişlerdi.

10 Haziran 1915’te çok daha detaylı bir yönetmelik yayınlandı. 34 maddeden oluşan bu yönetmelikte; Ermenilerin taşınır ve taşınmaz malları, gelirleri, kira ve satış bedellerinin sahiplerine ulaştırılması hatta kiliselerde kalan değerli eşya ve kitapların, göç edenlerin yeni yerlerine yerleşene kadar saklanması sonra mahalli idare tarafından ilgili yere gönderilmesi gibi konular düzenlenmişti. Boşaltılan köy

¹⁷⁰ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, ATASE Başkanlığı, Ankara 1983, s.225.

¹⁷¹ Cemalettin Taşkiran, “Türk Ermeni İlişkileri, Tehcir Olayı ve Sözde Soykırım” **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.217.

ve ilçelerdeki bütün terk edilen emlakın bu yönetmelik çerçevesinde idare ve yürütülmesi, terk edilmiş mallar idare komisyonlarınca yapılacaktır.¹⁷²

Tehcir kararı bütün Ermeniler için geçerli olmamış, hasta ve amalar, Katolik ve Protestan mezhebenden olanlar, asker ve aileleri, memur ve tüccarlar, bazı amele ve ustalar sevk ve iskan edilmemişlerdir. Yetim çocuk ve dul kadınlar da sevk edilmemiş yetimhanelere ve buldukları köylere yerleştirilmişlerdir.¹⁷³

Göç için mümkün olduğu kadar vasıta veya binek hayvan temin edilmeye çalışılmış, kafilelere yeterli jandarma koruması da verilmiştir. Sevk ve iskana tabi tutulan göçmenlerin; sevk, iskan, iâşe ve ibatelerinin temini için 1915 yılında 25 milyon, 1916 yılı Ekim ayına kadar 80 milyon, 1916 yılı sonuna kadar da 230 milyon kuruş harcanmıştır.¹⁷⁴ İâşe ve iskan masrafları dışında her türlü ihtiyacın giderilmesi için de Konya, Adana, Halep, Suriye, Ankara, Musul vilayetlerine toplam 2 milyon 250 bin kuruş tahsis edilmiştir.¹⁷⁵

Kış dolayısıyla 25 Kasım 1915 tarihinden itibaren ilgili Anadolu vilayetlerine gönderilen bir emirle sevkıyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiş, daha sonra da Ermeni sevkıyatına son verildiği, bundan böyle hiçbir sebep ve vesile ile sevkıyat yapılmaması tebliğ edilmiştir. 17 Aralık 1916 tarihinde sevk ve iskan kanununun sonucu, sadrazama rapor edilmiştir. Buna göre Ekim ayı sonunda yerleştirilecekleri yerlere hükümet tarafından gönderilip yerleştirilmiş ve ihtiyaçlarının karşılanmasına önem verilen nüfusun toplamı yedi yüz iki bin dokuz yüz kişiye ulaşmıştır. Bu sayı, hükümete ihtiyaç duymayıp kendi imkanlarıyla göç edenler de ilave edildiği zaman yaklaşık olarak sekiz yüz bin kişi olarak verilmiştir.¹⁷⁶

Alınan bütün tedbirlere rağmen sevk ve iskanla ilgili mevzuata uymadıkları gerekçesiyle; Sivas vilayetinden 648 kişi, Mamuratül Aziz vilayetinden 233 kişi, Diyarbakır vilayetinden 70, Bitlis vilayetinden 20, Eskişehir mutasarrıflığından 8, İzmit mutasarrıflığından 33, Ankara vilayetinden 32, ,Kayseri mutasarrıflığından 69,

¹⁷² Hüsamettin Yıldırım, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000, s.105–109.

¹⁷³ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)**, s.9–10.

¹⁷⁴ Yıldırım, **a.g.e.**, s.35,135.

¹⁷⁵ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)**, s.10.

¹⁷⁶ Yıldırım, **a.g.e.**, s.130,135.

Suriye vilayetinden 27, Hüdavendigâr (Bursa) vilayetinden 12, Konya vilayetinden 12, Urfa mutasarrıflığından 189 kişi, Canik mutasarrıflığından 14 kişi olmak üzere toplam 1397 kişi çeşitli cezalara çarptırılmıştır.¹⁷⁷

2.4. I. DÜNYA SAVAŞI SONLARINDA ERMENİLER

Birinci dünya savaşı tüm şiddeti ile devam ederken, İtilaf Devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi aralarındaki antlaşmalarla paylaşmışlardır. Bu görüşmeler üç devletin bir araya gelip anlaşması şeklinde değil, ikişer ikişer bu konuyu görüşmeleri ile yapılmıştır. Önce İngiltere-Rusya arasında (1915), sonra Fransa-İngiltere arasında (3 Ocak 1916), daha sonra Fransa-Rusya arasında (26 Nisan 1916) yapılan temaslarla sonuca varılmıştır. 19–21 Nisan 1917'de İtalya'ya da pay ayrılmıştır. Yapılan bu görüşmelerde Ermenilerden veya Ermenistan'dan hiç bahsedilmemiştir. Ermenistan adı verilen topraklar Rusya ve Fransa arasında taksim edilmiştir. İhtilalden sonra Rusya'nın savaştan çekilmesiyle, onun payına düşen yerlerde bir Ermenistan kurulması fikri ortaya çıkmıştır.¹⁷⁸

8 Kasım 1917'de Rusya'da Halk Komiserler Konseyi (Sovnarkom) yönetime el koymuş ve Rusya'ya hakim olan Bolşevikler aynı gün yayınladıkları bildiri ile savaştan taraflara şartsız barış teklifinde bulunmuştur. 15 Kasım 1917'de ise Sovyet hükümetinin Lenin ve Stalin imzalarıyla yayınladığı deklarasyonda, Rusya'da yaşayan milletlerin bundan böyle kendi mukadderatlarını tayin etmede tamamen hür olacakları ve isterlerse Rusya'dan tamamen ayrılarak bağımsızlıklarını ilan edebilecekleri beyan edilmiştir. Bolşeviklerin bu beyandaki samimiyeti, birkaç sene sonra anlaşılmıştır.¹⁷⁹

Akabinde 18 Aralık 1917'de Erzincan'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında mütareke imzalanmış, böylece 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Türk-Rus savaşı fiilen sona ermiştir. Ancak 13 Ocak 1918 günü "Pravda" Gazetesi'nde, Lenin ve Stalin imzalı bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiride yer alan hususlar şunlardır:¹⁸⁰

¹⁷⁷ Süslü, **a.g.e.**, s.237; Gürün, **a.g.e.**, s.221-222.

¹⁷⁸ Gürün, **a.g.e.**, s.229-230.

¹⁷⁹ Gürün, **a.g.e.**, s.232; Karacakaya, **a.g.e.**, s.143

¹⁸⁰ Uras, **a.g.e.**, s.642; Gürün, **a.g.e.**, s.233.

- 1- Türk Ermenistanı sınırlarından askeri birliklerin çabucak çekilmesi ve durmadan bir Ermeni milisi kurulup, orda can ve mal güvenliğinin sağlanması,
- 2- Yakın bölgelere sığınmış olan Ermeni göçmenlerinin yerlerine dönmeleri,
- 3- Savaşın başından beri Türk hükümetince sürülmüş olan Ermenilerin yerlerine dönmesi,
- 4- Demokratik ilkelere göre seçilmiş sayılardan kurulmuş geçici bir Ermeni Ulusal Hükümeti'nin oluşturulması konusunun Türkiye ile yapılacak olan müzakereler sırasında görüşülmesi,
- 5- Bu hususların gerçekleşmesi için Kafkas İşleri Komiseri Şomiyan Ermenilere yardım etmesi,
- 6- Ermeni topraklarının yabancı birliklerce boşaltılması için bir karma komisyon kurulması.

Bu bildiri de görüldüğü üzere Ruslar, Ermenileri silahlandırdıktan sonra Türk topraklarından çekileceklerdir.

10 Şubat 1918'de Kafkasya'da kurulan Önkafkas Birleşik Sosyalist Cumhuriyeti'nin, bölgedeki savaşı bitirip barışı sağlamak amacıyla Osmanlı Devleti'nin yaptığı daveti kabul etmesiyle ilk barış görüşmeleri Trabzon'da başlamıştır. Ancak bir sonuca ulaşamamıştır.¹⁸¹

Aynı zamanlarda Osmanlı ordusu, Ermenilerin yaptıkları mezalim karşısında Türk halkını daha fazla ezdirmemek için ileri harekate başlamak ihtiyacı duyarak ilk önce milis kuvvetlerle, 12 Şubat 1918'den itibaren de düzenli orduyla ileri harekate başlamıştır. 13 Şubat'ta Erzincan'ı, 24 Şubat'ta Trabzon'u işgalden kurtarmış, 12 Mart'ta Erzurum, 5 Nisan'da Sarıkamış, 7 Nisan'da Van, 14 Nisan'da Batum ve 25 Nisan'da Kars yeniden Osmanlı ordusunun kontrolüne geçmiştir. 15 Mayıs'ta da Gümrü'yü ele geçirmiştir.¹⁸²

¹⁸¹ Gürün, a.g.e., s.234.

¹⁸² Gürün, a.g.e., s.235; **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s.271.

3 Mart 1918'de ise Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayan Rusya, Doğu Anadolu illerinin boşaltılıp Türkiye'ye geri verilmesi için elinden geleni yapacağını, Ardahan, Kars ve Batum bölgelerinin de boşaltılacağını, oradaki yeni durumun tespitinin Türkiye ile bölge devletlerine bırakılacağını taahhüt etmiştir.¹⁸³

26 Mayıs 1918'de taraflar arasındaki savaş ve barış konularındaki köklü anlaşmazlıklar dolayısıyla Seym Birleşik Cumhuriyeti lağvedilmiş, Gürcistan aynı gün, Azerbaycan da ertesi gün bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. 28 Mayıs 1918'de de Ermenistan bağımsızlığını ilan etmiştir.¹⁸⁴

Osmanlı Devleti, 3 Haziran'da Batum'da Azerbaycan ve Gürcistanla olduğu gibi Ermenistanla da barış anlaşmasını imzalamış ve Ermenistan'ı tanımıştır. 3 Haziran'da Osmanlı, Kafkas devletlerine müttelikleriyle barış yapmalarına aracı olacağını vaad ettiğinden, Kafkas ülkeleri delegeleri İstanbul'a gelmiştir. Ermenistan delegeleri olan Ahoranyan ve Hadisyan, Vahdettin tarafından 6 Eylül'de kabul edilmişlerdir. Padişah onlara, özgür ve bağımsız Ermenistan delegelerini görmekten mutlu olduğunu söylemiştir.¹⁸⁵

---

¹⁸³ Gürün, **a.g.e.**, s.233.

¹⁸⁴ Uras, **a.g.e.**, s.647; Gürün, **a.g.e.**, s.236.

¹⁸⁵ Uras, **a.g.e.**, s.648; Gürün, **a.g.e.**, s.236.

3. BÖLÜM

YENİ GAZETE'YE GÖRE MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI ERMENİLER

3.1. YENİ KURULAN ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN TUTUMU

Osmanlı Devleti'nin yöneticileri, 28 Mayıs 1918 tarihinde Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve bunun Osmanlı Devleti'nce tanınmasıyla Ermeni meselesinin bittiğini düşünmüşler, bunu Batum'daki görüşmeler sırasında Ermeni delegelerine de ifade etmişlerdi, ancak yanılmışlardı.

Çünkü Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Suriye, Irak, Filistin ve bütün Arap yarımadasından çekilerek mütareke imzalamasıyla büyük ümitlere kapılmışlar. Akdeniz'den Karadeniz'e, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne uzanan Büyük Ermenistan'ı hayaliyle yaşamaya başlamışlardı. Anadolu'nun altı vilayetiyle Kilikya'dan başka, Azerbaycan ve Gürcistan'dan da toprak almak isteyen Ermeniler, savaşa girmemiş olan İran sınırları içindeki Güney Azerbaycan'ın bir kısmına da göz dikmişlerdir. Ermenilerin bu büyük hayalleri Paris, Londra ve Washington tarafından da desteklenmişti.

Osmanlı kuvvetlerinin Kafkaslardan çekilmesini fırsat olarak değerlendiren Ermenistan hükümeti, komşu ülkelerin topraklarını işgal çabalarını arttırmıştır. Gürcistan daha 18 Ekim 1918'de bazı topraklarının işgal edildiğini ileri sürerek Ermeni hükümetini suçlamıştır. Osmanlı kuvvetleri çekilirken Ahalkelek ve Borçalı'nın Gürcistan'ın kontrolüne girmesi üzerine Ermenistan, 12 Aralık 1918'de Gürcistan'dan bu bölgeleri boşaltmasını istemiştir.¹⁸⁶ Başvekil Koçaznuni imzasıyla verilen muhtırada, "Borçalı vilayetinin Ermeni kısmında icra-yı hareket eden Gürcü kuvvetleri bu havalide daha uzun müddet tahammüle imkan olmayan bir vaziyet ihdas ettiler. Yalnız bu kıtaatın hemen çekilmesi suretiyledir ki, kan dökülmesinin önüne geçilebilir ve Gürcülerle Ermeniler arasında münasebat-ı dostane tesisi imkan dahiline girer. Bina'enaleyh Ermeni Hükümeti Gürcü Hükümeti'ne Borçalı vilayetinde icra-yı hareket eden kuvvetleri hemen geriye çekmeye davet eder. Tiflis Hükümeti'nce ittihaz edilen mukarrerata tevfikan Ermeni hükümeti bir Gürcü

¹⁸⁶ **Yeni Gazete**, 5 Kanun-ı Sani 1334/ 5 Aralık 1918, nr:37-1601, s.2.

hücumuna karşı Ermeni hudutlarının suret-i muhafazası hususunda istediği gibi tedabir ittihaz etmeyi kendi hukuki cümlesinden addeder” ifadelerine yer verilmiştir.¹⁸⁷

Bunun üzerine Gürcüler, Batum’da İngilizlere müracaat ederek yardım istemişlerse de İngilizler, kendi müttefiki olan Ermenilere karşı bir harekette bulunamayacakları cevabını vermişlerdir.¹⁸⁸

Ermenistan, Gürcistan’ın cevabını beklemeden 14 Aralık 1918’de saldırmış, böylece Gürcistan-Ermenistan savaşı başlamıştır. 30 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete’de Ermeni-Gürcü savaşı hakkında verilen habere göre, Ermeni askerlerinin Lori vilayeti dahiline girmesi sebebiyle Gürcistan Hükümeti, Ermenistan Cumhuriyeti’ne karşı harp ilan etmiştir. Gürcistan Hükümeti, Erivan Hükümeti’ne tebliğ ettiği ültimatomenin cevabını göz önüne almaksızın düşmanca harekate başlamıştır. Ermeni ve Gürcü askerleri arasında meydana gelen bir çatışma neticesinde Gürcüler, Lori vilayetinin öte tarafına çekilmeye mecbur olmuşlardır. Gürcülerin bu ani taarruzu Ermenistan kamuoyunu kızdırmıştır. Haberde ayrıca, sonradan başkent Erivan’dan Tiflis’e giden Ermenistan Cumhuriyet delegeleri Arutyan, Babacan ve Hadisyan, Gürcü Başvekili Jurdanya ve nazırlardan Kekeçkori ve Çerpetelli ile görüşerek, iki hükümet arasında iyi ilişkilerin geliştirilmesi için gayret sarf etmişlerse de başarılı olamamışlardır.¹⁸⁹

4 Ocak 1919’da Yeni Gazete’de çıkan haberde ise, Kafkasya’dan gelen bilgilere göre Ermenistan ile Gürcistan Cumhuriyetleri arasındaki ihtilaf, İngilizlerin müdahalesi üzerine çözülmüş ve muharebe son bulmuştur. Son çatışmalar sırasında Ermeni askerleri, başarıyla Tiflis’e kadar ilerlemişlerdir. Bu çatışmalarda başkumandanlık vazifesini ifa etmekte olan Gürcistan Dahiliye Nazırı Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine maneviyatı bozulan Gürcistan askerleri dağılarak geri çekilmişlerdir. Ermeniler tarafından pek çok esir alınmıştır.¹⁹⁰

Gürcistan’ın, savaşa son verilerek problemlerin müzakereler yoluyla çözülmesi hususundaki girişimleri bir netice vermemiştir. Tiflis üzerine yürümek

¹⁸⁷ **Yeni Gazete**, 21 Kanun-ı Sani 1334/ 21 Aralık 1918, nr:53–1617, s.2.

¹⁸⁸ **Yeni Gazete**, 29 Kanun-ı Sani 1334/ 29 Aralık 1918, nr:60–1684, s.2.

¹⁸⁹ **Yeni Gazete**, 30 Kanun- Evvel 1334/ 30 Aralık 1918, nr:31–1595, s.2.

¹⁹⁰ **Yeni Gazete**, 4 Kanun- Sani 1335/ 4 Ocak 1919, nr:36–1600, s.2.

isteyen Ermeni kuvvetleri, 29 Aralık'ta Şulaveri'de mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Savaş İngilizlerin müdahalesi ile 31 Aralık'ta sona ermiş, Ermeniler çatışmaların başlamasından önce buldukları bölgeye çekilmişlerdir.¹⁹¹

Ancak Çağadarad Gazetesi, Kafkasya'dan yeni dönen Ermeni bir doktorun verdiği bilgilere dayanarak yaptığı haberde, Ermeniler galip gelen taraf olarak gösterilmeye çalışılmış, İngilizler savaşa müdahale ettiklerinde Ermenilerin Tiflis kapılarında oldukları iddia edilmiştir. Ayrıca bu doktorun verdiği bilgilere göre, Kafkasya'da büyük sıkıntılar yaşanmaktadır. Batum'dan Tiflis'e yahut Erivan'a posta işleri için hiçbir vasıta olmadığı, hatta siyasi temsilcilerin bile birbirleri ile haberleşmesi için gerekli vasıtaların olmadığı belirtilmiştir. Yine doktorun verdiği bilgiye göre, Osmanlı askerlerinin ilerlemesi üzerine, Batum Ermenileri Kafkasya'nın içerilerine kaçan, Batum'da yalnız kadın ve ihtiyarları bırakan Ermeniler, İngilizlerin girişinden sonra Batum'a geri dönmeye başlamışlardır. Şimdiye kadar bunların miktarı beş yüz kişiye ulaşmıştır.¹⁹²

25 Nisan 1919'da Kafkasya Cumhuriyetleri, Gürcistan'ın öncülük etmesiyle Tiflis'te düzenlenen konferansta bir araya gelmişlerdir. Gürcistan, Kafkasya'da siyasi, iktisadi, mali ve toprakla ilgili problemlerin çözümü amacıyla, Ermenistan, Azerbaycan ve Şimali Kafkasya hükümetlerine, Tiflis'te bir konferans yapılması için ilk çağrıyı 27 Ekim 1918'de yapmış, fakat Ermenistan'ın olumsuz tutumu nedeniyle başarılı olamamıştır. Ancak 25 Nisan 1919'da toplanabilen bu konferansta, Kafkasya Cumhuriyetleri arasındaki dostluk ilişkilerinin geliştirileceği ve karşılıklı olarak birbirlerinin istiklallerini koruma konusunda anlaşılacağı ümit edilmiştir. Fakat Ermenistan'ın öncelikle toprak meselelerinin halledilmesini talep etmesi ve Beyaz Rus ordusunun Kuzey Kafkasya'yı işgale başlaması, konferansın herhangi bir antlaşma olmadan dağılmasına neden olmuştur. 27 Haziran 1919'da Gürcistan ve Azerbaycan üç yıl süreli bir savunma paktı imzalamışlar ancak Ermenistan bu pakta da katılmamıştır.¹⁹³

¹⁹¹ Halil Bal, "Ermenistan Hükümetinin Güney Kafkasya'daki Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezalimi" **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi** Bildirileri, c.1 (Çevrimiçi), <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=YayinIcerik&IcerikNo=47>, 30 Ağustos 2008.

¹⁹² **Yeni Gazete**, 14 Kanun-ı Sani 1335/ 14 Ocak 1919, nr:46-1610.

¹⁹³ **Yeni Gazete**, 3 Mayıs 1335/ 1919, nr:153-1717, s.2; Bal, **a.g.m.**

İngilizlerin yardımı ile Nahçıvan'a da ilerleyen Ermeni kuvvetleri, Zengezur mıntikasında Türk milislerinin mukavemeti ile karşılaşmış olmalarına rağmen, bu mukavemetleri kırarak 24 Mayıs 1919'da Nahçıvan'ı işgal etmişlerdir. Nahçıvan'daki İngiliz geçici askeri valisi, yönetimi Ermenilere devrederek 1 Haziran 1919'da Nahçıvan'dan ayrılmıştır. Ermeni yönetimi, kendilerine karşı olan muhalefeti kırmak amacıyla, silah toplamak gibi bahanelerle tutuklamalara, tutuklanan kişilere işkenceye ve zulümlere girişmiştir. Sadece Nahçıvan şehrinde 500–600 kişi hapsedilmiş, 100–150 kişiye ise işkence edilmiştir. Ermeni işgali ve yapılan zulümler hem Azerbaycan hükümeti hem de Nahçıvan şurası tarafından İtilaf Devletleri nezdinde protesto edilmiş, fakat bir sonuç alınamamıştır. Milli kuvvetlerin 19–25 Temmuz 1919 tarihleri arasındaki silahlı mücadelesiyle Ermeni idarecileri bölgeden çıkarılabilmıştır.

İstanbul'a gelen Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Birinci Tercümanı ve Erivan'da bulunan Fransız askeri heyetinin danışmanı Armenak Serkisyan, kendisiyle görüşen Jamenak Gazetesi yazarına, Ermenistan Cumhuriyeti'nin komşu Cumhuriyetlerle olan ilişkileri hakkında bilgi vermiştir. 31 Mayıs 1919'da Yeni Gazete'de yayınlanan mülakatında Serkisyan; "Ermenistan ile Gürcistan arasındaki iyi ilişkilerin daha önceden başladığını, Azerbaycan Cumhuriyetiyle Karabağ meselesinden dolayı anlaşmazlık olduğunu, ancak bu anlaşmazlığın Karabağ'ın da Ermenistan'a ilhakıyla ortadan kalktığını ve bu üç cumhuriyetin katıldıkları konferansın Ermenistan'ın komşularıyla ilişkilerinin çok iyi olduğunu ispat ettiğini" söylemiştir. Serkisyan, Ermeni askeri kuvvetlerinin nerelere kadar ilerlediği hakkındaki soruya ise, "*Ermeni kuvvetleri Ermeniler hesabına olarak Kars'tan sonra Sarıkamış'a kadar ilerlemişlerdir. Fakat askeri harekâtımızın nerelere kadar genişleyeceğine dair bilgi veremeyeceğim.*"¹⁹⁴

Ermenistan, komşularına karşı saldırgan tutumlarına devam ederken, Times Gazetesi'nde, Nubar Paşa başkanlığında toplanan Milli Ermeni Cemiyeti'nin, Ermenistan'ın istiklalini ilan ettiğini bildiren haberin yayınlandığını, Yeni Gazete 13

¹⁹⁴ **Yeni Gazete**, 31 Mayıs 1335/ 1919, nr.180–1744.

Aralık 1918 tarihli nüshasında aktarmıştır.¹⁹⁵ Bunun üzerine Selanik'te oturan Ermeniler de Paris'teki Ermeni Heyeti Reisi Bogos Nubar Paşa'ya bir telgraf göndererek, bu gayenin gerçekleşmesine hizmet etmiş kişilere, Bogos Nubar Paşa'nın kendisine, İtilaf hükümetlerine ve Amerika'ya teşekkürlerini ve memnuniyetlerini dile getirmişlerdir.¹⁹⁶

Bağımsızlığını ilan eden Ermenistan Cumhuriyeti, İtilaf Devletleri tarafından tanınmak ve Türkiye Ermenistanı diye adlandırılan Doğu Anadolu vilayetleriyle Kilikya'yı da sınırları içine alıp, Büyük Ermenistan hayalini gerçekleştirmek amacıyla Paris'e heyet göndermiştir. Bu heyette, Kafkasya Ermeni Cumhuriyeti Başkanı Kaçaznuni ve Meclis-i Mebusan Reisi Aharonyan ve Dahiliye Nazırı Aram Manukyan da yer almıştır. Heyet Paris'te toplanmış olan Ermeni Meclis-i Umumisi'ne de katılmıştır.¹⁹⁷ Bu heyetin Paris'teki masrafları için 700 bin Ruble tahsis edilmiştir.¹⁹⁸

Ajansların, yeni Ermeni Hükümetinin teşkil ettiği ve kabinede Bogos Nubar Paşa'dan başka Noradünkyan, Ağaton ve Oskan Efendiler ile Artin Paşa gibi kişilerin olduğunu bildirmesi üzerine, 24 Aralık'ta Yeni Gazete'de çıkan EK 2'de verilen makalede, Ermenistan Hükümet üyeleri Osmanlı milletince tanınmış, kudret ve zekaları denenmiş, güçlü ve becerikli kimseler olarak nitelendirilmişlerdir. Ayrıca memlekete çok önemli hizmetlerde bulduklarından, yüksek makamlar işgal ettiklerinden bahsedilmiştir.

Bunlardan Gabriel Noradünkyan ve Oskan Efendiler'e, "Osmanlı Devletinde tam manasıyla çekirdekten yetişmiş ve kademe kademe liyakatini ispat ederek hakkıyla nazırlık yapmış, Meclis-i Vükela'ya dahil olmuş, devlete büyük hizmetler ifa etmiş, hakiki bir Osmanlı gibi vatansever ve yüksek ahlaklı bir şekilde hareket etmiş, Türklerin menfaatlerini bir Türk kadar düşünmüş büyük kişilerdendir. Her ne makamda olursa olsun yaptıkları hizmetleri herkes hatırlamaktadır. Oskan Efendi'nin postahanemizi ne halde bulup, sonra nasıl bir hale soktuğunu kimse inkar edemez"

¹⁹⁵ Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği tarih 28 Mayıs 1918'dir. Burada kastedilen Bogos Nubar'ın İtilaf Devletleri'ne, Ermenistan'ın Bağımsızlığının tanınması için yapmış olduğu başvuru. **Yeni Gazete**, 13 Kanun-ı Evvel 1334/ 13 Aralık 1918, nr. 14–1578, s.2.

¹⁹⁶ **Yeni Gazete**, 29 Kanun-ı Evvel 1334/ 29 Aralık 1918, nr.30–1594, s.2.

¹⁹⁷ **Yeni Gazete**, 29 Kanun-ı Evvel 1334/ 29 Aralık 1918, nr.30–1594, s.2

¹⁹⁸ **Yeni Gazete**, 7 Şubat 1335/ 1919, nr.69–1633, s.2.

şeklinde övgüler yağdırılmıştır. Agaton Efendi'nin ise fazla bir şöhret sahibi olmasa da, bu memlekete hizmet etmiş nadir kişilerden olduğu, Babası Agaton Bey'in Tanzimat'ın ilanından sonra Fransa imparatorunun tavsiyesi ve Fuad Paşa'nın yüksek siyasi zekasının semeresi olarak Meclis-i Vükela'ya giren ilk Hıristiyan nazır olduğu belirtilmiştir. Yeni Gazete'ye göre Agaton Efendi, hakiki bir Osmanlı saffetiyle çalışmış, ziraat tahsili yaptıktan sonra Ziraat Nezareti'nde görev almıştır. Bir süre sonra Mısır'a gidip orada yine ziraat işleriyle uğraşmış, Meşrutiyetten biraz sonra İstanbul'a dönmüş, fakat kısa bir müddet sonra Osmanlı'nın nasıl bir Meşrutiyet felaketine uğradığını anlayınca tekrar Mısır'a dönmüştür.

Makalede, Ermeni Hükümetine dahil olan diğer kişilerin de bunlar gibi irfan sahibi, güzide insanlar oldukları, hakiki bir Osmanlı gibi düşündükleri, çalıştıkları ve memleketimizi kurtarmaya uğraştıkları, özellikle Osmanlı terbiyesiyle yetişmiş devlet adamlarından oldukları anlatılmıştır. Aynı zamanda Ermenilik için gerekli olan şeylere karşı, son derece sadık ve kendi milletleriyle alakalı meselelerde tamamen halis birer Ermeni oldukları belirtilmiştir. Ancak bu kişilerin bir taraftan Osmanlı diğer taraftan da Ermeni olmak haysiyetiyle Türk ve Ermeni unsurlarının hakiki menfaatlerini ve milli ihtiyaçlarını birleştirebilecek, bu uğurda her iki tarafı rencide ve mutazarrır bir siyaset tarzına taraftar olmadıkları izah edilmiştir. Çünkü bunlar Rusya'da ikamet eden ve Avrupa'nın milletlerarası siyasetinden ziyade, kavmiyetçilik ruh ve usulüne yönelmiş Ermeni liderleri gibi kırıcı, yıkıcı bir siyaset takibinden son derece uzak durmuşlardır. Her şeyin adalet ile itidal ve kararlılıkla, zamanla mümkün olabileceğini düşünmüşler, komiteci siyasetin ise bazen gayet tehlikeli ve kötü neticeler doğurabileceği kanaatini taşımışlardır. Özellikle bu kanaatin ne derece doğru olduğunu, Türkiye inkılabından sonra daha kesin tecrübelerle anlamışlardır.

Makaleye göre, bu basiret sahibi kişileri düşündüren ve endişeye sevk eden cihet, Ermeni komitecileriyle Türk komiteciler arasındaki yardımlaşma olmuştur. Çünkü bu iki milletin komitecileri arasında oluşan bağlantının, her iki millet için son derece tehlikeli olduğunu düşünmüşlerdir. Hatta bu mühim ve basiret sahibi devlet adamları, Türk komitecileriyle beraber Ermeni komitecilerinin de tarafları felaketlere sürükledikleri hakkındaki düşüncelerini ifade etmekten çekinmemişlerdir. Gerçekten

de komitecilik ruh ve siyaseti tarafları felakete sürüklemiştir. Bugün Ermenilerin tehcir ve taktili meselelerinde sahte Türk komitecilerinin yaptıkları kötülükler, çaresiz ve masum Türklerin mesuliyetine yüklenip kalmış olduğu gibi, Ermeni vatandaşlarımızın tazmini mümkün olmayacak bir tarzda uğradıkları felaketlerin mühim sebeplerinden biri de Ermeni komitecilerinin yıkıcı, yakıcı ve nefret uyandıran siyasetleri olmuştur.

Makalede, Ermenilerin Meşrutiyetin ta başından beri, bugünkü Ermeni -i Hükümet Heyetindeki devlet adamlarının siyasetini takip etmedikleri için bir hal çaresi bulunamadığı ve tarafların böyle felaketlere ve tazmini imkansız zararlara uğradıkları ileri sürülmüştür. Ancak bundan sonra Ermeni siyasetinin bu devlet adamlarından oluşan bir heyet tarafından yürütülecek olması, Türkler için memnuniyet verici, Ermeniler için ise tebrike layık bulunmuştur. Makalenin sonunda ise şu satırlara yer verilmiştir:

“Fakat bugün Ermeni Hükûmeti'nin nerede te'sîs edeceği, hudûdunun ne hâl ve şekilde olacağı ve idârenin hangi tarzda olacağı bizce mechûldür. Bugün gayr-i kabil-i inkâr bir hakikat varsa o da bir Ermeni hükûmetinin teessüs edeceği mes'elesidir ki şimdiden bunun siyâsetini kendilerinden bahsettiğimiz zevâtın idâre etmesi herhalde pek hayırlıdır. Çünkü bunlar dediğimiz gibi sahte Türk komitecileri, hâlis Türkleri de, Osmanlı Devleti'nin hâl-i sâbık ve hâl-i hâzırını da pek âlâ bildikleri gibi Ermeni komitecileriyle Osmanlı Ermenilerini de bilirler ve bütün mes'uliyetleri yegân yegân bildikleri ve takdîr ettikleri için bunların müsebbiblerini de ta'yîn edebilirler ve ümîd ederiz ki hem hakiki bir Osmanlı, hem de hakikî bir Ermeni his ve sıfatıyla âdil-âne ve herhalde iki tarafı da memnûn edecek bir tarz-ı siyâsetle mu'tedil-âne hareket etmeyi tercîh ederler. İşte bu ümîd ile Ermeni Heyet-i Hükûmeti'nin hakikî Türk mahâfilinde memnûniyetle telakkî olunduğunu iddiâ etmekteyiz.”¹⁹⁹

Gazete'nin aynı nüshasında Bogos Nubar Paşa, yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin Başbakanı olarak tanıtılmıştır. Yeni Gazete'nin verdiği bilgilere göre Bogos Nubar, İzmirli Nubar Paşa'nın oğludur. 65 yaşındadır. Birçok seneler Mısır Demiryolları Şirketi'nin idari meclis üyeliğinde bulunduktan sonra istifa

¹⁹⁹ **Yeni Gazete**, 24 Kanun-ı Evvel 1334/ 24 Aralık 1918, nr.25–1589.

ederek çiftlikleri ile uğraşmış, makine ve ziraat tahsili yapmıştır. İcat ettiği bir ziraat makinesi, Paris'te takdir edilmiş ve nişanla ödüllendirilmiştir. Daha sonra, Mısır Hükümeti'nin arzusu üzerine İskenderiye-Remle demiryolu hattı ile tramvay şirketinin müdüriyetini üstlenmiştir. Bogos Nubar iktisat ve ticaret meselelerinde büyük bir tecrübeye sahiptir. Babasının ölümünde 6 milyon İngiliz Lirası bir servete sahip olmuş, ticari teşebbüsleri sayesinde bu miktarı 20 milyon İngiliz Lirasına yükseltmeyi başarmıştır.²⁰⁰

Yeni Gazete, 25 Aralık tarihli nüshasında da Ermenistan hükümet üyelerine övgülerini Noradünyan ve Oskan Efendilerle Artin Paşa'yı tanıtarak sürdürmüştür. Gazeteye göre, hükümet heyeti Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığı altında teşekkül etmiş ve bu heyete, memlekette tanınmış, iktidar ve dirayetleriyle seçkin ve kıymetli kimseler dahil olmuştur. Hariciye Nazırı Noradünyan Efendi gibi, hala hizmetine ihtiyaç duyulan Oskan Efendi de bu heyette Dahiliye Nazırı sıfatıyla görev almıştır. Noradünyan Efendi ise senelerce Bâb-ı âlî Hukuk Müşavirliği'nde, devletin en çetin meselelerinde söz sahibi olmak üzere bu memlekete seçkin hizmetler ifa etmiş bir kişidir. Kamil Paşa Kabinesi'nde Hariciye Nezareti'nde bulunarak, iktidar ve ferasetini göstermiştir.

Gazete, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin dış politikadaki hizmetleri için ise şunları söylemiştir:

*“Bu münâsebetle şunu de zikr etmek lâzım ki Bâb-ı âlî'nin siyâsiyât-ı hâriciyyede, Avrupa Düvel-i Muazzama'sına karşı devlet ve milletin kemâl-i ciddiyetle vakar ve vaz'iyetini muhâfaza ve menâfi'ni vikaye ettiği devrelerde, Ermeni erbâb-ı irfân ve iktidârın büyük bir te'sîri görülmüş, meselâ devletin uzun seneler siyâsiyât-ı hâriciyyesinde, Hâriciye Müsteşârlığı'ni büyük bir vukuf ve vakar ile ifâ eden Artin Paşa büyük bir âmil olmuştur.”*²⁰¹

Yeni Gazete'nin 15 Mart tarihli nüshasında, Ermeni Kongresinin tasarlayıp istediği yeni Ermenistan'ın sınır detayları verilmiştir. Bu haritaya göre yeni Ermenistan'ın sınırları, Karadeniz sahilinden başlayarak Akdeniz'e kadar ulaşmış, Mersin ve İskenderun'dan başlayan Kilikya'yı da sınırları içine almıştır. Böylece

²⁰⁰ **Yeni Gazete**, 24 Kanun-ı Evvel 1334/ 24 Aralık 1918, nr.25–1589.

²⁰¹ **Yeni Gazete**, 25 Kanun-ı Evvel 1334/ 25 Aralık 1918, nr.26–1590.

gerek Karadeniz ve gerekse Akdeniz’de limanlara malik olacak bir bölgeyi hedeflemiştir.²⁰²

Trabzon Vilayeti ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, 24 Nisan 1919 tarihinde Yeni Gazete’de yayınlanan muhtırası ile bu teşebbüsü, “*Kafkas Ermeni Hükümeti’nin memleketimizin bir kısm-ı mühimmi hakkındaki gayr-i meşrû âmâl ve mutâlebi, hukûk-i âliye-yi akvâm esasâtına mugayyir ve ihtiras ve tevsî’-i arâzi gibi hukuk-i beşeriye, sulh ve selâmet-i akvâmı mahl-i mekâsıt-ı istîlâkâraneden başka bir gûne hakk ve esâsına istinat eylemez.*” diyerek kabul edilemez olduğunu ilan etmiştir. **EK 3**’te verilen bu muhtırada, İttihat hükümetinin medeniyet ve insaniyete karşı milleti genel harbe sürüklemesi ve müthiş cinayetler işlemesinin, Trabzon vilayetinin vatandan koparılmasına ve bir buçuk iki milyon ahalinin hakimiyetinin sona ermesine sebep olamayacağı belirtilmiştir. Trabzon Vilayeti ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’ne göre;

Meşrutiyet tarihi incelenirse, Türklerin büyük bir kısmının İngiliz siyaseti ve medeniyetine sevgi beslediği ve meyilli olduğu için Kamil Paşa’nın etrafında toplandığı, ancak Ermeni milletinin ekseriyetini teşkil eden Taşnaksütyun Fırkası’nın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişki kurup yakınlaştığı görülecektir. Hatta muhaliflerin asılıp kesildiği, sürülüp uzaklaştırıldığı ve işkenceye uğradığı sırada bile Ermeniler, İttihatçıları desteklemişlerdir. İttihat ve Terakki cemiyeti, Meşrutiyet sayesinde kazandığı nüfuzunu kötüye kullanmış, keyfi ve kötü bir yönetimle Alman politikalarını takip etmişlerdir. İttihatçılar, İngiltere ve Fransa gibi insanlığın yüksek fikirlerinin kaynağı olan İtilaf devletleri siyasetini kabul ederek memlekette hakiki bir adalet, ilim ve irfan idaresi tesis ve takip etmek üzere meydana atılan muhalif fırkalara ve bu fırkaları teşkil eden hakiki İslam ve Türklere karşı 31 Mart isyanını tertip etmişlerdir. Askeri gaflet ile Balkan hezimetini hazırlamışlar ancak başka bir şekil ve mahiyette göstererek muhalifleri suçlayıp hapsetmişlerdir. Bâb-ı âlî baskınını yaparak, İngiliz ve Fransız dostu olan Kamil Paşa’yı düşürmüşler ve İngiliz siyasetini keserek, Alman siyasetini sağlamlaştırmışlardır. İşte bugün Trabzon ve ahalisine kadar genişlemek ve tecavüz etmek isteyen Kafkas Ermenileri ve Ermeni

²⁰² **Yeni Gazete**, 15 Mart 1335/ 1919, nr.105–1669.

ekseriyeti, senelerce İttihatçıların siyasi hatalarına iştirak etmişlerdir. Dolayısıyla İttihatçılar kadar Ermenilerin de suçlu olduğu izah edilmiştir.

“İttihat Hükümeti’nin, biz hakiki muhaliflerin itirazlarına rağmen, dostu ve meyillisi olduğumuz İtilaf Devletleri’ne karşı Genel Savaş’a girmesine men olmak ve İtilaf Devletleri tarafında olmak istemişsek de gördüğümüz zulüm ve takip, arzu ve irademizin faaliyet izlerini göstermeye imkan bırakmamıştır. Ermenilerin Genel Savaş başladıktan sonra Karahisar ve Zeytun’daki isyanları sırasında cins ve yaş ayrımı gözetmeden, İttihat Hükümeti’nden ziyade komşuları bulunan ve için için ağlayan İslamlar aleyhine yaptıkları, âlemi fevkalade müteessir etmiş ve buna İttihat’ı sebep göstermeye kalkışmışlardır.”

“Trabzon Vilayeti ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti etrafında toplanan ahali, İttihat ve Terakki Cemiyeti amillerinin en büyük düşmanları olup, memleketimizi terk edecek olan siyasetin ancak şimdi kendilerine hitap etmek şerefinde bulunduğu İtilaf Devletleri’nin iyiliksever yardımlarına dayanabileceğini öteden beri telkin etmek ve bu hususta birçok öldürücü baskıya göğüs germek gibi bir idare basireti ve medeni cesareti göstermiştir.”

Muhtırada nüfus konusunda ise en ciddi bilgi ve istatistiklere göre, Trabzon Vilayeti’nin şu anki teşkilatı haricinde kalan Karahisar, Tokat sancaklarıyla Bayburt Kazaları da dahil olmak üzere, Trabzon Vilayeti ve Samsun Sancağı’nda sakin nüfusun iki milyonu müteceviz olduğu, bunun bir milyon yedi yüz küsurunun İslam, iki yüz bininin Rum ve yüz yetmiş bininin Ermeni olduğu ifade edilmiştir. Bölgede Ermenilerin tehcirden dönenlerle birlikte dahi İslamlara nispeten ancak pek küçük bir azınlık halinde buldukları ilave edilmiştir. Bölgede, kilometre başına 40-50, yerine göre 80 kadar nüfus düştüğünü, ahalinin medeni fazileti ve zekası sayesinde, yalnız üretim gücünü arttırmakla bol miktarda üretim ve ticarete muvaffak olduğunu, topraktan ürettiği maddelere geçimini bağlamayarak ticaret ve sanat sahasında da cidden büyük bir faaliyet göstermekte olduğu belirtilmiştir.

Muhtıra *“Trabzon Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’nce, Ermenilerin Trabzon ve havalisi hakkında hiçbir hak ve esasa dayanmayarak, sadece ihtiras ve istila fikri besleyen emelleri ve taleplerinin, alicenap milletlere yakışacak haysiyet ve*

insaniyet ile ve alemin sulh ve selameti namına, muazzam İtilaf devlet ve milletleri tarafından ret edileceği ümit edilmektedir.” cümlesiyle sona ermiştir.²⁰³

Ermenistan 28 Mayıs tarihinde bağımsızlığını ilan etmesine rağmen, Ermeni bayrağının şekline ancak Ocak 1919 karar verilebilmiştir. 27 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete’de Ermeni bayrağının, erguvani zemin üzerinde beyaz bir ay ile güneş ve bir aslan ile karakuş resimlerinden oluşacağı bilgisi verilmiştir. Bunlar Hıristiyan mezhebi ve üç Ermeni krallığının işaretleridir.²⁰⁴

Ermenistan Hükümeti, İstanbul’a bir sefir tayin etme gayreti içine girmiştir. Gazetelerde, İstanbul sefaretine atandığı şeklinde haberler çıkan Kuyumcuyan Paşa, Jamanak Gazetesi’ne beyanla böyle bir tebliğ almadığını söylemiş ve sağlık durumuna binaen Ayan üyeliğinden istifa ettiği için hiçbir memuriyeti kabul etmeyeceğini de ilave etmiştir.²⁰⁵

Kafkasya Ermeni Cumhuriyeti’nin kuruluşunun birinci yıldönümü, Paris’te kutlandığı gibi, 29 Mayıs’ta İstanbul’da da Ermeniler tarafından şenlikler yapılmak suretiyle kutlanmıştır. Bu münasebetle Ermeniler, dükkan ve mağazalarını kapatmışlar, Beyoğlu, Üsküdar, Kumkapı, Makri Köyü ve Gazi Köyü’nde çeşitli cemiyetler müsabaka ve müsamereler yapmışlardır. Beyoğlu Siloğuz Edebi Cemiyeti salonunda, konuşma yapanlar arasında Ermenistan Cumhuriyeti delege heyeti üyesi olan ve o gün İstanbul’da olan Papacanyan da bulunmaktadır. Ermenice gazeteler de bu münasebetle özel makaleler yayınlamışlardır. Bu meyanda Çağadamard Gazetesi makalesinde özetle şöyle demiştir:

“Bugün kutladığımız özel gün, hürriyet arzu eden fikrin zaferini taçlandırmaktır.”

Jamanak Gazetesi’nde ise; Talat Paşa’nın, bir sene önce Berlin’den dönüşlerinde kendisini ziyaret eden “Ermenistan Cumhuriyeti Murahhasa Heyeti” üyelerine; *“Emin olunuz, size istediğinizden fazlası verilecektir.”* dediği hatırlatılarak, *“Filhakika Ermenilik davası kazanılmıştır. Ve ümit ederiz ki Talat’ın keşfettiği üzere istediğimizden fazlasını elde edeceğiz. Binâen aleyh Ermenilik, kendi âtisinden emin*

²⁰³ **Yeni Gazete**, 24 Nisan 1335/ 1919, nr.144–1708, s.2

²⁰⁴ **Yeni Gazete**, 27 Kanun-ı Sani 1335/ 27 Ocak 1919, nr.59–1623, s.2

²⁰⁵ **Yeni Gazete**, 31 Kanun-ı Evvel 1334/ 31 Aralık 1918, nr.32–1596.

olarak küçük Cumhuriyetin yevm-i mahsusunu tes'id etmektedir. Bu günü Ermeni dâvâsı için yevm-i muzafferiyettir.” denilmiştir.²⁰⁶

2 Haziran 1919 tarihli Yeni Gazete'ye göre, İngiltere'nin Hindistan Bakanı Montegu, Ermenistan'ı hudutları pek güç tayin olunabilen “coğrafi bir tabir” olarak nitelemiş ve bu memleketin insanların yardımı ve korumaya muhtaç olduklarına işaret etmiştir. Montegu'ya göre Amerika, Ermenistan'ı himaye etmek vazifesini üzerine alırsa onu bundan dolayı hiç kimse kıskanmayacaktır. Ancak Ermenistan, Avrupa için büyük bir huzursuzluk müsebbibi olmuş olan diğer şark meselelerinin halli ve faslında dahi alakadar olacaktır. Bunun sebebi de Amerika'nın Ermenistanla doğrudan doğruya ilişki kurmasıdır. Bu da bazı endişeleri doğurmaktadır.²⁰⁷

13 Haziran 1919 tarihinde Yeni Gazete'de yer alan “Ermenistan'da Neler Oluyor” başlıklı habere göre, Ermenistan, Parlamento seçimi için hazırlanmaktadır. Tiflis ve Erivan'dan alınan haberlere göre seçim projesinin mecliste tezkere olarak verildiği zaman silahaltında bulunan askerlerin de seçime iştirak hakkına sahip olmaları teklif edilmiştir. Ancak bu teklif reddedilmiştir. Önceki meclis 40 üyeden oluşmasına rağmen üye sayısı 80'e yükseltilmiştir.²⁰⁸

3 Ağustos 1919 tarihli Yeni Gazete Ermenistan'da yapılan seçimlerin sonucunu hakkında bilgi vermektedir. Habere göre, Ermenistan'daki seçim sonuçlarından Patrikhane haberdar edilmiştir. Seçimlere 365.780 seçmen katılmıştır. Seçim sonucunda, Taşnaksutyun Sosyalist Fırkası adayları en çok oyu almışlar ve adaylarından 73 kişi seçilmiştir. Hınçak Sosyal Demokrat Fırkası ise 6 mebus çıkarmıştır. Türkler 7, Tatarlar 12 mebus seçmişlerdir. Seçimde Taşnaksutyun'un başarıya ulaşmasındaki en önemli faktör olarak Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın bu partiye mensup olması gösterilmiştir.²⁰⁹

13 Haziran 1919 tarihinde Yeni Gazete'de yer alan haberde, bölgedeki Kürtlerin Ermenistan hükümetine tabi oldukları ve Iğdır'ın çarşı ve pazarlarına serbestçe girip çıkmaya, Ermenilerle alış veriş yapmaya başladıkları belirtilmiştir.

²⁰⁶ **Yeni Gazete**, 30 Mayıs 1335/ 1919, nr.179–1743.

²⁰⁷ **Yeni Gazete**, 2 Haziran 1335/ 1919, nr.182–1746.

²⁰⁸ **Yeni Gazete**, 13 Haziran 1335/ 1919, nr.193–1757, s.2.

²⁰⁹ **Yeni Gazete**, 3 Ağustos 1335/ 1919, nr.242–1806, s.2.

Ayrıca Ermeni askerlerinin Kağızman'a girdikleri, Oltu'ya yaklaşmakta oldukları haber verilmiştir.

Ermenistan Başbakanlığı'nı vekaleten yürütmekte olan İçişleri Bakanı Hadisyan ve Kars Valisi Gurgayan'ın ayrı ayrı neşrettikleri beyannamelerde, Türklerin Ermenistan hükümetine tabiiyet göstermekle yetinmeyerek, eski vatandaşlarıyla her türlü iyi ilişkileri ve komşuluğu sürdürmeye çalışacaklarına dair teminata bulduklarından söz edilerek, Kars havalisinden kaçan Ermenilerin memleketlerine dönerek evvelki yerlerine ve yurtlarına yerleşmeye davet edildikleri belirtilmiştir. Ayrıca Moskova'da Bolşevik Hükümeti sınırları içinde bulunan 500 bin kadar Ermeni'yi, Ermenistan'a göçmek için gösterdikleri arzunun Bolşevik Hükümeti tarafından uygun görüldüğü, Danimarka Kızıl Haç heyetini kendi nakliye vasıtalarıyla söz konusu bu Ermenilerin naklini üstlendiği de ilave edilmiştir.²¹⁰

Amerika Yardım Heyeti Başkanı Doktor Glaster, Erivan'dan Paris'e döndükten sonra yapmış olduğu açıklamalarında, Ermeni Cumhuriyeti vilayetlerinde alınan tedbirler sayesinde, sağlıkla ilgili durumun son derece iyi bir hale getirildiğini, ancak bazı uzak şehirlerde kıtlığın mevcut olduğunu söylemiştir. Bunun önlenemesinin Türkiye'den iltica eden 400 bin Ermeni'nin memleketlerine geri dönmeleriyle mümkün olacağını söylemiştir.²¹¹

3 Temmuz 1919 tarihli Yeni Gazete'de çıkan habere göre, Kafkasya'da Ermeni Meselesini tetkik eden 12 üyeli Amerikan komisyonu, İstanbul'dan ayrılıp Paris'e gitmiştir. Komisyonun gayet detaylı olan bu raporu itirazı mümkün olmayan kesin vesikalara dayanmakta olup, Paris Konferansı'na sunulacaktır. Söz konusu raporunun neticesi özetle şöyledir:

- 1- Ermenilerin nüfusu dikkate alınınca vasi bir Ermenistan teşkili imkansızdır.

²¹⁰ **Yeni Gazete**, 13 Haziran 1335/ 1919, nr.193–1757, s.2.

²¹¹ **Yeni Gazete**, 28 Haziran 1335/ 1919, nr.208–1772, s.2.

- 2- Ermenistan parasız olduğu için etkili bir şekilde mali yardımda bulunulmazsa, Ermeni Devleti'nin devamı ve yaşaması mümkün değildir.²¹²

Kafkasya'daki durum hakkında bilgi veren bir diğer haber ise 4 Temmuz tarihli Yeni Gazete'de yer almıştır. Buna göre, Kars çevresindeki Tatarlar ve Ermeniler, sorunlarını dostane bir şekilde halletmişlerdir. Bir miktar Ermeni de Erzurum vilayetine geri dönmüştür.²¹³

Ermenistan Cumhuriyeti, ekonomisini güçlendirmek ve halkının iâşesini sağlayabilmek adına bazı çalışmalar yapmıştır. Örnek olarak, Serdaryad adıyla bilinen çölün sulanması projesine, 10 seneden beri çölü inceleyen meşhur bir Rus mühendisinin kılavuzluğunda başlanmıştır. Hükümet bunun için başlangıç masrafları olmak üzere 4 milyon Ruble tahsis etmiştir. Çölü sulama projesi tamamlandıktan sonra 80–100 köy halkının iâşesi karşılanabilecektir. Elektrik kuvveti üretmek için ise Ermenistan'da mevcut büyük küçük bütün derelerden istifade edilmektedir. Ayrıca Ermenistan'ı denize ulaştıracak Kars-Batum yolunun tanzim çalışmaları yapılmaktadır. Bütün bunlardaki amaç Ermenistan'ın Gürcistan'a bağımlılığını ortadan kaldırmaktır.

Ancak Amerikan heyetinin Barış Konferansı'na verdiği raporunda da ifade edildiği gibi, Ermenistan'da ekonomik durumun gelişmesi ancak dışardan sermaye çekilmesine bağlıdır. Ermenistan Cumhuriyeti dış devletlerden Ermeni ve ecnebi sermayesi celbine çalışmaktadır. Bu durumu teyit eden Ermenistan Maliye Nazırı'nın özel katibi, Çağadamard Gazetesi'ne verdiği beyanatında; Zaten bu hususta lazım gelen teşebbüslerde bulduklarını söylemiştir.²¹⁴

Teklif edilen Ermenistan mandaterliği konusunda tek başına karar vermek istemeyen Başkan Wilson, Yakın Doğu'daki mandalar konusunu incelemek üzere Anadolu'ya heyetler göndermiştir. 3 Haziran 1919'da İstanbul'a gelen "King-Crane Heyeti" bazı Türk yetkililerle görüşerek, Amerika'nın Yakın Doğu'da hiçbir siyasi emeli olmadığını, ancak Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan'ın Türkiye

²¹² **Yeni Gazete**, 3 Temmuz 1335/ 1919, nr.211–1775, s.2.

²¹³ **Yeni Gazete**, 4 Temmuz 1335/ 1919, nr.212–1776, s.2.

²¹⁴ **Yeni Gazete**, 4 Temmuz 1335/ 1919, nr.212–1776, s.2.

açısından yararlı olacağını belirtmiştir. Amerikan tahkik heyeti, İstanbul'da kaldıkları süre içinde sırasıyla önce Müslümanları, sonra Ermenileri, Rumları ve Musevileri dinlemiştir.²¹⁵ 31 Temmuz'da bütün Müslüman cemiyetlerini temsilen seçilen bir heyetle Amerika Büyükelçiliği'nde görüşen Amerikan tahkik heyetinin davet ettiği kişilere ve fırka temsilcilerine yönelttiği soruların başında, Erivan'da kurulmuş olan Ermenistan Cumhuriyeti'ne Türklerin 1914 şark hududundan ne kadar yer verebileceği gelmiştir.

Bütün Türk Fırkaları Milli Kongre Merkezi'nde düzenledikleri bir toplantıda prensip olarak Ermenistan'ın istiklalini kabul etmişlerdir. Ancak bu toplantıda Ermenistan'ın sınırları hakkında görüşülmemiştir. Yeni Gazete'nin 6 Ağustos'ta verdiği habere göre, çeşitli Türk fırkaları, Amerika Heyetine sunmayı kararlaştırdıkları bir muhtırada şu noktaları etraflıca izah edip inceleyeceklerdir:

1- Ermenistan'a terk edilecek arazideki ekseriyetlerin hukuku

2- Dağınık bir tarzda yaşayan ve Ermenistan'da yerleşmeleri muhtemel olan Ermeniler

3 - Yeni ve müstakil Türkiye.²¹⁶

Yeni Gazete'de 8 Ağustos'ta Mahmut Sadık imzasıyla yayınlanan ve EK 4'de verilen makalede bu konuya değinilmiştir. Makalede, Ermenilerin, gerek Abdülhamit devrinde, gerek savaş senelerindeki taktik ve tehcir hadiselerinde bir takım fenalıklara maruz kaldıkları iddiası tekrar edilerek, tarafsız bir gözle bakıldığı zaman bunun doğru olduğu fikri savunulmuştur. Amerika'nın ve Barış Konferansı'nın, Ermenilere taraftarlık ettiği, onları himayeye laik gördüğü, bir Ermenistan teşekkülü ile Ermeni Milletine istiklalini ve Ermenistan'ın ilerleme ve gelişmesini sağlayacaklarını taahhüt ettikleri belirtilmiştir. Amerika tahkik heyetinin, Türklerin fikrini sorması bu taahhüdün yerine getirileceğinin işareti olarak değerlendirilmiştir.

Makaleye göre Türkler, kendi menfaatlerini de düşünerek bu taahhüdünün ifasında, Ermenilerin layık görüldüğü bağımsızlığını kazanma, ilerleme ve gelişme imkanlarından yararlanmalarına güçlük değil, kolaylık gösterirlerse, Amerika ve

²¹⁵ Metin Ayışığı, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri**, T.T.K., Ankara 2004, s.78.

²¹⁶ **Yeni Gazete**, 6 Ağustos 1335/ 1919, nr.245-1809, s.2.

Avrupa'nın iyi niyetini kazanmış olurlar. Amerika'da ve Avrupa'da Türkiye aleyhinde yapılan propagandaların kötü tesirini ortadan kaldıracak adımı atmış olurlar.

Özetlenen genel siyasi durumu anlamış bulunan Tevfik Paşa'nın büyük devletlere vermiş olduğu muhtırada, Ermenistan Cumhuriyeti'ne bazı şartlar altında bazı yerlerin terkine ve ahalinin mübadelesine razı olduğu hatırlatılan makalede;

“Ermenistan'ın teşekkülünün ve mandasının kabulünü taahhüd eden Amerika Ermenistan mandateri olmak hakkıyla denilebilir ki: Evet, Ermenistan teşekkülünü bizde isteriz. Hatta mümkün olduğu, elimizden geldiği kadar bunu teshil etmek hüsn-i niyetini göstermek de emelimizdir. Öteden beri Türkiye idâresi, anâsır-ı Hıristiyâniyeye adilane muâmele etmemekle tahtte olunuyor. Ekseriyyeti Türkler teşkil eden memleketlerimiz Wilson prensiplerine göre kitle ve ahadd halinde istiklâl-i tamımızla bizde kalmak, buralarda kalacak ekalliyetlerin hukuku ve inkişâfı tamamıyla ma'sûm ve mümin bulunmak üzere teşekkül edecek bir Ermenistan'a tamâmiyle taraf-dârız, çünkü Osmanlı idâresinden memnûn olmayan Anâsır-ı Hıristiyâniyenin gidecekleri müstakill bir idâre, bir hükûmet, bir memleket olur. Türkiye'deki Anâsır-ı Hıristiyâniye mes'elesi halledilmiştir bulunur.”

“Türkiye ister istemez Ermenistan ile hem-hudût olacaktır. Bugün aradaki inkisarlara, işbirârlara, münâferetlere rağmen, âtiyen Türkiye Ermenistan'a komşu olacaktır. Âfiyi düşünerek Türkler bu işbirârları, inkisarları ta'mîr etmek isterler. İhtimâl ki bir hayli Ermeniler yine Türkiye de kalacak hicret edemeyecektir. Buna mukabil bir takım Müslimânlar da Ermenistan'da kalacaktır” ifadelerine yer verilmiştir.

Makalede, sınırlar ve nüfus mübadelesi meselesinin çözümünün de Amerikalılar, Türkler ve Ermenilerden mürekkep karma bir komisyon vasıtasıyla mümkün olduğu ileri sürülmüştür. Nüfus mübadelesi için teklif edilen fikir şudur: 8–10 sene gibi bir süre verilebilir. Bu müddet içinde Ermenistan'a geçecek Müslümanlarla, Türkiye'de kalacak Ermeniler yine Osmanlı tebaası sıfatıyla tanınır. Müddetin hitamında, yerli yerinde kalacak olanlardan Türkiye'dekiler Osmanlı ve Ermenistan'dakiler Ermeni tabiiyetini kesin olarak elde ederler.

Makalede, “Amerika mandası altında bir Ermenistan teşekkülü hususunda Osmanlı, Amerikalılara elinden gelen kolaylığı göstermeli, Amerika’da Ermenistan’ın hak ve adalete uygun gördüğümüz şekilde teşekkül etmesine karşılık, kontrolü ve mandası altındaki Ermenistan’ın Türkiye haricinde başka bir hükümet ile uzlaşmasına, anlaşmasına, birleşmesine meydan vermemelidir. Oradaki Müslümanların menfaatlerine, dini terbiyesine ve hukukuna riayet edilmesini temin etmelidir. Mademki Türkiye Amerika’nın dediğini yapacak, Amerika’da öncelikle Türkiye’ye mali yardımda bulunmalı, Barış Konferansı’nda Wilson prensiplerini tamamen muhafaza ederek, Türkiye’nin İstanbul ve bütün Anadolu ile milli birliği lehinde müdafaayı üzerine almalıdır. Ayrıca Türkiye’nin eski hududundan Ermenistan’a geçecek yerler için, Türkiye’nin genel borçlarının bir kısmı Amerika kontrolündeki Ermenistan’a devredilmelidir. Amerikan heyetini Ermeni meselesi hakkında sorduğu soruya verilecek cevap bu olmalıdır.” fikirleri savunulmuştur.²¹⁷

Mahmut Sadık imzasıyla yayınlanan bu makale, tercüme edilmek suretiyle Ermeni menfaatlerini savunan Fransızca “Rönesans” Gazetesi’nde yayınlanmıştır. Ancak makale Mahmut Sadık’ın ifadesiyle, tercüme hatalarından dolayı yanlış anlaşılabilir ve kendisinin iyi niyetinden şüpheye düşülmüştür. Hatta Türkçe çıkan bir gazete de Ermenistan’a ait olarak iyi niyetle, hakkaniyetle söz söylenemeyeceği yönünde güçlü bir zihniyet oluşmuştur. Mahmut Sadık, bu yanlış anlama üzerine 13 Ağustos’ta yeni bir makale daha yazmıştır. EK 5’te verilen bu makalede ise, Tevfik Paşa’nın mütareke zamanındaki sadrazamlığı sırasında İtilaf Devletleri’ne verdiği muhtıranın yayınlandığı zaman, muhtıradaki fikir ve tekliflere gerek matbuat, gerekse kamuoyunun sessiz kalmış olduğu, bir itiraz dile getirilmediği, ancak Amerika tahkik heyetinin Ermenistan hakkındaki sorusu üzerine, Tevfik Paşa’nın muhtırasında gösterilen esasları destekleyenlere itiraz edenler çıktığı anlatılmıştır. Makalede özet olarak şu fikirlere yer verilmiştir:

Abdülhamit Han devrindeki Ermeni vakaları ile savaş sırasındaki facialardan evvel Türkler ve Ermeniler, asırlarca samimiyetle ve dostça beraber yaşamıştır. Feci ve elim hadiseler, Türkler ve Ermeniler arasında gücenme ve kırılmaya sebep olmuştur. Ancak aralarında olumlu bir şekilde kolayca halledilebilecek birçok mesele

²¹⁷ **Yeni Gazete**, 8 Ağustos 1335/1919, nr.247–1811.

de bulunmaktadır. Bu sebeple akıl ve mantık dairesinde, münazara adabına uyarak görüşmeler yapılabilir.

Ermenistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Şimdi, milletini memleketine alabilmek, yurdunda yaşatmak istiyor, gelişmek, genişlemek için çalışmaktadır. Ayrıca eğer imkan bulursa denize açılan bir kapıya sahip olmanın yolunu aramaktadır. İtilaf Devletleri ve Amerika da bu yolda Ermenistan'a yardımcı olmak ve desteklemek istemektedirler. Zaten bu da gereklidir.

Dünya Savaşı'nın sonucuna göre bütün milletlerin hak ve hürriyetlerinin verileceği gibi Ermeni milletinin de hak ve hürriyetini isteyeceğine şüphe yoktur. Gerek Ermenistan'ın kuruluşu ve genişlemesi sırasında, gerek gelecekte huzur ve sükun içinde yükselip ilerlemesi sırasında, Türklerle Ermeniler arasındaki bağlar ve ilişkiler kesilemeyecektir. Türkiye ile Ermenistan komşu kalacaktır. İşte bu komşuluk bile iki tarafı, birbirlerini rahatsız etmemek, birbirinin huzur ve sükununu bozmamak hususunda daha şimdiden karşılıklı teminat vermeye sevk etmektedir.

Rusya'nın ne şekil alacağını bilmediğimiz ve Bakü çevresi gibi köklü sorunları olan yerlerin hangi ülkenin ellerinde kalacağını kestiremediğimiz için, Rusya ile Türkiye arasında Ermenistan gibi tampon bir hükümetin kurulması Türkiye için faydalı olma ihtimali vardır. Ermenistan'ın teşekkülünden sonra, bu hükümet ile iyi ilişkileri devam ettirebilmek elbette ki Türkiye için daha faydalıdır.

Türkiye'nin müstakil kalacak aksamında yerleşmiş, hatta asırlardan beri isim ve unvanlarını korumuş, emlak sahibi olmuş Ermeni ailelerinin yer ve yurtlarını terk edip, Ermenistan'a göçmelerine, nüfus mübadelesine dahil olma ihtimalleri yoktur. Çünkü işleri, güçleri oldukları yerlerde, geçimlerini buralarda sağlamışlardır. Ermenistan'da kalacak olan Müslümanların hepsi de Türkiye tarafına göç etmeyecektir. Yani Türklerle Ermeniler siyasi teşkilat ne olursa olsun, birbirlerinden tamamıyla ayrılmış olmayacaklar, ayrılamayacaklardır. Bu ihtimaller göz önüne alınırsa aradaki her türlü infiallere rağmen geleceği düşünerek birbirimizi artık dil ile yaralamaktan çekinerek adamakıllı konuşup görüşebilmek imkanını hazırlamaya çalışmak daha doğru olur.

Osmanlı Devleti'nin 1914'teki sınırından bir kısım arazi ayrılıp Ermenistan'a verilirse, Duyun-u Umumiye-i Osmaniye'den bir kısmının da Ermenistan'a devredilmesi gereklidir.²¹⁸

Görüldüğü gibi Ermenistan Osmanlı kamuoyu tarafından kabul edilmiştir. Bu arada Paris'teki Ermeni heyetleri, Ermenistan'ın Avrupa devletleri tarafından tanınmasını sağlamak ve sınırlarını genişletmek amacıyla çalışmışlardır.

3.2. ERMENİLERİN PARİS KONFERANSI'NDAKİ FAALİYETLERİ

Birinci Dünya Savaşı sonrasında yeni bir uluslararası düzen kurmak üzere Paris'te toplanan Barış Konferansı, taleplerini öğrenebilmek için bazı ülke veya toplumların temsilcilerini dinlemiştir.²¹⁹ Ermeniler diplomatik faaliyetlerde bulunmak ve propagandaya girişmek üzere Paris'e üç ayrı heyet göndermişlerdir. Bunlar, Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki "Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu", Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avedis Aharonyan başkanlığındaki "Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu" ve Kilikya Katogigosu Paul Terziyan başkanlığında kurulmuş bir din adamları delegasyonudur.²²⁰

Türkiye'deki Ermeniler adına sulh konferansında murahhas sıfatıyla hazır bulunmak üzere Van eski mebusu Vahan Papazyan ile Profesör Terzibaşyan Paris'e gitmişlerdir.²²¹

Paris'te Osmanlı Devleti üzerinde hak talep edenler yoğun bir faaliyet içerisinde bulunurken Osmanlı Hükümeti'nin konferansta bulunma isteği reddedilmiştir. Paris'te Ahmet Rıza Bey "Le Jurnal Duryan" Gazetesi'ne verdiği mülakatında, Türk heyetinin barış konferansına çağırılmaması hususunda: "*Şimdi biz maalesef diğer cihette kalmış hükümetlerden birini teşkil ediyoruz. Ermenistan*

²¹⁸ **Yeni Gazete**, 13 Ağustos 1335/ 1919, nr.252–1816.

²¹⁹ Ömer Engin Lütem, "1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Talepleri" Ermeni Araştırmaları, S.22, 2006, (Çevrimiçi), <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=416>, 05.12.2008.

²²⁰ İltar, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, s.67.

²²¹ **Yeni Gazete**, 29 Kanun-ı Sani 1335/ 29 Ocak 1919, nr.60–1624.

delegeleri topluca sulh konferansına gitmek için şehrimizden geçerlerken, bize Fransız toprağına ayak basmaya izin verilmiyor.” demiştir.²²²

İngiltere Dışişleri Bakanı Balfor, Türkiye'nin barış konferansında temsilci bulundurabilmesi ve teklif verebilmesi için ilk önce Ermenistan'ın istiklalini tanımmasının gerektiğini beyan etmiştir.²²³

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sonunda yenik düşen Osmanlı Devleti'nin topraklarından paylarına düşeceğini sandıkları parçaları alabilmek için çalışmaya başlamışlardır. Paris'te oturan Ermeniler, 16 Kasım 1918 tarihinde Ardivaç Hasemyan başkanlığında bir toplantı yaparak Fransa ve müttefiklerine sunacakları talepleri kararlaştırmışlardır. EK 6'da verilen bu talepler şöyle sıralanmıştır.²²⁴

1- Gerek Kafkasya ve gerek Silezya'da Ermeni milletinin haklarının müttefiklerce tanınarak, ordusu, milli meclisi ve hükümeti ile teşkil etmiş olan Ermeni Cumhuriyeti'nin, serbest kalan bu bölgede müstakil bir cumhuriyet olarak tanınması,

2- Küçük ve büyük Ermenistan'ın derhal müttefik ordularla Ermeni askerleri tarafından işgali,

3- Suriye ve Arabistan mecralarında sefalet çekmekte olan Ermenilerin bu vaziyetten kurtarılması,

4- Zorla dini değiştirilerek şu an Kürt ve Türklerin yanında olan kız ve çocukların iadesi için gerekli teşebbüslerin yapılması,

5- Katil ve canilerin bilhassa Enver, Talat ve Cemal'in vücutlarının adaletin pençesine teslimi,

6- İcra edilen tahribat mukabilinde Ermenilere tazminat verilmesi.

Kafkasya'da teşekkül eden Ermeni Hükümeti de Selanik'te bulunan temsilcisi Baron Serkiyan'a, Atina'ya giderek Ermenilerle, Yunanlıları ilgilendiren meseleler hakkında Yunan Hükümeti'yle fikir alışverişinde bulunması için emir

²²² **Yeni Gazete**, 30 Kanun-ı Sani 1335/ 30 Ocak 1919, nr.61-1625.

²²³ **Yeni Gazete**, 21 Kanun-ı Sani 1335/ 21 Ocak 1919, nr.53-1617, s.2

²²⁴ **Yeni Gazete**, 30 Teşrin-i Sani 1334/ 30 Kasım 1918, nr. 1-1565, s. 2.

vermiştir.²²⁵ Ayrıca Ermenice gazetelerin verdikleri malumata göre Paris'te toplanacak olan Ermeni Meclis-i Umumisi'ne iştirak etmek üzere, Kafkasya Ermeni Cumhuriyeti Reisi Nüzzarı Mösyö (Kaçaznuni), Meclis-i Mebusan Reisi Mösyö (Aharonyan) ve Dahiliye Nazırı Mösyö (Aram Manukyan)'dan oluşan bir heyet-i murahhasa seçilmiştir. Söz konusu heyet kariben yola çıkacaktır.²²⁶

Yeni Gazete'nin 31 Aralık 1918 tarihinde Çağadamard Gazetesi'nden naklettiği habere göre; Paris'te bulunan Ermeni heyet-i murahhasasının icra komitesi azası için intihabat icra edilmiştir. Mezkur komitenin reisi Bogos Nobar Paşa, azası Kapril Noradünkiyan, Pervant Agaton, Yakup Artin, Mikail Varantiyan, Arşak Şehavutyanyan ve Ardavazd Hatemyan nam-ı zevattan mürekkeptir. Bu komite Fransa hükümeti tarafından tanınmış olduğundan Fransa Hariciye Nezareti'yle temasta bulunmaktadır.

Bu konuyla ilgili Prosödüs Gazetesi'nde ise Ermeni İcra heyeti hakkında şu bilgiler verilmiştir: “İstihbaratımıza nazaran Paris'te Ermeni kabinesi değil, ancak Ermeni Heyet-i İcraiyyesi teşekkül etmiştir. Heyet-i İcraiyye Bogos Nobar Paşa'nın riyaseti altında olup Noradünkiyan Efendi ile Amerikan dersaadet sefareti sabık baş tercümanı Şimaiünyan, Agaton, Varantiyan ve Ardavazd'dan mürekkebdir. Vantiyan ile Hatemyan “Taşnak-sutyun” fırkası mümessilleridirler. Heyet-i İcraiyye'nin vazifesi Paris'te büyük bir Ermeni kongresi akdinden ibarettir.”²²⁷

Milli Ermeni Heyeti Başkanı Bogos Nubar, 30 Kasım 1918 tarihinde bütün itilaf devletleri ve ortaklarına, Amerika'nın, diğer devletlerin ve Milletler Cemiyeti'nin koruyuculuğu altında Ermeni bağımsızlığının sağlanması için başvurmuştur. Fransız Dışişleri Bakanı'na yazdığı mektupta; Ermenilerin harbin başından beri İtilaf Devletleri tarafında yer aldığını, ağır fedakarlık ve devamlı acılara katlanarak onların yanında savaştığını hatırlattıktan sonra, hak, adalet ve mazlum milletlerin kurtarılması için savaşan İtilaf Devletleri ve Amerika'nın Doğu Anadolu'da altı vilayeti, Kilikya'yı ve Maraş Sancağı'nı Türk egemenliğinden kurtardığını belirtmiştir. Nihayetinde bağımsız bir cumhuriyet kurmuş olan bütün

²²⁵ **Yeni Gazete**, 25 Kanun-ı Evvel 1334/ 25 Aralık 1918, nr.26–1590, s.2.

²²⁶ **Yeni Gazete**, 29 Kanun-ı Evvel 1334/ 29 Aralık 1918, nr.30–1594, s.2.

²²⁷ **Yeni Gazete**, 31 Kanun-ı Evvel 1334/ 31 Aralık 1918, nr.32–1596, s.2.

Ermenilerin isteklerine uyarak bir kısım İtilaf Devletleri'nin, Amerika'nın yahut Milletler Cemiyeti'nin koruculuğu altında bulunmak üzere Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmiş olduğunu Fransa hükümetine duyurmuştur. Diğer devletlerin Dışişleri Bakanları'na da buna benzer yazılar gönderilmiştir.²²⁸

5 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete, Baron Bogos Nubar Paşa'nın teşebbüsleri ve İtalya Dışişleri bakanının kendisine verdiği cevabı içeren haberi Cagadamard Gazetesi'nden nakletmiştir. “*Cagadamard Gazetesi'nde okunduğuna göre Paris'teki Ermeni heyet-i murahhasası Reisi Baron Bogos Nubar mütarekeden önce İtilaf Devletleri'ne gönderdiği bir muhtırada akd olunacak mütarekenameye dahil edilmesi lazım gelen hususlar hakkında düvel-i müşârün-ileyhin nazar-ı dikkatini celp etmiş idi. İtalya Hariciye Nazırı Mösyö Sanino reis-i mumaillehye şu cevabı vermiştir: “Ermeni milletinin amal ve efkarını açıklayan telgrafnamenizi aldım. Tâbi olduğum hükümetin Ermenistan menafîini temine sarf-ı mesaiden hali kalmayacağını ve Ermenilerin duçar olduğu felaketlerin bizde fevkalade derin tesirlere badi olduğunu size temin ederim. Mütareke şeraiti hakkında zat-ı asilanelerinin tertip ettiği teklifatı kemal-i dikkatle nazar-ı itibara aldım. Ermeni davasının hükümet-i kraliyeye ve İtalyan milletine telkin ettiği gönül okşayıcı derin hissiyata itimat etmenizi zat-ı asilanelerinden rica ederim.”*”²²⁹

Belçika kralı ile Bogos Nubar Paşa arasında gerçekleşen görüşmeyi ise 6 Ocak 1919 tarihli nüshasında veren Yeni Gazete, “Bogos Nubar Paşa'nın Paris'te bulunan Belçika kralıyla bir mülakatta bulunduğunu, mülakatın bir aralık Ermeni davası etrafında cereyan etmiş olduğunu ve Kral Alber'in Ermenilerin duçar oldukları felaketlerden pek ziyade mütehassis olarak bahsettiğini ve Ermeni davasının muvaffakiyetle sonuçlanması için İtilaf Devletleri nezdinde amâl-i nüfûz edeceği hakkında teminat vermiş olduğunu” belirtmiştir. “Bogos Nubar Paşa dahi kralın bu temayülât-ı hayır-hahanesinden dolayı beyan-ı teşekkür eylediğini” bildirmiştir.²³⁰

²²⁸ Belgelerle Ermeni Sorunu, s.339–340.

²²⁹ Yeni Gazete, 5 Kanun-ı Sani 1335/ 5 Ocak 1919, nr.37–1601, s.2.

²³⁰ Yeni Gazete, 6 Kanun-ı Sani 1335, 6 Ocak 1919, nr.38–1602, s.2.

Paris Barış Konferansı sırasında İngiltere'nin girişimleriyle Yunan Başbakanı Venizelos ile Ermeni Murahhası Bogos Nubar Paşa aralarında bir karar almışlardır. Buna göre; Rumlar İstanbul'u Ermeniler ise Trabzon'u ilhak edecekler, bu düşüncelerini yaymak için Rum ve Ermeni patrikhanelerine tezkere yazacaklardır.²³¹ Bogos Nubar Paşa ile Venizelos arasında Ocak ayı içinde Paris'te yapılan görüşmeler neticesinde tam bir anlaşmanın ortaya çıktığı 2 Şubat tarihli Yeni Gazete'de ayrıntıya girilmeden verilmiştir.²³²

Ermeniler sadece Paris'te çalışmakla yetinmemişler, çeşitli Avrupa başkentlerine de heyetler göndermişlerdir. Bir Ermeni siyasi heyetinin İngiltere'ye ulaştığı yönündeki haber 12 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete'de yer almıştır. Bu heyet, Milli bir Ermeni ordusunun lüzum-ı teşkili hakkında İtilaf Devletleri'nin reyini istihsale çalışacak, sulh konferansında Ermenilerin de murahhas bulundurmalarını isteyecek, bundan başka Almanya'nın tediye edeceği tazminattan bir kısmının Ermenistan'ın inkişaf-ı iktisadiyesine yardım için tahsisini de isteyecektir.²³³

Aynı amaçlarla Baron Bogos Nubar tarafından Ermeni davasını müdafaa etmek için İtalya'ya da bir heyet gönderildiği 23 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete'de Çağadamard Gazetesi kaynak gösterilerek bildirilmiştir.²³⁴

Paris'te bu çalışmalar devam ettiği sırada, tehcir esnasında Suriye'ye iskan edilen ve orada yaşamaya devam eden üç bin kadar Ermeni, bir miting akdederek aşağıdaki hususları Fransa Hükümeti'ne ulaştırmayı kararlaştırmışlardır. Bu maddeler;

1- Harekat-ı kahramanelerinin minnettarı buldukları müttefik hükümetlerin, Ermenistan'a istiklaliyyet bahş ve hükümet-i muvakkateyi ilan eylemeleri.

2- Ermenilerle meskun arazi ile Kilikya'nın müttefik hükümetlerin taht-ı teftişinde Ermeni askerleri tarafından işgaline sulh konferansı tarafından müsaade edilmesini temin etmeleri" şeklindedir.²³⁵

²³¹ Haluk Selvi, **Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu**, Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2004, s.177.

²³² **Yeni Gazete**, 2 Şubat 1335/ 1919, nr.64-1628, s.2.

²³³ **Yeni Gazete**, 12 Kanun-ı Sani 1335/ 12 Ocak 1919, nr.44-1608, s.2.

²³⁴ **Yeni Gazete**, 23 Kanun-ı Sani 1335/ 23 Ocak 1919, nr.62-1626, s.2.

Ermenistan Cumhuriyeti Parlamentosu, Paris'e giden Ermeni heyetinin vazife ve yetkileri hakkında bir görüşme yapmış ve bu heyetin müstakil ve müttehit Ermenistan'ın teşekkülü yolunda çalışması yönünde karar alınmıştır. Ayrıca bu heyetin Paris'teki masrafları için yedi yüz bin Ruble tahsis edilmesi de kararlaştırılmıştır.²³⁶

24 Şubat 1919 tarihinde Paris'te, Ermeni Birleşik Kongresi toplanmıştır. Bu toplantıya dünyanın her yerinden gelen Ermeni temsilciler katılmıştır. Kongre Bogos Nubar başkanlığında 6 kişilik bir kurul seçmiş ve Ermenilerin bütün istek ve iddialarını saptamıştır. Kongre sonunda Bogos Nuabar ve Ahoranyan tarafından Barış Konferansı'na bir muhtıra verilmiştir. Bu muhtırada Ermeniler:

- a) Kendilerine verilmesi gereken geniş toprak parçalarını belirtmiş,
- b) Kurulacak Ermeni devletinin İtilaf Devletleri'nin, Amerika'nın veya Milletler Cemiyeti'nin garantisi altında olmasını istemiş,
- c) Ermeni devletinin geçici olarak bir devletin mandasına verilmesini uygun bulmuş ve mandayı kabul eden devletin yapacağı işleri sıralamışlardır.
- d) Paris'te toplanacak Barış Konferansı'nda Ermenilerin de görüşlerinin alınmasını istemişler ve nihayet;
- e) Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin mal ve can kayıplarına karşı maddi bir ödeme yapılmasını ileri sürmüşlerdir.²³⁷

Bogos Nubar Paşa ve Avetis Aharonyan, 26 Şubat 1919 tarihinde Barış Konferansı'nın Onlar Konseyi'nde birer konuşma yapmışlardır. İlk konuşmayı Kafkasya'daki Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsilen yapan Aharonyan, Ermenilerin savaş sırasında mütteliklerin yanında yer aldığını uzun uzun anlatarak, Ermenistan Cumhuriyeti'nin usulüne uygun bir tarzda kurulduğunu vurguladıktan sonra konferanstan başlıca iki talepte bulunmuştur:

1- Ermenistan Cumhuriyeti'nin tanınması ve Paris Barış Konferansı'nda yer almalarına izin verilmesi,

²³⁵ **Yeni Gazete**, 18 Kanun-ı Sani 1335/ 18 Ocak 1919, nr.50–1614, s.2

²³⁶ **Yeni Gazete**, 7 Şubat 1335/1919, nr.69–1633, s.2.

²³⁷ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s.341.

2- Ermenistan Cumhuriyeti'nin Türkiye'nin Ermeni vilayetleri ile birleştirilmesi.

Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerini temsilen konuşan Bogos Nubar ise Ermenilerin savaşta müttefiklerin yanında yer aldığını söylemiş, Ermenilerin “maruz kaldıkları katliam ve sürgünlerin sebeplerinden birinin” İtilaf Devletleri'nin ve müttefiklerin davasına bağlılıklarının olduğunu iddia etmiştir. Ermenilerin “savaşan taraf” olduğunu vurgulamış ve savaşta Ermenilerin yaşam olarak ödediği bedelin diğer ülkelerinkinden daha ağır olduğunu ileri sürmüştür. Yeni kurulacak Ermenistan'ın sınırları konusuna uzun uzun değinmiş, Ermenistan'a verilmesini istediği yerlerdeki nüfustan da örnekler vererek bahsetmiştir. Bogos Nubar özetle; Osmanlı Devleti'nden bazı toprakların Ermenistan'a katılmasını ve Ermenistan Devleti'nin manda idaresine verilmesini Onlar Konseyi'nden talep etmiştir.²³⁸

1 Şubat 1919 tarihinde Yeni Gazete, Taşnaksutyun Partisi'nin bir beyannamesini yayınlamıştır. Çağadamard Gazetesi'nden nakledilen bu beyannamede Ermeni milletinin talepleri konu edilmiştir. EK 7'de verilen bu talepler şöyle sıralanmıştır.²³⁹

1– Hudutları tarih ve etnoğrafi nokta-i nazırından tayin edilecek müstakil ve müttehit bir Ermenistan teşkili,

2– Ermenistan'ın mevcudiyet ve hayatı için şart-ı azim olan bir sahile malikiyeti,

3– Ermenistan'ın cemiyet-i akvama dahili,

4– Ermenistan'ın daimi olarak bitaraflığının ve tecavüzden masuniyetinin temini,

5– Müttehit ve müstakil Ermenistan hükümet teşkili,

6– Osmanlı ordusunda mevcut Ermenilerin derhal terhisi ile Ermeniler için hizmet-i askeriye'nin ilgası,

²³⁸ Lütem, a.g.m., (Çevrimiçi), <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=416>, 05.12.2008.

²³⁹ Yeni Gazete, 1 Şubat 1335/ 1919, nr.63–1627, s.2.

7– Ermeni hükümeti teşkilat-ı siyasiyesini ve şekil-i hükümetini tanzim ve takrir eylemek üzere, sulhun akdini müteakip derhal bir meclis-i milliyeinin toplandırılması,

8– Ermenilerin beynelmilel bir komisyon tarafından tayin edilecek zayıyatının Hükümet-i Osmani tarafından tazmini,

9– Milli bir konferans teşkili ve bu konferans dahilinden daimi bir şura-i milli intihabı ki, mezkur şura, İstanbul ve civarında mukim ve elyevm muhtelif patrikhanelere mensup Ermenileri temsil edecektir,

10– Milli bir bütçe tanzimi ve bütün Ermeniler için mecburi bir vergi vâzı', iş bu tahsilden temin edilecek varidat masarifatı örtemeyecek olduğu takdirde şura-i milli bir istikraz-ı dahili akdedebilecektir.”

Yeni Gazete'nin 15 Mart tarihli nüshasında, Ermeni Kongresi'nin tasarlayıp talep ettiği Ermenistan'ın yeni sınır detayları verilmiştir. **EK 8'**de verilen bu habere göre; Ermenistan için talep olunan haritaya bakıldığında yeni Ermenistan, Karadeniz sahilinde Hopa'dan Ordu ve Çarşamba arasındaki Vuna burnuna kadar sahili takip ediyor. Oradan ilerleyerek Sivas vilayetinin yalnız bir kısmını ihtiva ediyor ve Amasya, Tokat, Merzifon, Zile ve Yozgat bu hudut haricinde, Sivas şehri ise bu hudut dahilinde kalıyor. Erzurum, Harput vilayetlerine ilerleyip Diyarbakır, Urfa, Mardin hariçte Kayseri ve Antep dahilinde kalıyor. Bayezid ve Başkale'den Culfa'ya ilerleyip Ahıska, Artvin ve Elizabetol–Gence hariçte kalıyor. Karadeniz sahilinden başlayan hatta Mersin ve İskenderun'dan başlayan Kilikya hududu iltihak ediliyor. Bir suretteki bu haritaya göre yeni Ermenistan gerek Karadeniz'de ve gerek Akdeniz'de limanlara malik bulunuyor.²⁴⁰

Monitör Oryantal Gazetesi'nin Paris muhabirinin 30 Nisan 1919 tarihiyle gönderdiği mektuba göre; İstanbul, İzmir ve Ermenistan için Paris'te henüz bir karar verilmemiştir. Ancak mensup oldukları milletleri temsil için Paris'e gelen delegeler faal olarak çalışmaktadırlar ve Paris'teki Hristiyan delegeler arasında samimi bir işbirliği mevcuttur.²⁴¹

²⁴⁰ **Yeni Gazete**, 15 Mart 1335/ 1919, nr.105–1669.

²⁴¹ **Yeni Gazete**, 11 Mayıs 1335/ 1919, nr.161–1723, s.2.

Yeni Gazete, Ermeni gazetelerini kaynak alarak verdiği haberde, Paris'teki Ermeni Kongresi'nin azasından bazılarının; *“mademki Erivan'da bir Ermeni Cumhuriyeti tesis edilmiştir, şu halde Türkiye'de teşkil edilecek Ermenistan'ın bu cumhuriyete ilhak ve keyfiyetin de resmen ilan edilmesini”* teklif ve talep ettiklerini haber vermiştir. Ayrıca bu teklifi *“cumhuriyet-i mezkure murahhaslarının da desteklediklerini ancak teklifin bazı makul esbaba binaen ekseriyet-i ara ile ret olunduğunu”* bildirmiştir.²⁴² Fakat Bogos Nubar ve Aharonyan'ın Onlar Konseyine ayrı ayrı yaptıkları konuşmaların paralelliği bunun söz konusu olmadığını göstermiştir.

Paris'e gitmek üzere İstanbul'dan geçen Kafkasya Ermeni Cumhuriyeti Başvekili Ohannis Kaçaznuni ile Maliye Nazırı Ardaşes Anficiyan şerefine Tokatlayan garnizonunda İstanbul Ermenileri tarafından bir ziyafet verilmiştir. Ziyafet esnasında Ermeni Başvekili;

“İlk defa 1903 senesinde Devr'i Hamit'te İstanbul'a geldim. Ve ancak 24 saat kaldım. Bu kısa müddet zarfında bu memlekette vatan için çalışanların ne derece azim-i müşkülât ve fedakarlık içinde olduklarını hissettim.”

“İkinci defa olarak 1907 senesinde Türkiye'nin yeni bir inkılap teşebbüsüne girişmeye ve herkese biraz nikbinlik telkin etmeye başladığı zaman gelmiş idim. Fakat aradan çok zaman geçmeden Adana vakası zuhur etti ve herkesin nikbinliği zail oldu. Bir sûretteki 1913 senesinde bir defa daha İstanbul'a geldiğim zaman vaka-yı azime arifesinde bulunuyor idik. Bu vaka çok tehîr etmemiş, hakikaten dehşetli olmuştur.”

“Bu vaka Ermeniliği manen ve maddeten duçar-ı perişan etti. Lakin hep bu hallerden sonra gaye-i milliyemizin saha-yı husule çıktığını bugün gördüğümüz zaman verdiğimiz kurbanları unutabiliriz. Filhakika Ermenistan bir seneden beri müstakil ve hür bir cumhuriyet hayatına malik bulunuyor. Bu bir sene zarfında Ermenistan hükümeti mevcudiyetini muhafaza ve bu mevcudiyetini bugünkü dereceye isal için mafevk-at-tabia mesai sarfına mecbur olmuştur. Bu mesainin derece-i azimetini ve mesai-yi mezkureyi sarf edenlerin hidemat-ı fedakaranesini işte bugün

²⁴² **Yeni Gazete**, 30 Mayıs 1335/ 1919, nr.171–1743, s.2.

his ve idrak ediyoruz. Ermenistan'ın eski ve yeni tarihi arasında kalın bir hatt-ı fasıl çizilmiş ve yeni bir sahife açılmıştır ki, hiçbir kuvvet bunu izale edemez.”

“Mesaimizin matuf-u aleyhi olan ikinci nokta müttehit Ermenistan fikridir. Biz müttehit Ermenistansız istiklalîyet tanımayız. İlk günden beri malik olduğumuz ve sonuna kadar muhafaza edeceğimiz fikir ve düstur, bütün Ermeniliği muhtevî olacak bir Ermenistan'dan ibarettir. Bu münasebetle ordumuzun istiklalîyet uğruna, müttehit Ermenistan uğruna sarf ettiği hassaten fedakârlığı unutmamalıyız. Filhakika Ermeni asakirinin şecaat ve besaleti yalnız itilaf devletleri askeriyesi tarafından değil Türk ve Alman generalleri tarafından dahi teslim ve itiraf edilmiştir.” şeklinde bir konuşma yapmıştır.²⁴³

Paris'e, barış konferansına henüz Türk delegeler çağırılmadan önce Ermeni ve Rum Patrikhaneleri tarafından gönderilen heyetler kulis faaliyetlerine başlamışlardır. 19 Haziran 1919 tarihli Yeni Gazete'de, “Rönesans” Gazetesi'nden nakledilen haberde, Rum patriğinin beyanatına yer verilmiştir. EK 9'da verilen habere göre Patrik Efendi, Paris'e, bir siyasi memur sıfatıyla değil, ancak elem ve ızdırıp içinde olan Hıristiyanların dertlerine deva talep etmek üzere gittiğini söylemiştir. İstihsal etmiş olduğu neticeleri ise şöyle belirtmiştir: “*Mösyö Klamensu ve Wilson hazretleri ile birçok siyasi zevat bana büyük bir hüsn-ü kabul göstererek bütün sorunlarımızı kemal-i dikkat ve ihtimamla dinledikten sonra, meseleyi kati bir suretle halletmeyi vaat ettiler. Rehberi hak ve adil olan Sulh Konferansı'nın, artık Hıristiyan unsurları daimi azap ve işkencelerden kurtarmak suretiyle Şark Mesaili'nin halledileceğine eminim.*” diyen Patrik Efendi, Ermeni meselesiyle ilgili kendisine sorulan soru üzerine; “*Ermeni istiklalinin bir emrivaki olduğuna şüphe getirmek gayri caizdir. Ermeniler hakkında, Amerikan, İngiliz ve Fransız mahafil-i siyasesinin teveccühü pek büyüktür. Müttehit Ermenistan istiklalinin ilanı zannederim ki pek çabuk olacaktır.*” demiştir. Rum Patriği, Ermeni ve Rumların Paris'teki ilişkileri hakkındaki soruya da; “*Bu ilişkiler fevkalade iyidir. Ben orada Nubar ve Noradunkiyan Efendilerle birçok mülakatlarda bulundum. Her iki unsur arasında bütün mühim mesailde uzlaşmıştır. Şark Hıristiyanları hep zulüm kurbanı oldular. Şimdi de kendi halaslarına doğru yan yana ve el ele yürümektedirler.*

²⁴³ **Yeni Gazete**, 11 Haziran 1335/ 1919, nr.191–1755, s.2.

İstihsal edilecek olan bu asr-ı hürriyette de yine müttefikane hareket etmelidirler.” demek suretiyle, Paris’teki Ermeni ve Rum delegelerin birbirlerine destek olduklarını ifade etmiştir.²⁴⁴

3.3. PATRIKHANE’NİN TUTUMU

29 Mart 1863 tarihinde, Ermenilerin Osmanlı Devleti’ndeki durumlarını, bazı ilave imtiyazlar vererek daha da güçlendiren 99 maddelik Ermeni Milleti Nizamnamesi Ermeni Patrikhanesi’ne Ermeni cemaatini yönetmede geniş yetkiler tanımıştır. Bu geniş imtiyazlardan faydalanan Ermeniler, okullar açarak, gazete ve dergiler yayımlayarak teşkilatlanmalarını tamamlamışlardır. Patrikhane de bu nizamnamenin verdiği serbestlikten istifade ederek muhtariyet için çalışmalarına hız vermiştir.²⁴⁵

Osmanlı Devleti, Ermeni Patrikhane’sinin ülkeyi parçalama yönündeki faaliyetleri neticesinde, 10 Ağustos 1916 tarihinde yürürlüğe koyduğu Ermeni Katogigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi’yle 1863 yılında Ermenilere verilen hakları değiştirmiştir. Bu nizamname ile Osmanlı Ülkesi’nde bulunan iki Katogigosluk ve iki Patriklik kaldırılmış, yerlerine tek makam olan Katogigosluk-Patriklik makamı getirilmiştir. Bu yeni makam Hıristiyanlığın dini merkezi olan Kudüs’te oluşturulmuş, görev sahası ise bütün Osmanlı Devleti olmuştur.²⁴⁶

Ancak Mondros Mütarekesi’nden sonra 18 Kasım 1918 tarihinde yayınlanan yeni bir nizamname ile patrikhanenin zararlı çalışmalarını engellemek amacıyla hazırlanan 1916 Nizamnamesi yürürlükten kaldırılmış, Ermeni Patrikhanesi’ne 1863 Nizamnamesi’ndeki imtiyazlarını iade eden, altı maddelik bir nizamname 21 Kasım 1918’de yürürlüğe girmiştir.²⁴⁷

Erdal İlder “Ermeni Kilisesi ve Terör” adlı eserinde patrik olarak görevlendirilen Zaven Efendi’nin 6 Aralık 1918 günü İstanbul’a döndüğü bilgisini

²⁴⁴ **Yeni Gazete**, 19 Haziran 1335/1919, nr.199–1763, s.2.

²⁴⁵ İlder, **a.g.e.**, s.36-38.

²⁴⁶ İlder, **a.g.e.**, s.63.

²⁴⁷ Kümbül, **a.g.e.**, s. 74; İlder, **a.g.e.**, s.66.

vermiş²⁴⁸ olmasına rağmen, Yeni Gazete'nin 8 Aralık tarihli nüshasına göre Zaven Efendi henüz İstanbul'a gelmemiştir. Hükümet tarafından eski nizamnamenin iadesi ve Zaven Efendi'nin tekrar Patrik ilan edilmesinden sonra ilk defa toplanan Ermeni Patrikhanesi Genel Meclisi, Zaven Efendi'yi Ermeni milletinin de Patrik olarak kabul ettiğini ve bunun bir telgrafla Zaven Efendi'ye iletilmesini teklif etmiştir.²⁴⁹

21 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'nin bildirdiğine göre, Ermeni Patrikhane imtiyazlarının iadesi üzerine Patrikhane'nin daha önceden olduğu gibi idare ve temsil edilmesi gerektiği için Patrik vekaletinde bulunan Cevahirciyan Efendi'nin memuriyetine son verilmiştir. Zaven Efendi'nin İstanbul'a gelişine kadar Mesrob Efendi yeni Patrik vekili olarak seçilmiştir.²⁵⁰

Ancak Patrik Zaven Efendi'nin yokluğu, Ermeni Patrikliğinin bölücü, yıkıcı ve Müslümanları tahrik edici faaliyetleri için bir engel olmamıştır. 10 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'de çıkan habere göre, Beyoğlu'nda Taksim'deki Ermeni Katolik Kilisesi'nde Ermeni kıtalinde ölenlerin ruhlarının istirahatı için Katogikos Patrik Terziyan Efendi'nin başkanlığında özel bir ayin yapılmıştır. Bu münasebetle kilise Ermeni, Ermeni-Katolik ve Ermeni-Protestan cemaatlerine mensup birçok tanınmış kişiyle ve büyük bir kalabalık ile dolmuştur. Törende yabancı elçiliklerden Fransa elçiliği baş tercümanı, Fransız Filosu Kumandanı ve Katolik tarikatına mensup rahipler de hazır bulunmuşlardır. Ayinden sonra Terziyan Efendi, Fransa'nın Ermeni milletine gösterdiği iyi niyetten dolayı teşekkür etmiştir.²⁵¹

22 Ocak tarihli Yeni Gazete'de verilen haberde, Ermeni Patrikhanesi'nde İsa'nın doğum günü münasebetiyle düzenlenen törende konuşma yapan Piskopos Narviyan Efendi'nin, Bogos Nubar Paşa ve beraberindekiler için başarı dileklerinde bulunduğu ve bir sonraki milat yortusunun Ermenistan'da yapılmasını temenni ettiği bildirilmiştir. Ayrıca Rönesans Gazetesi kaynak gösterilerek, Papa'nın Başkan Wilson'a bir mektup göndererek, Ermenistan'ın istiklali için kongre nezdinde bütün nüfuzunu kullanmasını istediği beyan edilmiştir.²⁵²

²⁴⁸ İter, a.g.e., s.66.

²⁴⁹ Yeni Gazete, 8 Kanun-ı Evvel 1334/ 8 Aralık 1918, nr. 8–1573, s. 2.

²⁵⁰ Yeni Gazete, 21 Kanun-ı Evvel 1334/ 21 Aralık 1918, nr.22–1586.

²⁵¹ Yeni Gazete, 10 Kanun-ı Evvel 1334/ 10 Aralık 1918, nr. 11–1575

²⁵² Yeni Gazete, 22 Kanun-ı Sani 1335/ 22 Ocak 1919, nr.54–1618, s.2

Ermeni din adamları tarafından, İtilaf Devletleri'nden gördükleri ilginin devamını sağlamak amacıyla parayla yalancı şahitler bularak komplolar kurulmuş, yalan yanlış haberler ve iftiralar ortaya atılmıştır Ermeniler tarafından yapılan şikayetler ve ihbarlar mutlaka değerlendirmeye alınmıştır. Bir Ermeni papazı Fransız kumandanına telgraf çekerek, Makri Köyü'nde bir karışıklık çıkması ihtimalinin olduğunu söylemiş, ancak bunun doğru olmadığı Ermeni gazeteleri tarafından yazılmıştır. Köyün vaizi Rahip Sempad Efendi tarafından bu konuda yapılan tahkikat neticesinde bu köyden ne bir papaz ne de efraddan biri tarafından bir Fransız kumandanına veya başka bir yabancı kişiye bu mealde bir telgraf gönderilmediği ayrıca böyle bir vakanın zuhuruna dair hiçbir korkunun da mevcut olmadığı anlaşılmıştır.²⁵³

Nadir de olsa çok iyi tanıdıkları bir memurun kasıtlı olarak iftira sonucu tutuklanmasından rahatsız olan, onu kurtarmak için yetkililere ve gazeteye mektup gönderen, vicdan ve insaf sahibi Ermeniler de olmuştur. 10 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete'de Agop İlhami Papazyan imzalı bir mektuba yer verilmiştir. Papazyan, tehcir sırasında Trabzon özel muhasebe müdürüdür. Katillerden olduğu gerekçesiyle Mustafa Bey isminde birinin tutuklandığını Türkçe gazetelerden okumuştur. Ancak tutuklanan Mustafa Bey, çok zorda oldukları bir sırada hiçbir menfaat gözetmeksizin kendilerini ve birkaç aileyi bir motor vasıtasıyla, Trabzon'dan Samsun'a kaçırarak kurtarmıştır. Papazyan, Mustafa Bey'in kimseye fenalığının olmadığını aksine iyilik ettiğini, memlekette bu kadar namuslu adamın az bulunduğunu eklemiş ve "bunları da yakmaktan hazer ediniz" diyerek mektubunu bitirmiştir.²⁵⁴

Patrikhane, Ermenilerin dönüşlerinde, mal ve mülklerinin iadesinde, Ermeni dul ve yetimleri meselesinde aktif olarak rol almıştır. 31 Ocak 1919 tarihinde Yeni Gazete, Ermeni Patrikhanesi'nde Patrik vekilinin başkanlığında bir toplantı yapıldığını bildirmiştir. Habere göre bu toplantıda, çeşitli meseleler hakkında bilgi verildiğinden, özellikle zorla İslam dinini kabul etmiş olanların asıl dinlerine

²⁵³ **Yeni Gazete**, 4 Kanun-ı Evvel 1334/ 4 Aralık 1918, nr. 5–1569, s. 2.

²⁵⁴ **Yeni Gazete**, 10 Kanun-ı Sani 1335/ 10 Ocak 1919, nr.42–1606.

dönmeleri meselesine dair yapılan çalışmaların neticelerinden ve yetimlerin millete iadesiyle ilgili olarak taşra teşkilatına talimatlar gönderildiğinden söz edilmiştir.²⁵⁵

Yine aynı tarihli gazeteye göre Patrikhane, diğer gayrimüslim dini liderlerle birlikte, gayrimüslimlerin askerliği meselesiyle de meşgul olmuştur. Rumca gazetelerden nakledilen habere göre, Rum ve Ermeni Patrikhanesi'yle Musevi Hahamhanesi arasında cereyan eden müzakereler sonucunda, 30 Ocak'ta İtilaf komiserlerine bir ricaname takdim olunmuş ve gayrimüslimlerin askerlik esnasında çektikleri sefalet ve verdikleri telefattan dolayı, hemen ve tamamen terhisleri hususunda destek olmaları istenmiştir.²⁵⁶

2 Şubat 1919 tarihli Yeni Gazete'de verilen bilgiye göre, Bulgaristan'daki Ermeniler Rusya'dan başka gerek Avrupa'ya gerek ülke içinde vilayetlere serbestçe yolculuk edebileceklerdir. Bunun için sadece Patrikhane'den bir vesika alıp, İtilaf Devletleri'nin özel memurlarına vize ettirmeleri yeterlidir. İtilaf Devletleri, Bulgaristan'daki Ermenilere bu konuda lazım gelen muavenette bulunmaktadır.²⁵⁷ Ancak İran vatandaşı olan Müslümanlara, Ermenilere gösterilen kolaylık gösterilmemektedir. Yeni Gazete'nin 8 Şubat tarihli nüshasındaki habere göre, Avrupa'ya gitmek isteyen İranlılar, Ermenileri katl ve yağma etmediklerine dair Ermeni Patrikhanesi'nden bir şahadetname alarak, bunu Fransız memurlarına göstermeye mecbur bırakılmışlardır. Fakat böyle bir belgeyi alabilmek de o kadar kolay değildir. Şahadetnamenin verilebilmesi için güvenilir iki kişinin yolcu lehinde şahitlik yapması gerekmektedir.²⁵⁸

Yeni Gazete'de İstanbul'a dönüşüyle ilgili bir bilgiye rastlanmayan Patrik Zaven Efendi 12 Şubat 1919'da İstanbul'dan hareket ederek Marsilya yoluyla Paris'e oradan da 23 Şubat'ta Londra'ya gitmiştir. Londra müzakereleri sırasında hudutların tespiti için oluşturulan komisyonda iki sefer konuşma yapmıştır. Londra'da Lord Cecil, Lord Curzon, Lord Harding, Yunanistan Başbakanı Venizelos ve Fransa temsilcisi Cambon ile de görüşmüştür. 9 Mart'ta da İngiltere Kralı Beşinci Jorj ile görüşme fırsatını bulan Zaven Efendi, Londra'dan dönüşünde Paris'te

²⁵⁵ **Yeni Gazete**, 31 Kanun-ı Sani 1335/ 31 Ocak 1919, nr.62–1626.

²⁵⁶ **Yeni Gazete**, 31 Kanun-ı Sani 1335/ 31 Ocak 1919, nr.62–1626.

²⁵⁷ **Yeni Gazete**, 2 Şubat 1335/ 1919, nr.64–1628, s.2.

²⁵⁸ **Yeni Gazete**, 8 Şubat 1335/ 1919, nr.70–1634, s.2.

Cumhurbaşkanı Paul Deschanel ve Başbakan Millerand ile görüşerek Ermeni Meselesi hakkında yardımlarını talep etmiştir.²⁵⁹

İstanbul'a dönen Zaven Efendi Ermeni Milli Meclisi'ni toplantıya çağırmiş ve dört sene aradan sonra Ermeni Milli Meclisi, 15 Mart 1919'da yeniden toplanmıştır.²⁶⁰ Sonrasında ise Patrik Zaven Efendi ziyaretleri kabul etmeye başlamıştır. 20 Mart'ta Yunan Başkomiserini kabul eden Patrik Efendi, Ermeni davası hakkında ortaya koyduğu hislerden dolayı Yunan hükümetine teşekkür etmiştir.²⁶¹ Yunan Başkomiseri Katalopulos da mütarekenin başlangıcından beri Rumlar ile Ermeniler arasında esaslı bir dostluk için gösterilen çabalardan dolayı memnuniyetini dile getiren bir beyanat vermiştir.²⁶² İstanbul'da bulunan Fransız Jandarma Kumandanı Mösyö Segaldi de Patrik Zaven Efendiyi ziyaret ederek, Fransız müesseselerinde pek çok Ermeni'nin istihdam edileceği sözünü vermiştir.²⁶³

İtilaf Devletleri, Ermeni muhacirleri için yaptıkları yardımları Patrikhane aracılığı ile ulaştırmışlardır. Amerika yardım komisyonu da Patrik Efendi'yi ziyaretlerinde, Patrikhane'ye mühim bir miktar para takdim etmiş, bu durum 9 Mart tarihli Yeni Gazete'de haber olarak verilmiştir.²⁶⁴

---

²⁵⁹ Uras, **a.g.e.**, s.678-682.

²⁶⁰ **Yeni Gazete**, 16 Mart 1335/ 1919, nr.106-1670.

²⁶¹ **Yeni Gazete**, 21 Mart 1335/ 1919, nr.111-1675, s.2.

²⁶² **Yeni Gazete**, 24 Nisan 1335/ 1919, nr.144-1708, s.2.

²⁶³ **Yeni Gazete**, 8 Mart 1335/ 1919, nr.98-1662.

²⁶⁴ **Yeni Gazete**, 9 Mart 1335/ 1919, nr.99-1663.

4. BÖLÜM

YENİ GAZETE'YE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN ERMENİLERE YÖNELİK TUTUMU

4.1. ERMENİLERİN GERİ DÖNMELERİNE İZİN VERİLMESİ

I. Dünya Savaşı devam ederken müttefiklerinin barış istemeleri üzerine Osmanlı Devleti de Başkan Wilson'un barış ilkelerine göre ateşkes teklif etmişti. Wilson'un barış ilkelerinin Osmanlı Devleti ile ilgili 12. maddesi, "*Türklerin yerleştikleri yerlerde Osmanlı Devleti, egemenliğin avantajlarından tam olarak yararlanmalı, fakat Osmanlı egemenliği altında bulunan öteki azınlıkların yaşamlarını kuşkusuz olarak yürütebilmeleri için özerk bir yönetimle yükselmeleri sağlanmalı; Çanakkale Boğazı, devletlerin garantisinde bütün milletlerin ticaret gemilerine açılmalıdır.*" şeklinde idi.²⁶⁵

Osmanlı Devleti, kayıtsız şartsız teslimiyet anlamı taşıyan Mondros Ateşkes Antlaşması'nı 30 Ekim 1918 tarihinde imzalamıştı. Antlaşmanın Ermenilerle ilgili olan maddelerinden 4. maddeye göre müttefiklerin tutsakları ve bütün tutsak Ermeniler, İstanbul'da toplanılarak kayıtsız koşulsuz müttefiklere teslim olunacaktı. 11. maddeye göre "*İran'ın kuzeybatısında ve Kafkasya'da bulunan Türk birlikleri geri çekilecekti.*" 24. madde ile de Ermenistan bölgesinde karışıklık olduğunda müttefiklere bu ilin bir kısmını işgal etme yetkisi verilmişti.²⁶⁶

Osmanlı Hükümeti, savaş zamanında geçici olarak tehcir ettiği Ermenilerin tekrar eski yerlerine dönmeleri hususunda çalışmalarına, Mondros Mütarekesi'nden önce 1918 yılı Mart ayı sonlarından itibaren başlamıştı. Öncelikle 10 Nisan 1918 tarihinde Meclis-i Vükela'da, 60 yaşını geçen ve yardıma muhtaç olanların memleketlerine iadelerini kararlaştırmıştı. Daha sonra muhacirlerin yeniden iskani ve iaşeleri için 60 milyon kuruş tahsis edilmesi yönünde karara varılmıştı.²⁶⁷

Talat Paşa'nın istifasının ardından hükümeti kurma görevini alan Ahmet İzzet Paşa Kabinesinin 19 Ekim 1918'de mecliste okunan hükümet programında ise en çok

²⁶⁵ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s.338.

²⁶⁶ Uras, **a.g.e.**, s.651.

²⁶⁷ İbrahim Ethem Atnur, **Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915–1923)**, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s.114–115.

önem verilen konuların başında, tehcirin Rum ve Ermenilere verdiği zararın giderilmesi geliyordu.²⁶⁸

22 Ekim 1918 tarihinde, savaş sebebiyle başka yerlere nakledilen Rum ve Ermenilerin iâşe ve iskanlarının temin edilerek emniyet içinde geri dönmelerine izin verilmiş ve Dahiliye Nezareti tarafından bu kararı bildiren şifre telgraf vilayet ve livalara gönderilmiştir.²⁶⁹ Ancak Erzurum, Diyarbakır, Mamüretülaziz, Van ve Bitlis vilayetleri dahilinde nakliye imkansızlığı, mesken yokluğu ve iâşe darlığı yüzünden bu bölgeler geçici olarak iskan sahası dışında tutulmuşlardır. Eksiklikler giderildikçe Ermenilerin dönüşlerine izin verileceği bildirilmiştir. Bu kararın alınmasına, Ermenilerin bu bölgelere yerleştirilmelerinin bir iç karışıklığa sebep olabileceği endişesi sebep olmuştur. Çünkü bölgedeki Müslüman halkın Ermenilerden gördüğü zulümlerin acıları hala çok tazedir. Bu konu hakkında gönderilen telgraflarla bölge halkının sakinleştirilmesi istenmiştir.²⁷⁰ Endişe edilen diğer bir konu da Doğu Anadolu'yu terk eden Türk muhacirler henüz bölgelerine dönmedikleri için eğer bölgeye Ermeniler hemen iskan edilmeye başlanırsa yapılacak plebisitte Türklerin azınlık çıkma ihtimalidir. Ayrıca Musul ve Suriye'de bulunan Ermenilerin de düşmanla işbirliği yaptıklarından dolayı geçici olarak sevk ve iskanlarına müsaade edilmemiştir.²⁷¹

22 Ekim'de alınan karar hemen uygulamaya geçilmiş, 27 Ekim 1918 tarihinde Aşayir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, Kütahya Mutasarrıflığı'ndan memleketlerine iade edilecek Rum ve Ermenilerden yardıma muhtaç olanların yol masraflarının seferberlik tahsisatından karşılanarak gönderilmesini istemiştir.²⁷²

Mütarekeden önce başlayan bu çalışmaların mütarekeden sonra daha da arttığı görülmektedir. 3 Kasım 1918 tarihinde Aşayir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Edirne, Adana, Ankara ve sair vilayetler ile Zor, Canik, Niğde ve sair mutasarrıflıklara çekilen zeyl telgrafta Ermeni ve Rumların memleketlerine

²⁶⁸ Karacakaya, **a.g.e.**, s.148.

²⁶⁹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)**, s.172.

²⁷⁰ **DH.ŞFR 95/245**, (Çevrimiçi), <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/>, 30 Ağustos 2008.

²⁷¹ Selvi, **a.g.e.**, s.107; İbrahim Ethem Atnur, "Tehcir Edilen Ermenilerin İskanı Mal Ve Mülklerinin İade Edilmesi", **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı I**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.423.

²⁷² **DH. ŞFR 92/271**, (Çevrimiçi), <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/>, 30 Ağustos 2008.

dönme hususunda serbest bırakılmaları, dönmek istemeyenlerin buldukları mahalde iş ve güçleriyle meşguliyetlerinin temini ve sevk olunanlardan yardıma muhtaç olanlara yardım yapılması istenmiştir.²⁷³

5 Kasım 1918 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Edirne, Adana, Aydın ve sair vilayetler ile Karesi, Teke, Zor ve sair mutasarrıflıklara çekilen telgraf ile yerlerine avdet edecek Ermenilerin trene bindirilerek bir liste tutulması, yolda yetecek miktarda ekmek verilerek yol güzergahında karınlarının doyurulması, yol masraflarının Harbiye tahsisatından verilmesi ve seyahatleri esnasında taarruza maruz kalmamaları için korunmaları istenmiştir.²⁷⁴

Hükümetin aldığı bu kararlar neticesinde dönüşler başlayınca bazı bürokratik engeller ile hükümetin mali ve idari yapısının bozulmasından ve şartlardan kaynaklanan sıkıntılar da ortaya çıkmıştır. Ancak asıl sorun, Rus istilası ve Ermeni çetelerinin zulmünden kaçıp Anadolu içlerine sığınan Türk ahalinin ve az da olsa bazı memurların Ermeni evlerinde oturmasından kaynaklanmıştır.²⁷⁵ Tehcir edilen Ermenilerin meskenlerine Müslüman muhacirler yerleştirildiği için Ermenilerin geri dönüşlerine izin verilmesinden sonra bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Yeni Gazete'nin 3 Aralık 1919'ta Arataramad Gazetesi'ne dayanarak verdiği haberde; "*Geyve'nin Eşme Karyesi'nde yüz seksen hane Ermeni bulunduğu halde bugün burası büsbütün harap bir haldedir. Şimdiye kadar ancak 15–20 hane halkı avdet etmiştir. Bunların haneleri İslam muhacirlerle meskun bulunuyor. Ve haneleri teslim etmek istemediklerinden Ermeniler meskensiz kalıyorlar.*" denilmektedir.²⁷⁶ Jamanak Gazetesi'nden alınan haberde ise Adapazarı'nda vaktiyle dört bin hane Ermeni olduğu belirtilmiş ancak bugün yüz hane halkının memleketine döneceği ifade edilmiştir. Ayrıca Adapazarı'nda bulunan dört Ermeni Kilisesi'nin harap olarak ahır ya da depoya çevrildiği iddia edilmiştir.²⁷⁷

Bu duruma rağmen hükümetçe gönderilen talimata uygun olarak İslam muhacirlerin iskan edilmiş oldukları Ermeni hanelerinden çıkarılarak, buraların

²⁷³ DH.ŞFR 93/26, (Çevrimiçi), <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/>, 30 Ağustos 2008.

²⁷⁴ DH.ŞFR 93/57, (Çevrimiçi), <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/>, 30 Ağustos 2008; Atnur, a.g.e., s.118.

²⁷⁵ Atnur, a.g.e., s.115.

²⁷⁶ Yeni Gazete, 3 Kanun-ı Evvel 1334/ 3 Aralık 1918, nr.4–1568, s.2

²⁷⁷ Yeni Gazete, 4 Kanun-ı Evvel 1334/ 4 Aralık 1918, nr.5–1569, s.2

sahiplerine iade edilmekte olduğu ve şimdiye kadar üç yüz ailenin avdet ettiği mahalli Ermeni gazeteleri tarafından yazılmıştır. Bunlardan kırk kadarı Bilecikli olup diğerleri de Bursa havalisindedirler.²⁷⁸

Osmanlı Hükümeti, tehcirin uygulanmasında şartlar elverdiğince çeşitli vasıtalarla sevki gerçekleştirmeye çalıştığı gibi, eski evlerine dönmek isteyen Ermenilere de vapur, tren gibi araçlar temin etmiştir. Bunun örneği 4 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete’de görülmektedir. Haberde; *“Tehcir edilenlerin memleketlerine iadeleriyle iştilal eden komisyon, bu günlerde Dersaadet’te teraküm etmiş olan 1600 kadar Ermeni ve Rum muhacirinin memleketlerine sevki için gerek Harbiye Nezareti’nden, gerekse şirket idaresinden vapurlar talep etmiştir. Vasıta-i nakliye ihzar edildiği takdirde bir kısım muhacirin bu akşam, bir kısmı da yarın akşam mahal ve mekanlarına yollanacaktır.”* denilmektedir.²⁷⁹ Yeni Gazete’nin 10 Aralık tarihinde verdiği habere göre; *“Geçen Cumartesi ve Pazar (7–8 Aralık) geceleri, Haydarpaşa’ya beş vagon Ermeni muhaciri vasıl olmuştur. Bunlar Sultaniye, Ergani, Koçhisar, Afyon-Karahisar ile sair Konya bölgelerinden gelmişlerdir. Bu iki gün zarfında gelenlerin miktarı iki bini aşmıştır.”*²⁸⁰ Yine gazetenin aynı nüshasında İstanbul’daki Ermeni muhacirinin bir hayli nüfusun dün Sirkeci’den Şirket-i Hayriye’nin 64 numaralı vapuruyla Bandırma’ya sevk edildikleri haberi verilmiştir.²⁸¹

19 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete’de yer alan “Muhacir Vürudu” başlıklı haberde de hükümetin, Ermenilerin dönüşünü tren seferleri ile sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Haberde; *“Dün Haydarpaşa’ya 25 vagon ile dört beş yüz kadar Ermeni muhaciri vasıl olmuştur. Bunların ekserisi Konya’dan gelmiştir. Adı geçen şehrin istasyonunda iki bini müteceviz bir kafil daha beklenmekte imiş.”* denilmektedir.²⁸² 22 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete’ye göre 1 Kasım- 20 Aralık

²⁷⁸ **Yeni Gazete**, 7 Kanun-ı Evvel 1334/ 7 Aralık 1918, nr.8–1572.

²⁷⁹ **Yeni Gazete**, 4 Kanun-ı Evvel 1334/ 4 Aralık 1918, nr.5–1569, s.2.

²⁸⁰ **Yeni Gazete**, 10 Kanun-ı Evvel 1334/ 10 Aralık 1918, nr.11–1575.

²⁸¹ **Yeni Gazete**, 10 Kanun-ı Evvel 1334/ 10 Aralık 1918, nr.11–1575, s.2.

²⁸² **Yeni Gazete**, 19 Kanun-ı Evvel 1334/ 19 Aralık 1918, nr.20–1584, s.2.

tarahleri arasında yerlerine iade edilenlerin sayısı altmış iki bindir. Altı bin üç yüz elli kişinin de sevk edilmeyi beklediği belirtilmektedir.²⁸³

Hükümet, muhacirler hakkında bir karar almadan önce özellikle Ermeni dini liderlerinin fikirlerini alma yoluna gitmiştir. Dahiliye müsteşarı Hamid Bey'in riyaseti altında Ermeni Katolik Patriği ve Protestan reisiyle zevat-ı saireden mürekkep bir komisyon teşekkül edilerek tehcir edilenlere ait bazı muamelat hakkında müzakeratta bulunulmuştur. Bu toplantıda, Ermeni muhacirlerin karşılaştıkları sorunların halli için alınan kararların uygulanması hususunda özel bir heyetin yola çıkarılması uygun bulunmuştur.²⁸⁴

Hükümetin muhacirin iskanı hakkında aldığı önemli bir karar, 8 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'de yer almıştır. Haberde, Dahiliye müsteşarı Hamid Bey'in başkanlığında toplanan komisyonun, tehcir edilip de geri dönmelerine izin verilenler hakkında bazı kararlar hazırladıkları belirtilmiştir. Buna göre, memleketlerine geri gönderilmek üzere kasaba, istasyon ve iskelelerde toplananlar, hemen memleketlerine gönderilecekler ancak kış şartlarının ağır olacağı düşüncesiyle memleketlerinde ev ve arazileri bulunmayanlar ise buldukları yerde istirahatları temin edilmek şartıyla bırakılacaklardır. İaşelerini temin etmekten aciz olanların iaşeleri hükümet tarafından temin olunacaktır. Bu işleri takip etmek amacıyla da bir komisyon kurulacaktır.²⁸⁵

Hükümet, geri dönüşlerin daha sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için heyetler teşkil ederek vilayetlere göndermiştir. Konya'daki Ermenilerin mahallerine sevk ve iadelerine ait muamelatın tanzim ve tesrii için eski mutasarrıflarından Dikran Efendi ile İskan-ı Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne mensup bazı müfettişlerden mürekkep bir heyetin bölgeye gideceği ve İzmir'de bulunan Ser-müfettiş Haydar Bey'in de Konya'da bu heyetle katılması için kendisine emir verildiği 18 Ocak tarihli Yeni Gazete'de yer almıştır.²⁸⁶

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, tehcire tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine iade edilmeleri için bir kararname çıkarmıştır. 22 Aralık 1919'da

²⁸³ **Yeni Gazete**, 22 Kanun-ı Evvel 1334/ 22 Aralık 1918, nr.23–1587, s.2.

²⁸⁴ **Yeni Gazete**, 6 Kanun-ı Evvel 1334/ 6 Aralık 1918, nr.7–1571; Atnur, **a.g.m.**, s.424.

²⁸⁵ **Yeni Gazete**, 8 Kanun-ı Evvel 1334/ 8 Aralık 1918, nr.9–1573.

²⁸⁶ **Yeni Gazete**, 18 Kanun-ı Sani 1335/ 18 Ocak 1919, nr.15–1583, s.2.

Dahiliye Nazırı Mustafa Paşa'nın Sadarete gönderdiği yazıda, Ermenilerden dönmek isteyenlerin eski yerlerine nakledilmeleri konusunda ilgili yerlere emir verildiği ve gereken önlemlerin alındığı belirtilmektedir. Bu yazıda bildirilen hükümetin hazırladığı 18 Aralık 1918 tarihli dönüş kararnamesi şöyledir:²⁸⁷

1- Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar göç ettirilecek, bunun dışında kimseye dokunulmayacak.

2- Yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde konut ve geçim sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli önlemler alınacak; gidecekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat kurulup bu konudaki önlemler sağlandıktan sonra göç ve geri dönüş işlemlerine başlanacak.

3- Bu şartlar dahilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecek.

4- Yerlerine daha önce göçmen yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecek.

5- Açıkta kimse kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecek.

6- Kilise ve okul gibi binalar ile gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecek.

7- Yetim çocuklar, istenildiği takdirde kimlikleri dikkatlice belirlenerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacak

8- Din değiştirmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebilecek.

9- Din değiştirmiş olan Ermeni kadınlardan, bir Müslümanla evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacak ve eski dinlerine döndükleri takdirde kocasıyla aralarındaki nikâh bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait sorunlar ise mahkemelerce halledilecek.

10- Ermeni mallarından, henüz kimsenin kullanımında bulunmayanlar, kendilerine teslim edilecek; hazineye devredilenlerin iadesi de mal memurlarının onayı ile karara bağlanacak. Bu konuda ayrıca açıklayıcı tutanaklar hazırlanacak.

---

²⁸⁷ Halaçoğlu, a.g.e., s.82-84.

11- Göçmenlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyderpey bunlara teslim edilecek. Bu konuda 4. madde aynen uygulanacak.

12- Göçmenler, ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilâveler yapmışlarsa, arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa, her iki tarafın da hukuku gözetilecek.

13- Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde göç ve geçim masrafları, Harbiye Ödeneği'nden karşılanacak.

14- Şimdiye kadar ne miktar sevkıyat yapıldığı ve bundan sonra her ayın on beşinci ve son günlerinde nerelere ne kadar sevkıyat olduğu bildirilecek.

15- Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermeniler, yeni bir emre kadar kabul edilmeyecek.

Osmanlı Hükümeti tarafından, Sevk ve İskan Kanunu'nun uygulaması esnasında -savaş şartlarına rağmen- ödenek ayrıldığı gibi geri dönüşlerinin sağlanması için de ödenek çıkarılmıştır. Konya'da bulunan Ermeni öksüzleri ve dul kadınlarının temel ihtiyaçlarına harcanmak üzere Konya'ya, hükümet tarafından 10 bin lira yardım gönderilmiştir.²⁸⁸ Ayrıca Ermeni muhacirlerin durumunu tetkik için kurulan komisyonlarla Ermeni dul ve yetimlerine erzak, et ve şeker dağıtılmıştır.²⁸⁹

Yurt dışında da Ermeni muhacirlerine yardım toplama çalışmaları yapılmıştır, ancak bu çalışmaların asıl amacı Ermeni istiklalinin gerçekleştirilmesidir. 8 Aralık tarihli Yeni Gazete'deki haberde, Bulgaristan Ermenilerinin bu amaçlarla bir cemiyet kurdukları bilgisi verilmiştir. Haberde şu ifadeler yer almıştır:²⁹⁰

“Sofya'dan Ermeni gazetelerine yazıldığına göre Ermeni istiklalinin husül-pezir olmasına çalışmak ve memleketlerine avdet etmekte olan Ermenilere yardım etmek maksadıyla Bulgaristan Ermenileri bir cemiyet teşkil etmişlerdir. Bi'l cümle fırkalar ve gurupların bu cemiyette mümessilleri bulunuyor. Bu suretle Ermeni davası hakkında Bulgaristan Ermenilerinin rey ve arzuları cemiyet-i mezkurece temsil edilmiş olacaktır.”

²⁸⁸ **Yeni Gazete**, 22 Kanun-ı Evvel 1334/ 22 Aralık 1918, nr.23–1587, s.2

²⁸⁹ **Yeni Gazete**, 2 Kanun-ı Sani 1335/ 2 Ocak 1919, nr.34–1598, s.2.

²⁹⁰ **Yeni Gazete**, 8 Kanun-ı Evvel 1334/ 8 Aralık 1918, nr.9–1573, s.2

İtilaf Devletleri ise Ermenilerin sevklerinde kullanılmak için maddi yardımlarını Ermeni Patrikhanesi'ne yapmışlardır. Yeni Gazete'de Osmanlı Hükümeti'nin İtilaf Devletleri'nden maddi yardım gördüğü şeklinde bir habere rastlanmamış olup, patrikhaneye yapılan yardım haberlerine rastlanmıştır.²⁹¹ Dahiliye Nazırı İzzet Bey, İtilaf Devletleri'nin Ermenilerin geri dönüşleri konusundaki tutumu ile ilgili "Monitör" Gazetesi'ne verdiği beyanında, İtilaf hükümetleri mümessillerinin bu meselede hükümete ne dereceye kadar müzaheret gösterdikleri hakkındaki soruya cevaben; *"Tehcir olunanların yerlerine bir an evvel iade olunmalarına itilaf mümessilleri pek ziyade alakadar görünüyorlar. Onların müzaheret-i alicenabanelerinden vasi surette istifade ediyoruz ve meselenin tamamıyla halline kadar istifade edeceğiz "* demiştir.²⁹²

Yeni Gazete'de 8 Aralık tarihinde yer alan habere göre, mevsim şartlarından dolayı Ermenilerin eski yerlerine sevkine ara verilmiştir. Haberde, Dahiliye müsteşarı Hamid Bey'in başkanlığında toplanmakta olan komisyonun eski hükümet tarafından tehcir edilip de sonradan dönüşlerine müsaade olunanlar hakkında bazı kararlar aldığından sözedilmiştir. Buna göre, mukarrerata uygun olarak mahall-i tehcirlerinden memleketlerine avdet etmek üzere kasabalarda, istasyon ve iskelelerde toplananlar hemen memleketlerine gönderileceklerdir. Ancak memleketlerinde haneleri ve arazileri mevcut bulunmayanlar, kışın şiddeti hasebiyle sefaletе duçar olacakları bedihi bulunduğundan, buldukları mevkide esbab-ı istirahatları temin edilmek şartıyla bırakılacaklardır. Fakat hükümetin muavenetine arz-ı iftikar etmeyeceklerini temin ederlerse memleketlerine azimetlerine müsaade olunacaktır. İaşelerini teminden acizler varsa bunların hükümet tarafından infak ve iaşeleri temin olunacaktır. Bunların muamelatlarına bakmak üzere bir heyet teşkil olunacaktır.²⁹³

EK 10'da verilen 20 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete'de "Muhacirin Sevkıyatı" başlıklı haberde, İstanbul Muhacirin Müdürlüğü'nden alınan bilgilere yer verilmiştir. Buna göre;

²⁹¹ **Yeni Gazete**, 10 Kanun-ı Sani 1334/ 10 Ocak 1918, nr.42-1606, s.2

²⁹² **Yeni Gazete**, 27 Kanun-ı Sani 1334/ 27 Ocak 1918, nr.59-1623.

²⁹³ **Yeni Gazete**, 8 Kanun-ı Evvel 1334/ 8 Aralık 1918, nr.9-1573, s.2

İstanbul Muhacirin Müdüriyeti, 1 Kanun-ı Evvel/ 1 Aralık'tan 15 Kanun-ı Sani/ 15 Ocak'a kadar tehcir olunan Rum ve Ermenilerin memleketlerine sevki hususunda büyük bir gayretle çalışmış ve bunları muhtelif vasıtalarından istifade etmek suretiyle köylerine iade eylemiştir. Muhacirlerin en ziyade sevk edildikleri yerler Kırk Kilise (Kırklareli) ve Karahisar-ı Sahib (Afyon)dir. Ermeni muhacirlerinin de büyük bir kısmı avdet etmektedir. Bunlardan Bursa, Gemlik ve Tekfurdağı taraflarına gidenler ekseriyeti teşkil etmektedir.

Müdüriyet, muhacirinin bir kısmını perakende suretiyle ve bir kısmını da tahsis olunan vapurla topluca sevk etmektedir. Bu cümleden olarak Gülnihal vapuruyla 1416 Ermeni muhaciri sevk olunduğu gibi Seza-yı Nur vapuruyla da 534 Rum muhaciri gönderilmiştir. Anadolu şimendiferi güzergahında bulunan mahallere muhacirin sevkıyatı için şimendiferden de istifade olunmaktadır. Toplu bir surette sevk edilen muhacirlerin refakatine bir memur tayin edip, muhacirlere ekmek ve zeytin tevzi etmek suretiyle de işeleri temin olunmaktadır.

Muhacirin Müdüriyeti'nin bu bir buçuk ay zarfında sevk ettiği Rum muhacirinin adedi bin yetmiş beş, Ermeni muhacirinin miktarı da iki bin sekiz yüz kırk bire ulaşmaktadır. Bu miktara kendiliklerinden avdet edenler dahil değildir. Bu hafta zarfında da Karadeniz limanlarına hareket edecek bir vapurla sekiz yüz kadar muhacir sevk olunmak üzeredir.²⁹⁴

Yeni Gazete'de Ermenilerin bazı yerlerde yiyecek sıkıntısı çektiğine dair haberlere de rastlanmıştır. Ancak savaş sonrası, ekonomisi iflas etmiş olan Osmanlı Devleti'nin bütün vatandaşları aynı sıkıntıyı çekmektedir. Başkent İstanbul'da bile bu sıkıntının çekildiği, ayrıca kömür yokluğundan vapur seferlerinin de aksadığı Yeni Gazete'de rastlanılan haberler arasındadır. Kilikya Katogikosu, Patrikhaneye çektiği bir telgrafname ile Adana'da bulunan ve miktarı yirmi bin kişiye balığ olan Ermeni muhacirleri için iane istemiştir.²⁹⁵ Halep'ten gelenlerin verdiği bilgiye göre de evsiz kalan iki bin kadar Ermeni'ye İngiliz ordusu tarafından yardım edildiği için ekmek sıkıntısı çekilmediği bildirilmektedir.²⁹⁶

²⁹⁴ **Yeni Gazete**, 20 Kanun-ı Sani 1335/ 20 Ocak 1919, nr.52-1616, s.2.

²⁹⁵ **Yeni Gazete**, 21 Kanun-ı Sani 1335/ 21 Ocak 1918, nr.53-1617, s.2.

²⁹⁶ **Yeni Gazete**, 5 Şubat 1335/ 1919, nr.67-1631, s.2

27 Ocak tarihli Yeni Gazete’de Dahiliye Nazırı İzzet Bey’in “Monitör” Gazetesi’nin yazarlarından birine vermiş olduğu beyanata yer verilmiştir. EK 11’de verilen bu beyanında İzzet Bey, tehcir olunanların yerlerine iadeleri hususunda, hükümetin bu meseleyi ehemmiyetle telakki ettiğini, vilayetlerdeki memurlara Ermenilerin ve Rumların yerlerine iadeleri için ne mümkünse her şeyi yapmalarının tembih edilmiş olduğunu söylemiştir. Nazır’a göre birkaç güne, kadar ittihaz olunan kati tedbirler semere-dar olacaktır. Ancak vesait-i nakliyenin fena halde bulunması bu işi tesrii etmemektedir. Yerlerine iade olunanlara ise her türlü yardımın esirgenmeden dağıtılması için lazım gelenlere talimat verilmiştir.”²⁹⁷

Ermenistan’a mandater ülke olması teklif edilen Amerika tarafından gönderilen heyetler Anadolu’yu gezmişler, incelemeler ve görüşmeler yaptıktan sonra raporlar tanzim edip göndermişlerdir. Yeni Gazete’nin 14 Haziran tarihli haberine göre bunlardan en dikkate değer olanı Mister Heinz’ın raporudur. EK 12’de verilen haberde Anadolu’nun çeşitli merkezleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu rapora göre;

“Samsun; yirmi beş bin nüfusu olan bu şehirde harpten evvel altı bin Ermeni olduğunu söylüyorlar. Bazı Rumlar şehri terk etmeye başlamışlardır. Şimdilik miktarını tesbit gayr-ı kabildir. Harpten evvel bu şehrin başlıca ticaretini tütün teşkil ediyormuş.”

“Merzifon; Bu şehre Samsun’dan arabayla iki günde geldik. On beş bin nüfusun ekserisi Türk’tür. Harpten evvel bir kaç bin Ermeni varmış. Fakat şimdi yalnız bin nüfus kadar var. Civar köyler de Türklerle meskundur. Şehir ahalişi undan sıkıntı çekmezler. Amerika kendi unundan biraz bu havaliye gönderirse iyi olur.”

“Bafra; yirmi bin nüfusu vardır. Bunlardan beş bini Rum, bini de Ermenidir. Bunlardan 1917 nihayetlerinde tehcir edilen Rumlar avdet etmektedirler.”

“Konya; Harpten evvel seksen bin nüfusu olan bu vilayet merkezinden harpte otuz bin kişisi göç etmiştir.”

“Adana; Adana ve havalisi İngiliz ve Fransız kontrolü altındadır. Fransız askerleri meyhanında dört bin kadar Ermeni askerleri de mevcuttur. Bunlar Fransız

²⁹⁷ Yeni Gazete, 27 Kanun-ı Sani 1334/ 27 Ocak 1918, nr.59–1623.

üniformasını libas ve Fransız zabıtabalarının emri altındadırlar. Hıristiyan ahali buranın kendilerine verilmesini istiyorlar. Civardaki çiftliklerin ekserisi Türklerin elindedir.”

“Halep; İnşa edilen barakalarda esna-yı harpte tehcir edilen kırk bin Ermeni ikamet etmektedir. Şehrin sakine-yi İslamiyesi yüz on bin kadardır. Bir ay zarfında muhtaç-ı muavenet olanlara yaptığımız yardım otuz-kırk bin dolar kadardır. Her gün yedi bin dolarlık ekmek tevzi ettik. Diğer şehirlerdeki muhacirlerden ziyade buradakiler rahattır.”²⁹⁸

Çok ciddi olarak İtilaf Devletleri'nin baskısı altındaki Osmanlı Hükümetleri Ermenilerin dönüşü hususunda önemli çalışmalar icra etmiştir. Müslüman mültecileri ihmal etme pahasına mesaisinin çoğunu Ermeni ve Rum muhacirlere ayırmış, yüz binlerce Ermeni yerlerine iade edilmiştir.²⁹⁹ 1919 Nisan ayı sonlarında hükümet tarafından iskana tabi tutulan muhacir sayısı iki yüz yetmiş bini geçmiştir.³⁰⁰

Kendi imkanlarıyla eski yerlerine dönenler bu rakama dahil değildir. Özellikle maddi imkanları iyi olan Ermenilerden kendi imkanları ile eski evlerine dönenler olmuş ancak bunların sayıları tespit edilememiştir. “Türkiyang” Gazetesi tarafından on bin kadar Ermeni'nin Suriye ve Irak'tan yaya olarak Sivas'a kadar geldikleri bilgisi verilmiştir.³⁰¹ Bulgaristan'dan Ermeni gazetelerine gelen haberlere göre ise on bin kadar Ermeni'nin bir kısmının Varna-Trabzon, bir kısmının Yozgat-Samsun ve bir kısmının da Dedeağaç-Mersin yoluyla memleketlerine dönmeye hazırlandıkları haberi 2 Mart 1919 tarihli Yeni Gazete'de yer almıştır.³⁰²

Osmanlı Hükümeti, geri dönmeleri konusunda Ermenileri serbest bıraktığı için tehcirle gittikleri yerlerden ayrılmak istemeyen Ermeniler olduğu gibi, Fransa ve İngiliz hükümetlerinin katkılarıyla evlerine dönen Ermeniler de olmuştur. Bir Amerikan raporuna göre, Osmanlı sınırları dışında kalmış olan Halep'teki Ermenilerden; iki bin beş yüz on sekizi İstanbul'a, on bin elli altısı Adana'ya, dört bin iki yüz yirmi biri Antep'e, dört bin sekiz yüz yirmi beşi Maraş'a, bin dört yüz

²⁹⁸ **Yeni Gazete**, 14 Haziran 1335/ 1919, nr.194-1758, s.2

²⁹⁹ Atnur, **a.g.e.**, s.129.

³⁰⁰ Atnur, **a.g.m.**, s.426.

³⁰¹ **Yeni Gazete**, 8 Kanun-ı Sani 1919/ 8 Ocak 1919, nr.40-1604, s.2

³⁰² **Yeni Gazete**, 2 Mart 1335/ 1919, nr.92-1656, s.2

doksan ikisi Urfa'ya, bin beş yüz on sekizi Haçin (Saimbeyli)'e ve bin yirmi ikisi Dört Yol'a Fransa ve İngiliz hükümetlerinin katkılarıyla dönmüşlerdir. Halep'ten evlerine dönen Ermeni sayısı otuz altı bin üç yüz on dokuzdur. Halep şehrinde kalan Ermeni sayısı ise on beş bindir.³⁰³ Ermenilerin en fazla dönüş yaptığı yerlerin İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilen bölgeler olması dikkat çekicidir.

Paris'teki Ermeni istihbarat odasına çekilen bir telgrafnameye göre, Bakü'nün tahliyesinden sonra Ermenilerin büyük bir kısmı İran ve Kafkasya'ya iltica etmişlerdir. Hamedan-Bağdat hattı üzerinde yirmi bin kadar mülteci İngilizlerin yardımlarıyla yaşamaktadırlar. Söz konusu yerde eski ve yeni mülteci sayısı iki yüz bine ulaşmıştır.³⁰⁴

Osmanlı hükümeti, Müslüman göçmenleri ihmal etme pahasına geri dönen Ermenilerin bütün sorunlarıyla ilgilenmiştir. Evleri zarar görmüş olanların evleri onarılmış, evi olmayanlara ise yeni binalar yapılmıştır. Köylerine geri dönenlere erzak, tohumluk ve ziraat aletleri verilmiş, şehir ve kasabalarda oturanların işleri sağlanıp para yardımıyla bulunulmuştur. Hatta işi olmayanlara iş olanakları sunulmuştur. Görevlendirilen doktorlar vasıtasıyla sağlık kontrolünden geçirilip tehlikeli hastalıklara karşı aşılanmışlardır.³⁰⁵

1922 yılında Osmanlı Hükümeti Dahiliye Nezareti'nce yayınlanan Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'deki Ermeniler ve Rumlar isimli kitapta, mütarekeden sonra Rum ve Ermenilerin sevk olundukları yerlerden kendi memleketlerine iadesi için bir milyon yüz elli bin Liradan fazla harcama yapıldığı belirtilmiştir. Ayrıca gerek bunların sevk işlemlerinin gerekse menkul ve gayr-ı menkul mallarının kendilerine iade işlemlerinin Osmanlı memurları, İngiliz zabıtları ve ilgili milletlerden birer temsilciden oluşan heyetlerin kontrolünde ifa edildiği belirtilmiştir.³⁰⁶

³⁰³ Atnur, **a.g.e.**, s.124.

³⁰⁴ **Yeni Gazete**, 12 Şubat 1335/ 1919, nr.74-1638, s.2

³⁰⁵ Atnur, **a.g.e.**, s.125.

³⁰⁶ Süslü, **a.g.e.**, s.241.

4.2. ERMENİ DUL VE YETİMLERİNİN CEMAATLERİNE İADE EDİLMESİ

Osmanlı Devleti, geçici kaydıyla çıkardığı Sevk ve İskan Kanunu ile Ermenileri cepheden uzak olan bölgelere yerleştirmiş ancak bu kanunu Ermenilerin tamamına uygulamamıştı. Katolik ve Protestan mezhebinden olanlar, hasta ve amalar, asker ve aileleri, memur ve tüccarlar, bazı amele ve ustalar gibi yetim çocuk ve dul kadınlar da tehcir edilmemişlerdi. Yetimler, Müslüman ailelerin yanına evlatlık veya hizmetçi olarak verilmişler, herhangi bir aileye verilemeyenler ise yetimhanelere yerleştirilmişlerdi. Kendi rızasıyla din değiştiren Ermeni kız ve dul kadınların da Müslümanlarla evlenmelerine izin verilmişti.

1918 sonbaharında başlayan yeni süreçte, Ermenilerin geri dönüşlerine izin verilmesiyle birlikte Osmanlı Hükümeti'ni meşgul eden meselelerden biri de Ermeni dul ve yetimleri konusu olmuştur. Ermeni Patrikhanesi ve İtilaf Devletleri'nin baskısı altında bulunan Osmanlı Devleti, Müslüman dul ve yetimlerden ziyade Ermeni dul ve yetimleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır.³⁰⁷

Birinci Dünya Savaşı sonlarında Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin tekrar eski yerlerine dönmeleri hususunda çalışmalara başlamıştır. 22 Ekim 1918'de Dahiliye Nezareti'nden çeşitli vilayetlere gönderilen telgrafla 18 Ekim tarihli talimatnameye göre Ermenilerin memleketlerine dönmelerine izin verildiği bildirilmiştir. Bu talimatnamenin maddeleri arasında, tehcir sırasında Türk ve Müslüman ailelerinin yanına verilen Ermeni yetim ve öksüz çocukların veli ya da cemaatlerine iade edilecekleri de belirtilmiştir. Aynı talimatnamenin 9. maddesinde ise “*din değiştirmiş ya da Müslümanla evlenmiş kadınlar eski dinlerine dönebilir*” denilmektedir.

Hükümetçe alınan kararların vilayetlere tamim ve tebliğ edilmesi üzerine, Ermeni yetim çocuklarının cemaatlerine teslim edilmesine başlanmış olduğu Dahiliye Nezareti tarafından Hariciye nezaretine bildirilmiştir. 1 Kasım 1918 tarihi itibarıyla Ermiş yetimhanesi ilgililere teslim edilmiş, İzmit'teki Ermeni yetimleriyle

---

³⁰⁷ Atnur, a.g.e., s.130

diğer yetimhanelerde olan yetimler ve Müslüman ahali nezdinde bulunan kimsesiz Ermeni çocuklarından çoğu patrikhanelere iade edilmiştir.³⁰⁸

Ermeni yetimleri, Ermeni cemaati teşkilatının olduğu yerlerde dini liderlerine teslim edilmiş, olmayan yerlerde ise hükümet tarafından korunmaya devam edilmiştir.³⁰⁹ Barınmaları için uygun yerler aranmış ve bulunmuştur.³¹⁰ Ermeni kız ve erkek çocuklarının hangi aileden alındığını ve ne işlem yapıldığını, nereye teslim edildiğini belirten liste Emniyet-i Umum Müdüriyeti'nce tutulmuştur.³¹¹

Ermeni çocukların iadesi hususunda verilen emirler, çeşitli sebeplerle bazı vilayetlere tekrar bildirilerek tekit edilmiştir. Konu hakkında Kayseri'de aksaklıkların yaşandığı şikayetlerinin gelmesi üzerine Dahiliye Nezareti, 26 Ocak 1919 tarihinde gönderdiği bir telgrafla Kayseri Mutasarrıflığı'nı uyararak, söz konusu yetimler hakkında gönderilen tebliğe uyularak, din değiştirenlerin serbest bırakılmadığı, Müslüman aileler nezdindeki yetimlerin teslim edilmediği ve ihtiyaç sahiplerinin sefil bırakıldıkları yönündeki şikayetlere mahal bırakılmamasını istemiştir.³¹² Yine Kayseri Mutasarrıflığı'na 5 Şubat 1919 tarihinde gönderilen şifre telgrafla, İslam ailelerinin nezdinde olduğu bildirilen Ermeni kız ve çocuklarının Ermenilerden oluşturulmuş olan komisyona teslim edilmeleri ve iaşelerinin temin edilmesi istenmiştir.³¹³

Müslümanlar nezdindeki gayrimüslim kız ve kadınlar ise din hususunda özgür bırakılarak, bunlardan yaşı küçük olanlar kayıtsız şartsız, diğerleri ise kendi rızalarıyla velilerine veya mensup oldukları cemaatin ruhani reislerine teslim edilmişlerdir. Arabistan tarafından neşrolunan bir beyanname üzerine, Suriye'de de Ermeni yetim çocukları toplanmaya başlamıştır. Bu beyannamede İslamiyet'i kabul etmiş olan Ermeni kadınlarının kendi asıl dinlerine dönmeleri, hatta bunlar İslamlarla

³⁰⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.176.

³⁰⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.201.

³¹⁰ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.240.

³¹¹ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.193–198.

³¹² Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.206.

³¹³ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.214.

nikahlanmış olsalar bile nikahlarının feshedilmesi lazım geldiği ihtar ve ilan olunmuştur.³¹⁴

Ermeni yetim çocuklar, tehcir sırasında yanlarına verildikleri Müslüman ailelerden alınıp, kimlik tespiti yapıldıktan sonra Patrikhane'ye veya oluşturulmuş olan Ermeni komisyonlarına teslim edilmiştir. 8 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'deki "Eytam Meselesi" başlıklı haberde; Haydarpaşa'ya ulaşan Ermeni yetim çocuklarının kimlik kontrolünden önce teslim edilmesine zabıta memurlarının izin vermediği görülmektedir;

*"Sonradan Haydarpaşa'ya 100 kadar Ermeni yetiminin ulaştığı haberinin alınması üzerine bunları almak için Patrikhâne'den ve bazı Ermeni komisyonları tarafından memurlar gönderilmiştir. Ancak zâbita me'mûrları, emir gereği yetimlerin hüviyyet bilgileri hakkında ma'lûmât alınmasının gerekli olduğunu söylemişlerdir. Daha sonra Jamanak Gazetesi, çocukların Ermenice konuşmalarından dolayı bunların Ermeni çocukları olduğunun belirtilmesi üzerine zâbitaca hüviyyet ta'yîninden sonra teslim olunacaklarını yazmaktadır."*³¹⁵

Bu konuda yaşanan önemli sıkıntılardan biri, kimlik tespiti meselesi olmuştur. Yetimhanelerde oluşturulan komisyonlar, mahkemeler, idari birimler, Hıristiyan cemaati temsilcileri ve aileler sorunun çözümü için gayret sarf etmişlerdir. Ayrıca İstanbul Polis Müdüriyeti I. Şube'de kurulan komisyonda da çok yönlü çalışmalar yapılmış, sonuca göre çocuklar dindaşlarının yanına gönderilmişlerdir.³¹⁶ Ancak bu işlem sırasında ailelerinden ayrılmak istemeyen kadın ve çocuklar olduğu gibi bu çocukları vermek istemeyen aileler de olmuştur. Hatta Türk ailelerinin yanından veya evlerinden alınan çocukların bir kısmının kaçarak tekrar eski evlerine döndükleri görülmüştür. Polis Müdüriyeti, 23 Ocak 1919'da gazetelere verdiği bir duyuruda bu gibi çocukların kesinlikle kabul edilmemesini istemiştir.³¹⁷

Bu konuda Yeni Gazete'nin 2 Aralık tarihli nüshasında geniş bir yazıya yer verilmiştir. Bu yazıda birkaç gün evvel meydana gelen "Makri Köyü Hadisesi"nden

³¹⁴ Yeni Gazete, 5 Şubat 1335/ 1919, nr.67-1631, s.2.

³¹⁵ Yeni Gazete, 8 Kanun-ı Evvel 1334/ 8 Aralık 1918, nr.9-1573.

³¹⁶ Atnur, a.g.e., s.148.

³¹⁷ Gürün, a.g.e., s.242; Karacakaya, a.g.e., s.163.

bahsedilmiştir. Habere göre Makri Köyü hadisesi, İslam aileleri nezdinde bulunan Ermeni yetim çocukların iadesi yüzünden çıkmıştır. Yazıda;

“...Fakat hükûmetin bu konuda bir karârı vardı. Hükûmet i’lân etti ki; hangi âilede, kimin nezdinde Ermeni cemââtine mensûb çocuk varsa bu yetîmi iâde etsin. Hükûmetin bu emrine rağmen bu köydeki âileler Ermeni yetîmlerini o kadar benimsemişlerdi ki, bir evde taharriyyât yapılmaya mecbûr görülmüş, hatta bir yükte şilteler altında bir çocuk dahi bulunmuştur.

Yine haber verildi ki, Gedik Paşa tarafından bir Ermeni yetîm çocuğu bulunan bir hâneye bu çocuğun tevdi’ ve teslîmi için zâbitaca mürâcaât edildiği zaman hâne sahibi pek sert bir muâmele göstermiştir.” denilmektedir.

Yazının devamında Müslüman ailelerinin bu şekilde davranmamaları gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca bu ailelerin yaptıklarının bir hayır olması ve neticesinde sevap kazandıkları söylenerek sadece teşekkür ile yetinmeleri istenmiştir.

Sonucunda ise şu cümlelere yer verilerek, Türk-Ermeni ilişkilerinin sırf bu mesele yüzünden bozulmaması istenmiştir: *“Ermeni yetîmlerinin lâzım gelenlere tevdi’ ve teslîmi ile hem vazîfe-i hükûmeti kolaylaştırmış olsunlar, hem de asırlarca kardeş gibi geçinmiş olan Türklerle Ermeniler arasına bizi de Ermeni vatandaşlarımız kadar üzen vakayî-i fecîa ve üzüntüyle hâsıl olan acı ve kederi hafifletsinler.”*³¹⁸

Osmanlı Hükümeti tarafından tehcir sırasında olduğu gibi dönüşlerde de kadın ve çocuklara özel önem verilmiştir. Tren ve vapur imkanı olmayan bölgelerde Ermeni kadınları, çocukları ve hastalar arabalarla sevk edilmişlerdir.³¹⁹

Hükümet, Sevk ve İskân Kanunu’nun uygulaması esnasında -savaş şartlarına rağmen- ödenek ayırdığı gibi geri dönüşlerinin sağlanması içinde ödenek çıkarmıştır. Konya’da bulunan Ermeni öksüzleri ve dul kadınlarının temel ihtiyaçlarına harcanmak üzere Konya’ya, hükümet tarafından on bin lira yardım gönderilmiştir.³²⁰ Hükümetin ve Müslümanların bakımında olan Ermeni çocuklar ve dul kadınlar, bu dönemde genelde İstanbul’da toplanmış, gelen çocuklar ve kadınlar Patrikhane’ye ve

³¹⁸ **Yeni Gazete**, 2 Kanun-ı Evvel 1334/ 2 Aralık 1918, nr.3–1567.

³¹⁹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)**, s.199; Atnur, **a.g.e.**, s.130.

³²⁰ **Yeni Gazete**, 22 Kanun-ı Evvel 1334, 22 Aralık 1918, nr.23–1587, s.2

Ermeni yardım cemiyetlerine verilmiştir. Anadolu'da olduğu gibi, onların veya Amerikan yardım kurumlarının imkanları yetmediği anda devreye yine mahalli resmi kurumlar ve Muhacirin Müdüriyeti girmiş, çocukların bakımı ve iâşesi sağlanmıştır.³²¹

Ermeni çocukları için kendi cemaatlerinin yanı sıra, büyük ölçüde Amerika, nispeten İngiliz ve Fransız yardımları söz konusu olmuştur. Ermeni muhacirlerin durumunu tetkik için kurulan komisyonlar aracılığıyla Ermeni dul ve yetimlerine erzak, et ve şeker dağıtmışlardır.³²² İngiltere, Fransa ve Amerika Kızıl Haç cemiyetleri, kendilerine yapılan müracaatlar üzerine, Hıristiyan mültecilerin iâşelerini karşılamaya karar vermişlerdir. Bu hususta gereken erzak ve yiyeceklerin yola çıkarıldığı 11 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'de yazılmıştır.³²³

İstanbul'daki Kayserili Ermeniler de kendi aralarında bir toplantı yaparak, bu şehirde bulunan 5–6 bin Ermeni dul kadına³²⁴ gerekli yardımların yapılması amacıyla bir komisyon teşkil etmişlerdir.

Daha önce belirtildiği gibi tehcir sırasında Ermeni yetim ve dul kadınları tehcire tabi tutulmayıp Türk ve Müslüman ailelere emanet edilmişlerdi. Hükümet aldığı kararla Ermenilerin eski yerlerine dönmelerine izin verirken, sevk ve iskâna tabi tutulmayan Ermeni yetim ve dul kadınların asıl ailelerine veya cemaatlerine iade edilmesini de kararlaştırmıştı. Fakat 20 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'de yayınlanan ve EK 13'te verilen makalede, Ermeni yetimleri meselesinin hala adaletin tam olarak uygulanıp, Ermenilerin arzuladıkları gibi halledilemediği, çözülemediği ve bu hususta bir takım sorunların ortaya çıktığı belirtilmiştir. Tehcir esnasında yaşanan üzücü olaylarda birçok Ermeni yetim ve dullarının meydanda kalmış olduğu ve bunların Türk ve Müslüman ailelerine evlatlık veya hizmetçi olarak verilmiş olduğu hatırlatılarak, bugün ise Ermeni vatandaşların, Ermeni cemaatinin ve ailelerin bu yetim çocukları ve dul kadınlarını korumak ve kollamak istediklerine işaret

³²¹ Atnur, a.g.e., s.131.

³²² **Yeni Gazete**, 2 Kanun-ı Sani 1335, 2 Ocak 1919, nr.34–1598, s.2.

³²³ **Yeni Gazete**, 11 Kanun-ı Evvel 1334/ 11 Aralık 1918, nr.12–1576, s.2.

³²⁴ Bunların çoğunluğunun zorla İslamiyet'i kabul etmiş oldukları iddia edilmektedir. **Yeni Gazete**, 18 Kanun-ı Evvel 1334, 18 Aralık 1918, nr.19–1583, s.2.

edilmiştir. Ayrıca hükümet ile milletin de zalimlerin ve canilerin cezalandırılması isteğinde olduğu belirtilmiştir.

Makalede bu çocukların, yanında oldukları kimseler tarafından, asıl ailelerine ve milli cemaatlerine geri verilmesinin talep edildiği ve bu talepte de Ermenilerin yerden göğe hakkı oldukları anlatılmaya çalışılmış ve yanında Ermeni yetim ve kızlarını barındıran aileleri bunları teslim etmeye ikna etmek için şu cümlelere yer vermiştir:

“Biz bu yetimleri, kadınları sür’at-i mümkün ile asıl âilelerine, cemâatlerine iâde etmekle âlî-cenâp göstermiş olmayacağız. Belki birkaç zâlimenin yüzünden Ermenilerin uğradıkları âlâm ve fecâyi’in millete râci’ görülemeyeceğini, onların cinâyâtından ma’sûm efrâd-ı milleti tenzih etmek lâzım geleceğini irâe ve isbât için bunu bir vazife bilerek yapacağız ve Ermeni vatandaşlarımızın rencide edilen hissiyatını, ceriha-dâr olan kalplerini bu gün elimizden geldiği kadar tatmîn etmeye şitâb ettiğimizi böylece de anlatacağız. Ve bunları elimizden geldiği kadar mutayyeb ve müreffeh sûrette sahiplerine tevdi’ edeceğiz.”

Makalenin devamında, bu yetimlerin tesliminde zorluklar yaşandığı hakkında gazetelerde bazı haberler yazılmış olduğu, hatta Ermeniler arasında, tekzip edilmesi gereken ancak henüz tekzip olunmayan bir dedikodunun varlığından söz edilmiştir. Bu dedikodu ise şöyle özetlenmiştir: “Polis Müdürü bu yetimlerin velileri bulunarak onlara verilmesini tamim etmiş ancak bu tamim, bazı Polis merkezlerince yanlış anlaşılacak, Ermeni yetim çocukların mutlaka babası ya da annesinin bulunması, bulunmadıkça cemaate verilmemesi şeklinde yorumlanmıştır.” Bu tarz bir tedbirin, millete düşen vazifeyi kolaylaştırmayacağı, aksine zorlaştıracığı belirtilmiştir.

Bazı ailelerin evlatlık olarak aldıkları bu çocukları saklamak istedikleri, ihbar üzerine giden polisin işini zorlaştırdıkları tekrar edilerek, bu ailelere, birkaç senedir meydana gelmiş ve getirilmiş olan hadiseleri etraflıca düşünerek, bu gün Ermeni cemaatin hak ve talebini tasdik etmeleri ve kendilerine düşen vazifeyi takdir etmeleri rica edilmiştir.

Makalede, Ermeni yetim çocuklara kendisinin, anne ve babasının isimleri de Türk ve Müslüman isimleri olarak kaydedilmiş olan belgelerin (tezkere-i Osmaniye)

hazırlanmış olduğu, ancak bu çocukları yanlarında alıkoymak isteyenlerin bu tezkerelere güvenmelerinin doğru olmadığı belirtilmiştir. Bu çocukların polis merkezlerine getirilerek, bunların Ermeni olduğunu ihbar edenlerin veya cemaat vekillerinin huzurunda kendilerinden asılları ve nesilleri sorulmak suretiyle gerçeğin ortaya çıkarılması gerektiği eklenmiştir.³²⁵

Yoğun diplomatik baskı altında bulunan Osmanlı Hükümeti, konu hakkında herhangi bir şikayet gelmesinden çekindiği için vilayet ve mutasarrıflıklara iletilen talimatlarla, teslimlerin biran önce yapılması, ülke menfaatleri dikkate alınarak şikayetlere mahal verilmemesi ve emri yerine getirmeyenlerin şiddetli mesuliyet altında bulunacakları yönünde uyarılar göndermiştir.³²⁶ İngilizlerin, Ankara'da din değiştirip Müslüman olmuş iki Katolik Ermeni çocuğunun serbest bırakılmasını talep etmeleri üzerine, Ankara'ya telgraf çekilerek bu çocukların derhal orada bulunan Ermeni Murahhasalığı'na verilmesi, murahhasalıkça kabul edilmemeleri halinde ise İstanbul'da bulunan annesine teslim edilmek üzere başkente gönderilmesi istenmiştir.³²⁷

Bir müddet sonra Polis Umum Müdürlüğü de Ermeni çocukların teslimini kolaylaştırmak ve hızlandırmak amacıyla bir beyanname yayınlamıştır. Beyannamede, İstanbul'da bazı şahıs, aile ile yetimhane nezdinde Ermeni kızları ve çocukları olduğunun zabıtaca haber alındığı belirtildikten sonra, yanında bu gibi kız ve çocuk bulunduranların en geç bir hafta içinde, en yakın polis merkezine teslim etmeleri istenmiştir. Bu süre sonunda yapılacak ev aramaları sırasında, kimin yanında Ermeni kız ve çocuk bulunursa cezalandırılacağı yönünde vatandaşlar uyarılmıştır. Polis Müdürlüğü bu ilanında ayrıca, yanında Ermeni kız ve çocuğu bulunduran kişi veya aileler hakkında ihbar ve şikayette bulunmak isteyenlerin, Polis Müdürlüğü I. Şube'ye müracaat etmelerini istemiştir.³²⁸

Ermeni yetimler hakkındaki kararlar Patrikhane bünyesinde oluşturulan komisyon tarafından alınmıştır. 6 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete'de yayınlanan habere göre, Patrikhane'ye Kayseri'den çekilen bir telgrafta, bu şehirde beş yüz

³²⁵ **Yeni Gazete**, 20 Kanun-ı Evvel 1334/ 20 Aralık 1918, nr.21–1585.

³²⁶ Atnur, **a.g.e.**, s.135.

³²⁷ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)**, s.222.

³²⁸ **Yeni Gazete**, 16 Kanun-ı Sani 1335, 16 Ocak 1919, nr.48–1612, s.2

kadar öksüz çocuk bulunduğundan bahsedilmiş, bu çocukların, bunları teslim hazırlan hükümet askerlerinin emri altında oldukları bildirilmiş ve bu yönde Patrikhane'den bir karar istendiği belirtilmiştir.³²⁹ Patrikhaneye teslim edilen çocukların kimlik tespiti sırasında çocukların şiddete maruz kaldıkları da görülmüştür. 2 Haziran 1919 tarihli Yeni Gazete'de çıkan bir habere göre, Kayseri'den getirilen iki yüz yirmi Ermeni çocuktan kırk ikisinin İslam olduğu anlaşıldığından Dâr-ül Eytâm Müdüriyeti'ne teslim edilmişlerdir. Dâr-ül eytâm doktorları tarafından muayene edilen çocukların çoğunda darptan dolayı oluşan yara ve çürükler görüldüğünden bu çocuklar hastaneye yatırılmışlardır.³³⁰

Ermeni muhacirlerin durumlarını araştırmak üzere görevlendirilen heyetler de teftiş bölgelerinde rastladıkları Ermeni çocuklarını İstanbul'a getirip, Ermeni hayır kurumlarına teslim etmişlerdir. Nitekim 3 Şubat 1919 tarihli Yeni Gazete'de çıkan bir habere göre, Konya'daki Ermeni muhacirlerinin durumlarını tahkik için Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi'nden gönderilen heyet, tahkikatını tamamlayarak dönmüştür. Heyet beraberinde yirmi kadar Ermeni yetim çocuğunu da getirmiş ve bu çocuklar Ermeni hayır kurumlarına teslim edilmiştir.³³¹

Osmanlı Hükümeti, Ermeni kimsesiz çocukların iadesi hususunda ısrarlı ve titiz çalışmalarına devam ederken Ermenilerin suiistimali ile karşılaşmıştır. Suiistimal konusu ise Ermeni çocuklar akrabalarına veya cemaatlerine verilirken, bazı yetim Müslüman çocukların da Hıristiyan oldukları iddiasıyla talep edilmesidir. Bu husus 20 Şubat 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifre telgrafla bildirilmiş ve çok iyi inceleme yapılarak Müslüman yetimlerin Hıristiyan cemaatlerine kesinlikle teslim edilmemesi istenmiştir.³³²

³²⁹ **Yeni Gazete**, 6 Kanun-ı Sani 1335, 6 Ocak 1919, nr.38–1602, s.2.

³³⁰ **Yeni Gazete**, 2 Haziran 1335/ 1919, nr.182–1746, s.2.

³³¹ **Yeni Gazete**, 3 Şubat 1335/ 1919, nr.65–1629, s.2.

³³² **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)**, s.220–221.

4.3. ERMENİLERİN MENKUL VE GAYRİMENKUL MALLARININ İADE EDİLMESİ

Osmanlı Hükümeti, sevk ve iskan kararının arkasından vilayetlere gönderdiği şifre telgraflarla tehcir edilen Ermenilerin geride kalan menkul ve gayrimenkul malları hakkında düzenlemeler yapmıştı. 9 Haziran 1915'te Erzurum'a gönderilen şifrede Ermenilerin geride bıraktığı eşyaların korunarak sahipleri adına satılması istenmişti.³³³ 10 Haziran 1915'te yayınlanan ve 34 maddeden oluşan çok detaylı bir yönetmelikle Ermenilerin taşınır ve taşınmaz malları, gelirleri, kira ve satış bedellerinin sahiplerine ulaştırılması, hatta kiliselerde kalan değerli eşya ve kitapların, göç edenlerin yeni yerlerine yerleşene kadar saklanması sonra da mahalli idare tarafından ilgili yere gönderilmesi gibi konuların düzenlendiği önceki bölümde belirtilmişti. Kayseri mutasarrıflığına 28 Haziran 1915'te gönderilen şifre telgrafta da söz konusu malların muhafazası ve kaydı için maliye ve mülkiye memurlarından oluşan bir komisyon oluşturulması gerektiği bildirilmişti.³³⁴ Alınan bu gibi tedbirlere rağmen bazı suiistimali görülenler yargılanıp çeşitli cezalara çarptırılmışlardı.

Aşâyir ve Muhâcirîn Müdîriyeti tarafından Diyarbakır'a 28 Ekim 1918'de gönderilen telgraf, Ermenilerin eski yerlerine geri dönmelerine izin verileceğinin ve mallarının iade edileceğinin işaretini vermiştir. Telgrafta; *“El-yevm meşgul olan emvâl-i metrûkenin Ermeniler geldikce pey-der-pey tahliyesi muvâfıkdır. Fakat boş olan hânelerin tahrîbden vikâyeleri lâzımdır”* denilmektedir.³³⁵

Hükümet öncelikle, geri dönenlerin menkul ve gayrimenkul mallarının iadesini düzenleyen bir kanun hazırlamak için çalışmalar başlatmıştır. Ancak kanun tasarısı hazırlıkları tamamlanmadan önce bir karışıklığa meydan vermemek için nezaretler ve vilayetlerle yaptığı yazışmalarla konuyu düzenlemeye çalışmıştır. Geri dönen Rum ve Ermenilere ait malların sahiplerine iade edilmesinde gecikme olmaması yönündeki yazılarını vilayet ve mutasarrıflıklara göndermiştir. 25 Ocak 1919'da Eskişehir,³³⁶ 8 Şubat 1919'da da İzmit³³⁷ mutasarrıflıklarına gönderilen

³³³ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.38.

³³⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.53.

³³⁵ DH. ŞFR 92/285, (Çevrimiçi), <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/575.doc>, 30 Ağustos 2008.

³³⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.204.

yazılar bu mealdedir. Ayrıca Dahiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifre telgrafla, resmi dairelere geçici olarak nakledilen eşyanın sahiplerine geri verilmesi istenmiştir. Bu telgrafa göre, sahipleri henüz dönmeyenlere ait eşyaların da muhafazasına devam edilecektir.³³⁸

15 Şubat 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından çekilen telgrafla, Ermenilere ait terkedilmiş malların iadesi ile verilecek tazminat ve diğer konularda hazırlanmakta olan kararnamenin uygulanması sırasında, daha çok güçlüklerle karşılaşılması için bu gibi malların çeşitli yollarla el değiştirilmesine fırsat verilmemesi hususunda vilayet ve mutasarrıflıklar uyarılmıştır.³³⁹ Bitlis Vilayeti'ne gönderilen şifre telgrafta ise memleketlerine geri dönen kişilerin mallarının vasi ve vekillerinden ziyade ancak kendilerine teslim edilmesi istenmiştir.³⁴⁰

Ermeni muhacirlerinin eski mahallerine iskanına başlandığı andan itibaren, menkul ve gayrimenkulleri iade edilmeye başlanmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi hükümeti en fazla sıkıntıya sokan meselelerden biri, geri dönen Ermenilerin evlerinin iadesi olmuştur. Konuyu çözmek için Dahiliye Nezareti sık sık diğer nezaretlerden ve vilayetlerden evlerin boşaltılmasını talep etmiştir. Bu meyanda hemen hemen bütün muhacirlerin evleri, bahçeleri ve tarlaları kanuni bir düzenlemeye gerek duyulmadan iade edilmiştir. Ayrıca cemaatlara ait bütün dini müesseseler ile bunların vakıfları da iade edilmiştir. Bu müessese ve vakıflar iade edildikçe durum patrikhanelere bildirilmiştir.³⁴¹ 9 Kasım 1918'de Aşâyir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, Ermenilere ait mabet ve mekteplerle murahhasahane, rahip ikametgahları ve bunlara ait emlak ve akaratın tahliye edilmesi istenmiştir.³⁴²

Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 20 Mart 1919 tarihli tezkirede, son üç buçuk ay zarfında iki yüz otuz iki bin altı yüz yetmiş dokuz nüfusun mahallerine iade edildiği, evleri yanmak ve yıkılmak gibi sebeplerden dolayı

³³⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.214.

³³⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.218.

³³⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.216.

³⁴⁰ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.232.

³⁴¹ Atnur, a.g.m., s.430, 433.

³⁴² DH. ŞFR 93/108, (Çevrimiçi), <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/0771.doc>, 30 Ağustos 2008; Selvi, a.g.e., s.109.

haneleri olmayanlar istisna olmak üzere tamamının gayrimenkul mallarının kendilerine teslim ve iade edildiği belirtilmiştir.³⁴³

Hükümetin asıl üzerinde çalıştığı konu muhacirlerin taşınır ve taşınmaz mallarını kendilerine teslim edebilmek hususunda bir kanun layihası hazırlamak olmuştur. Geçici olarak iskan edildikleri yerlerden eski mahallerine dönmekte olan Ermenilere ve Rumlara ait menkul ve gayrimenkul emlakın kendilerine iade şekli hakkında bir kanun layihası hazırlanmakta olduğu yönündeki haberler, 13 Kasım 1918 tarihinde basında yer almıştır.³⁴⁴

Ermenilerin geri dönmelerine izin verilmesinden sonra, tehcir olunanların emlaklerinin iadesi ve bu yüzden icap edenlere tazminat verilmesi hususlarıyla meşgul olmak üzere Adliye Nezareti Müsteşarı Yusuf Kemal Bey'in başkanlığı altında bir komisyon oluşturulmuştur. İlk toplantısını Adliye Nezareti'nde yapmış olan bu komisyona, evvelce tanzim olunan Emlak-ı Metruke Kanunu'nun yerine geçerli olacak, tehcir olunan Hıristiyanlar lehine daha geniş ve kapsamlı hükümleri ihtiva edecek yeni bir kanun hazırlama görevi de verilmiştir.³⁴⁵ 4 Aralık tarihinde ise Yeni Gazete'de bu komisyonun, lağvedilen Emlak-i Metruke Kanunu'nun yerine geçerli olacak kanun taslağının hazırlanmasının uzun zaman alacağı düşüncesi ile bazı kararlar aldığı haberi verilmiştir. Kanun layihası hazırlanana kadar muhacirlerin bir kısım mülkleri iade edilecek, malları daha önce tasfiye komisyonlarınca satılanlara da kendi paralarından avans verilecektir.³⁴⁶ Düzenli olarak toplanan bu komisyonun tehcir edilenlerin menkul ve gayrimenkul mallarının iadesi hakkında bir kanun tanzimi için çalışmalara başladığı haberi 8 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'de tekrar yer almıştır.³⁴⁷

Bu komisyonun çalışmalarını tamamlayıp Sadaret makamına bir muhtıra verdiği 31 Aralık tarihli,³⁴⁸ komisyonun kanun layihasına son şeklini vermek için çalıştığı, son şekli verildikten sonra Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela tarafından tetkik olunarak Padişah'a sunulacağı 3 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete'de

³⁴³ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)**, s.224.

³⁴⁴ Karacakaya, **a.g.e.**, s.152.

³⁴⁵ **Yeni Gazete**, 2 Kanun-ı Evvel 1334/ 2 Aralık 1918, nr.3–1567.

³⁴⁶ **Yeni Gazete**, 4 Kanun-ı Evvel 1334/ 4 Aralık 1918, nr.5–1569.

³⁴⁷ **Yeni Gazete**, 8 Kanun-ı Evvel 1334/ 8 Aralık 1918, nr.9–1573.

³⁴⁸ **Yeni Gazete**, 31 Kanun-ı Evvel 1334/ 31 Aralık 1918, nr.32–1596.

yazılmıştır.³⁴⁹ Komisyonun 26 maddeden oluşan Ermenilere ait “Menkul Ve Gayrimenkul Malların İadesi Hakkındaki” kanun layihasını tamamlayıp hükümete verdiği bilgisi ise 23 Haziran tarihli Yeni Gazete’de yer almıştır.³⁵⁰ Söz konusu kanun layihası, uzun bir süre kurumlar arasında gidip geldikten sonra Meclis-i Vükela’nın 8 Ocak 1920 tarihli toplantısında bir kararname olarak kabul edilmiştir.³⁵¹

Hükümet, mal ve mülk iadesi hususundaki çalışmaları sırasında Patrikhaneler, İngilizler ve bazı Türk gazeteleri tarafından yakından izlenmiş ve baskı altında tutulmuştur. Patrikhaneler, cemaatlerine ait bütün malların iadesini isterken, İngilizler malların geri verilmesi yanında tazminat ödenmesini de şart koşmuşlardır. Aralarında Yeni Gazete’nin de bulunduğu bazı Türk gazeteleri de Avrupa’nın kızgınlığını üzerimize çekmemek için malların hemen iade edilmesi gerektiği fikrini ileri sürmüşlerdir.³⁵²

Ermenilere tazminat ödenmesi konusunda Yeni Gazete’nin de İngilizlerle hemfikir olduğu görülmüştür. 2 Aralık tarihli gazetenin Takvimden Bir Yaprak başlıklı köşesinde; “*Ermeni vatandaşlarımızdan tehcîr ve teb’îd edilmiş, havsala-yı beşerin alamayacağı derecede zulm ve taaddî görmüş, malları, mülkleri gasp ve garete uğramış, bu kadar cevr ü cefâ ile beraber canlarını kurtarabilmiş olanları yerlerine iâde olunuyor. Bunlara tazmînât verilecek, verilmek lâzım. Bu kadar eziyet ve meşakkatin, işkencenin azâb-ı mâneviyesini tazmîn gayr-i mümkün, hiç olmazsa, mâddî zarar ve ziyânlar tehvîn olunmalı. Bu noktada, adâlet-perver hisler, fikirler ihtilâf etmez. Bu zararların tehvîn ve tazmînine çalışanlar ve tavassut edenler şâyân-ı takdîrdir.*” fikirlerine yer verilmiştir.³⁵³

Hükümet, mal ve mülk iadesi hususundaki çalışmalarına devam ederken, gazetelere yansıyan kasıtlı ve asılsız bazı iddiaları da tekzip etmek durumunda kalmıştır. 3 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete’de “Jamanak” Gazetesi’nden nakille verilen haberde, Ermeni kiliselerinden alınmış olan altın ve gümüşten imal edilmiş ruhani eşyaların darphanede kalıba dökülerek ev eşyası imal ettirildiği iddiasına yer

³⁴⁹ **Yeni Gazete**, 3 Kanun-ı Sani 1335/ 3 Ocak 1919, nr.35–1599.

³⁵⁰ **Yeni Gazete**, 23 Haziran 1335/ 1919, nr.203–1767.

³⁵¹ Atnur, **a.g.m.**, s.432.

³⁵² Atnur, **a.g.e.**, s.127-128.

³⁵³ **Yeni Gazete**, 2 Kanun-ı Evvel 1334/ 2 Aralık 1918, nr.3–1567.

verilmiştir. Haberin doğruluğundan endişe edildiği ve darphane idaresi tarafından gerekli izahın yapılması istenmiştir.³⁵⁴ Maliye Nezareti'nin bu konudaki tezkibi 27 Aralık'ta Yeni Gazete'de yayınlanmıştır:³⁵⁵

“Darb-hâne’de kuyumculukla müstahdem birinin şahâdetine nazaran Ermeni kiliselerinden alınmış olan altın ve gümüşten ma’mûl eşyâ-yi rûhâniyenin Darb-hâne’de ızâa edilerek eşyâ-yi beytiyye i’mâl ettirildiği Jamanak Gazetesi’nden naklen Tercümân-ı Hakikat ve yine Erzurum emvâl-i metrûkesinden sekiz yüz bin Liralık mücevherâtı muhtevî altı sandıktan birinin Enver Paşa’nın emriyle açılıp Almanya imparatoruna verilmek üzere murassa’ nişânlar i’mâl edilmiş olduğu yönündeki havâdisin aslı bulunmadığı cihetle se-ra-pa hilâf-ı hakikat olan neşriyyât-ı vâkıa tezkîp olunur.”

21 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete, ismi gazetenin yetkilileri tarafından bilinen ancak gizli tutulan bir şahıs tarafından gönderilen bir mektuba sütunlarında yer vermiştir. Bu mektup, Kastamonu’da tehcir esnasında yapıldığı iddia edilen suiistimal ve Ermeni mallarının yağmalanmasından bahsetmektedir. EK 14’te verilen haber şöyledir:

“Kastamonu’da Ermeni fecâyi’ne başlanmak istenildiği zaman oraya giden iki meb’us, vâlîyi tehcîr ve taktîl mes’ele-i fecîasında iknâ’ya çalışmışlarsa da vâlî, “ellerimi kana boyamam” demiş, reddetmiş idi. Vaktiyle Diyarbekir defterdârı ve oradaki Ermeni fecâyi’nden medhâl-dâr olan zât da Kastamonu’ya gelerek vâlîyi, Diyarbekir’de yapıldığı gibi harekete teşvîk etmiş ise muvaffak olamamıştır. İş, İttihat ve Terakki’nin Kastamonu kâtip-i mes’ûlüne havâle olunmuş, evvela sahte mazbata ile azlettirilmiş, yerine elyevm firar ettiği söylenen Atıf Bey vâlî tayin edilmiştir. Bunun muvâsalatından bir ay sonra tehcîr başlamış, memleket bir mâtemhâneye dönmüştür. İbtida erkekler sevk olunmuş, sonra kadınların çırıl çıplak köylere teb’idine başlanmıştır. Çocukların birçoğu alıkonulmuş, İslâm âilelerine dağıtılmıştır.

Zevât-ı ma’lûmeden (elimizde ki mektupta isimler saklıdır) Emvâl-i Metrûke Komisyonu teşkil olunmuştur. Bunlar mağazalardaki kasaları kırdırılmışlar, nukud-ı

³⁵⁴ **Yeni Gazete**, 3 Kanun-ı Evvel 1334/ 3 Aralık 1918, nr.4–1568, s.2.

³⁵⁵ **Yeni Gazete**, 27 Kanun-ı Evvel 1334/ 27 Aralık 1918, nr.28–1592, s.2.

mevcûdeyi almışlar. (Ne yaptıkları meçhul, beynlerinde taksîm ettiler diyenler de var.) Eşyâları da mezat ettirip sattırmışlar. Böylece bütün dükkânlar ve mağazalar yağma edilmiştir.

Komisyon erkânı, tehcîr ve teb'îd olunanların evlerine girerek sandıkları kırmışlar, mücevherâtı, evanî-i sîm ü zeri almışlar, kilimleri, kıymetdâr eşyâyı evlerine taşımışlar. Bunlardan Vali Atıf Bey'e de pay çıkarıldığı söylenmiş idi.

Bu yağmagirliğin ne dereceyi bulmuş olduğuna bir misâl olmak üzere, yalnız şu irâe olunabilir: Evvelce memlekette yemeni dikicisi iken bil'âhire reji kolcusu olmuş olan biri emvâl-i metrûke işinde kâtib-i mes'ûlün himâyesi sayesinde o kadar para kazanmış ki, memleketin en seçkin yerinde otuz bin Liraya apartman yaptırmış."³⁵⁶

Bu mektupta anlatılanlar, ayrıntılar ve mektupta geçmeyen diğer isimler, mektubu gönderen kişi tarafından Tetkik-i Seyyiat Komisyonu'na bildirilmiştir. Ancak konu hakkında Yeni Gazete'nin incelenen döneme ait sayfalarında başka bir habere ya da tekzibe tesadüf edilememiştir. Buna benzer iddialar, oluşturulan Tetkik-i Seyyiat Komisyonu'nda incelenmiştir.

Sonuçta Osmanlı Hükümeti'nin, tayin ettiği memurlar, İngiliz memurlar ile Ermeni ve Rum temsilcilerden oluşan 62'nin üzerindeki heyetin dikkatli ve itinalı çalışmalarıyla, Ermenilerin menkul ve gayrimenkul malları iade edilmiştir. Hatta İtilaf Devletleri'ne dayanan bazı gayrimüslim muhacirler, zamanında para ile sattıkları mallarını hiçbir hukuka bağlı olmaksızın geri almışlardır. Başta İngilizler olmak üzere İtilaf Devletleri'nin temsilcileri, Ermeni muhacirlerden hangisi Türklerin elinde bulunan malların kendisine ait olduğunu iddia ederse, hemen o malı veya mülkü Türk'ten alarak Hıristiyan muhacire teslim etmişlerdir. Bilhassa sahil kesimlerinde çok olan bu gibi hadiseler Bahriye Nezareti tarafından Sadaret'e iletilmiştir.³⁵⁷

Osmanlı Hükümeti, sadece mal ve mülklerin iadesi ile yetinmeyerek geri dönenlere vergi muafiyeti de getirmiştir. Konu hakkında Dahiliye Nezareti tarafından

³⁵⁶ **Yeni Gazete**, 21 Kanun-ı Evvel 1334, 21 Aralık 1918, nr.22-1586.

³⁵⁷ Gürün, **a.g.e.**, s.241; Atnur, **a.g.m.**, s.431.

Sadaret'e verilen tezkirede, kanuni imkan olmamasına rağmen şu anki durumlarına nazaran muavenet göstermenin uygun olacağı bildirilmiş ve konunun Maliye Nezareti'ne havale edilmesi istenmiştir.³⁵⁸ Bu tezkirenin sonucu, 11 Mayıs 1919 tarihli Yeni Gazete'de verilmiştir. Habere göre:

“Harb-i Umûmî esnasında âher mahallere nakil ve tehcîr edilen efrâd ile esnâ-yi tehcîrde sed edilmiş olan müessesât-ı dîniyye ve ilmiyye ve hayriyyenin gerek tehcîrden evvelki ve gerek müddet-i tehcîre müsâdif senelere âid bil-cümle tekâlîf ve rüsûmdan olan borçları kâmilen afv edilmiştir. Bu karar ile müessesât,334/1918 ve 35/19 ve 36/20 senelerine âid emlâk ve arâzî ve temettu' vergileriyle bunların kûsûrât-ı manzûmesinden muâfdırlar.

Düşman istilâsından tahlîs olunan mahaller ahâlîsinin gerek istilâyâ takaddüm eden gerek istilâ zamanına tesâdüf eyleyen senelere âid bi-l-umûm tekâlîf-i emîriyeden meb'as düyûnu ile üç yüz otuz beş ve otuz altı senelerine âid emlâk ve arâzîsi temettu' vergileri ve bunların kûsûrâtı manzûmesi kezâlik afv edilmiştir. Bu bâbdaki karâr-nâme bugünkü Takvîm-i Vakayi' de intişâr etmiştir.”³⁵⁹

4.4. PARİS'TE OSMANLI HÜKÜMETİ'NİN FAALİYETLERİ

Osmanlı Hükümeti ilk anda Paris'e çağırılmadığı için diplomatik faaliyetlerini İstanbul'da yürütmek zorunda kalmıştır. Hükümetin 12 Şubat 1919 tarihinde Amerika, İngiltere, İtalya ve Fransa fevkalade komiserlerine bir muhtıra tebliğ ettiği 3 Mart 1919 tarihli Yeni Gazete'de yayınlanmıştır. EK 15'te verilen bu muhtırada; resmi istatistiklerden, Fransa'da 1892 yılında yayınlanan Asya-yı Osmani kitabından, 1897 yılında Fransa'da yayınlanan Sarı Kitap'tan ve Britanika Ansiklopedisi'nden örnekler alınarak özellikle nüfus konusunda önemli bilgiler verilmiştir:

“Hükümet-i Osmaniye, 12 Şubat 1919 tarihinde İngiltere, Amerika, İtalya ve Fransa fevkalade komiserlerine mühim bir muhtıra tebliğ etmiş, bunun Fransızca bir suretini de dün matbuata vermiştir. Bu muhtırada deniliyor ki: Sulh Konferansı

³⁵⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.228.

³⁵⁹ Yeni Gazete, 23 Haziran 1335/1919, nr.161–1725, s.2.

mesai istihzariyesine başlamış olduğu bir sırada, burada cihana devamlı bir sulh temin etmek, adalete ve akvâmın serbest-i inkişafına müsait daha iyi bir istikbal hazırlamak üzere, bütün milletlerin mukadderatı münakaşa edileceğinden, Hükümet-i Osmaniye kendisine ait bazı mesail-i mühimme hakkındaki nokta-i nazarın konferansa serd ve beyan etmeyi vazifeden addeder. Bâb-ı âlî, İngiltere, Amerika, Fransa ve İtalya gibi düvel-i muazzamanın rical-i zimâm-dârânı, uhdelerine tertip eden büyük ve necip vazifenin ifasında hükümetlerin taazzuvat ve teşkilat-ı müstakbelesini, Reis Mösyö Wilson'un bir şekl-i mahsus verdiği prensiplere istinad ettireceklerine kanidir. Çünkü bu prensipler, bir fikr-i âli ve bir âli-cenâb kalb-i asilin mülâhazat-ı amikası semeratıdır. Bunun Devlet-i Osmaniye'ye taalluk eden noktası da şudur:

Memalik-i hazıra-yı Osmaniye'nin Türk olan aksamında hâkimiyet ve emniyet tamamıyla taht-ı temine alınacaktır, Fakat eylevm bu devletin hâkimiyeti altında bulunan diğer milliyetler, diğer cihetten mevcudiyetleri için bazı teminat ve bilamania inkişaf fırsatından istifadeyap olmalı ve bunlara muhtariyet idare verilmelidir.

Çanakkale suret-i daimada güçsada bulunacak, beyn-el-milel taahhüdat altında bütün milletlerin sefainine ve ticaretine serbest bir memerr teşkil edecektir.

Bu prensibin ikinci fıkrasına gelince, Hükümet-i Osmaniye gerek vakt-i sulh ve gerek zaman-ı harpte Payitahtın müdafaası için tedabir-i lazimeyi ittihaz ile beraber bütün memleketlerin ticaretine Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarında serbesti-yi seyrüsefaini suret-i daimada temin lüzumunu Hükümet-i Osmaniye tamamen müdriktir.

Bu meselenin teferruatı Hükümet-i Osmaniye'nin müstakil kongreye arz edeceği mütaleb-i meşrua nazar-ı dikkate alınarak hal ve tesviye olunabilir.

Birinci cihete gelince, birçok nikatı ihtiva ettiğinden Hükümet-i Osmaniye heyet-i murahhasanın nazar-ı dikkatine şimdiden, Sulh Kongresi ictimaatında bi-t-tabii münakaşa izah ve itimam olunacak lazım gelen mütalat-ı atiyeyi arz ile kesb-i şerefeder.

Mösyö Wilson'un prensipleri nokta-i nazarından Devlet-i Osmaniye arazisi iki büyük kısma taksim olunabilir, Avrupa ve Asya'da bulunan Türk ve Arap vilayetler.

Fakat Türk vilayetler meyanında vilayat-ı şarkiye bulunuyor ki, bunlara Avrupa'da "Ermeni Vilayetler" denmektedir. Bu halde bunlar için ikinci bir taksim yaparak o surette mütalaa etmek münasip olur.

Birinci kısma dahil olan Türk vilayetler şunlardır: Avrupa'da, Avrupa ve Asya'da bulunan nevahi ve civarıyla İstanbul vilayetini teşkil eden Payitaht, Balkan Muharebesi'nden sonra 1914'te Bulgaristan'a ilhak olunan Trakya'nın kısm-ı garbisiyle, Edirne vilayeti. Asya'da Hüdavendigar, Aydın, Kastamonu, Konya, Ankara, Adana, Halep, Musul, Trabzon vilayetleriyle doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti'ne merbutaen idare olunan Eskişehir, Antalya, Kayseri, Kütahya, İçili, Niğde, İzmit, Mentеше, Bolu, Canik, Çatalca, Karahisar, Karesi, Çanakkale, Urfa, Maraş sancakları ile Bozcaada, Midilli ile Eşek Adası, Midilli ve sahile müteccavir adalar.

Bütün bu vilayetlerde birkaç ada müstesna olarak, Türk ahali muharebeden evvel tanzim edilmiş resmi istatistiklerle, yine vakt-i sulhte bu memleketlerde tedkikat icra etmiş olan ecanibin yapmış oldukları istatistiklerle sabit olduğu üzere ekseriyet-i azimeyi teşkil eder.

1897'de Ermeni vekayi' üzerine Paris'te intişar etmiş olan Sarı Kitap'ın ikinci sahifesinde: "Muhtelif ırkların suret-i tavattunu hakkında yapılan tedkikat-ı amikadan Memalik-i Osmaniye'de Ermenilerin hiçbir vilayette ekseriyet teşkil etmedikleri sabit olmuştur." tarzında bir tasdik vardır.

Asya vilayetlerinin ahali resmi istatistiklere göre bervech-i atidir:

Müslüman: 9.291.346, yüzde seksen beş,

Rum: 1.014.612, yüzde dokuz,

Ermeni: 542.575, yüzde beş,

Musevi ecnebi-i saire: 93.364, binde sekiz.

Fransa Hükümeti tarafından neşredilen erkam-ı ihsaiye (Sarı Kitap – 1897, Ermeni Vukuatı, sayfa 1–9), Paris’te 1892 de intişar eden Asya-yı Osmani serlevhali eser neşrettiği istatistiklerden çok farklı değildir ve ber vech-i atidir:

Müslüman: 7.204.824, yüzde 81,6,

Rum: 912.457, yüzde 10,3,

Ermeni: 442.713, yüzde 5,3,

Musevi ecnebi-i saire: 261.331, yüzde 2,8.

Vakıta bu erkam bir dereceye kadar Hıristiyan Patrikhaneleri tarafından verilen malumata müsteniddir, binaenaleyh anasır-ı gayrimüslime hakkında mübalağalı olmakla beraber, yine münakaşaya değmeyecek derecede belagati haizdir...

Hükümet-i Osmaniye iddia ve her vakit isbat edeceği vech ile anasır-ı Hıristiyanıye'nin inkişafat-ı harisiyesine asla mani olmamış olduğu gibi muhtelif memleketlerdeki ekalliyetler için suret-i umumiyede Sulh Kongresi'nde ittihaz olunacak mukarreratı kabule amadedir.

Bu nokta tespit edildikten sonra biraz muğlâk olan vilayet-i şarkiye meselesine geçilebilir. Bu vilayetler: Diyarbekir, Mamuret-ül Aziz, Van, Bitlis, Erzurum ve Sivas'tır.

Yukarıda zikrolunan istatistiğe göre, Türk ve Kürt unsurlardan mürekkep ahali-yi İslamiye buralarda da ekseriyeti teşkil eder. Altı vilayetin resmi istatistikleri bervech-i atidir:

Müslüman: 3.040.391, yüzde 79,

Ermeni: 636.306, yüzde 16,5,

Muhtelif: 162.352, yüzde 4,5.

Sarı Kitap'tan mahrec istatistik:

Müslüman: 2.669.386, yüzde 73,

Ermeni: 666.435, yüzde 18,5,

Muhtelif: 272.581, yüzde 7,5.

Bazı Ermeni mahafilinde Adana vilayetinin (Kilikya) ve Trabzon vilayetinin bazı aksamı üzerinde hak ile değilse bile bir tedbir olarak mutalebat dermeyen olunuyor. Bu iki vilayete ait resmi istatistikleri ayrıca göstermek münasıptır.

Trabzon vilayeti;

Müslüman: 1.187.078, yüzde 78,

Ermeni: 68.813, yüzde 4,5.

Adana vilayeti:

Müslüman: 448.937, yüzde 80,9,

Ermeni: 58.027, yüzde 11,2.

Sarı Kitaptan mahriç istatistikler;

Trabzon vilayeti;

Müslüman: 806.700, yüzde 77,

Ermeni: 47.200, yüzde 4,5.

Adana vilayeti:

Müslüman: 234.450, yüzde 78,

Ermeni: 97.450, yüzde 24.

Ansiklopedi-yi Biritanika (1910'da neşr olunan 11. tabının 11. cildi, 546. sahifesinde) Ermeniler hakkındaki en müsait tahminata göre 159 kaza içinde yalnız 9 kazada Ermenilerin ekseriyet teşkil eydiklerini (Van garbında yedi kaza ile Muş garbında iki kaza) zikr ediyor. Ve dokuz Türk vilayetinde (Erzurum, Van, Bitlis, Harput (Mamuret-ül Aziz), Diyarbekir, Sivas, Adana, Trabzon) nüfus-ı mevcudenin bervech-i ati altı milyona baliğ olduğunu ilave eyliyor.

Ermeni: 913.875, yüzde 15,

Diğer Hristiyanlar: 632.875, yüzde 11,

Müslüman: 4.453.250, yüzde 74.

Bunlardan en ziyade Ermenileri ihtiva eden beş vilayetin toplam nüfusu 2.642.000 gösterilip taksimatı şu vechiledir:

Ermeni: 633.250, yüzde 24,

Hıristiyanlar: 179.875, yüzde 7,

Müslüman: 1.828.870, yüzde 69.

İşte şu erkam, itiraza mahal olmadan, tasdik ediyor ki, bu vilayetlerin ekseriyet-i azimesi Müslüman'dır ve Ermeniler ekalliyeti teşkil eylemektedir.

Düvel-i Muazzama-yı İtilafiye'nin takdiratına bu vilayetlere verilecek şekli-siyasi hakkındaki mütaalatı bildirmeden evvel Hükümet-i Osmaniye Heyet-i Murahhasa'nın bu havalinin ahval-i hazırası hakkında nazar-ı dikkatını celp etmeyi vazifeden bilmiştir. Bâb-ı âlî bu muhtırasında bu vilayetlerde vukuu bulan hadisat-ı müessifenin tafsilatına girişmek ve ceraim irtikab eden bir takım Müslüman memurların mücrimiyetlerini tahfif etmek sadedinde asla değildir. Yalnız Düvel-i Muazzama-yı İtilafiye'yi İspanya, İsviçre, Danimarka, İsveç hükümetlerinden muhtelit bir komisyon teşkili için murahhaslar tayinini ve bunlara Türk ve Ermeni murahhaslarının terfikiyle şayan-ı esef hadisatta gerek Müslüman memurlarına ve gerek Ermeni komitelerine teveccüh eden mesuliyetlerin tahkikini rica etmiş olduğundan haberdar etmek istemektedir.

Mamafih elyevm mehakim-i aidesince takip olunan Türk memurlarının derece-i mücrimiyeti ne olursa olsun, Hükümet-i Osmaniye, bütün bitarafların şahadetinden ve büyük Rus zabitlerinin raporlarından anlaşıldığına göre, Ermeni çetelerinin de, tehcir tedbirlerinden evvel ve bilhassa Çar ordularının vilayat-ı şarkiyyeyi istilasından sonra, bir milyondan ziyade Müslüman'ı katletmiş olduklarını tasdik eder.

Ahali-yi İslamiye'den büyük bir kısmı kıtalden kurtulmak için dağlara veyahut civar vilayata ilticaya mecbur olmuşlardır. Bütün istilaya uğrayan yerler Rus ordularının ve bilhassa Ermeni çetelerinin o derece tahribatına uğramıştır ki, elyevm buralarda bugün tahribattan kurtulmuş hiçbir şehir, kasaba ve köy kalmamıştır. Öyle tahribat ki, bugün Ermeniler hala Kafkasya'nın işgal etmiş oldukları aksamında askerleriyle devam etmektedirler.

Yukarıda zikrolunan beynelminel komisyon ne gibi hadisat cereyan etmiş olduğunu mahallerinde tetkik edebilecektir. Vakayı bu surette olduğu ve baladaki istatistikler Müslüman ve Ermeni nüfusunun nispetini teyid eylediği için vilayat-ı mezkurede adalete muvafık bir vaziyet ihdası için muhtelif suret-i tesviyeyi tetkik etmek icab eder.

Bazı Ermeni mahafilinde Kafkasya'dan Kilikya'ya kadar mümtedd büyük bir Ermenistan ihdası hakkında tezekkür olunan suret-i tesviye bittabi şayan-ı kabul olamaz. Çünkü bu tarzda bir büyük Ermenistan ihdası Wilson Prensipleri'ne muhaliftir. Nüfusu beş milyonu mütecaviz olan ahali-yi İslamiye birkaç yüz bin Ermeni'nin taht-ı hakimiyetine verilemeyeceği gibi böyle bir hal iğtişaat ve hunin bir mücadelata neden olacaktır. Hal bu ki düvel-i muazzama-yı itilafiye hissiyat-ı insaniyetkaranelerle, bu vilayetlerde bütün sakinesinin ve bilhassa ekalliyette bulunan Ermeniler'in menafii nokta-yı nazarından bu gibi ahvalden mücanebet etmek arzusunda bulunacaklardır.

Bu suret-i hal adalete gayri muvafık olmakla beraber gayri kabil-i tatbik de görüldüğünden diğer iki cihet tesviye tasavvur etmek lazım gelmektedir.

1 – Ahalisinin ekseriyet-i azimesini Türkler ve Müslümanlar teşkil etmekte olduğundan ekalliyetin bütün hukukunu ve hürriyetini taht-ı temine alarak havalı-yi mezkureyi Osmanlı hakimiyeti altına vasi etmek. Bu takdirde vilayat-ı mezkuredeki bütün Müslümanlar ve Ermeniler yeniden iskan edilmek icab eder.

2 – Kafkasya'da teşkil eden Ermeni Cumhuriyeti'ni tevsi ederek hali hazırda orada mevcut bulunan ve zor sancağına tehcir edilmiş olan Ermeni mültecilerinin mahal-i mezkurede yerleşmesini temin etmek.

Bu halde Ermeni Cumhuriyeti'nin eski ve yeni arazisinde mütemekkin ahali-yi Müslime oralardan hakimiyet-i Osmaniye altında kalacak olan havalıye hicret ederek evtan eyleyeceklerdir.

İsviçreli bir murahhasın riyaseti tahtında aynı miktarda Türk ve Ermeni azadan mürekkep bir komisyon Türkiye'de malik oldukları arazinin miktarını esas-ı ittihaz ederek Ermeni Cumhuriyeti havalisinde Ermenilerin iskanını taht-ı temine alacaklardır.

Harp esnasında işgal olunan arazide gerek Çar'ın orduları ve gerekse Ermeni çeteleri tarafından tahrip olunan şehirler ve köylerdeki Ermenilerden ziyade Müslüman ahali yeniden iskan edilmeye muhtaç olduğundan ikinci tarz tesviye daha ameli görünmekte ve havali-yi mezkurede intizam ve sükunetin daimi olarak tesisıyla meselenin kati bir neticeen halline iktiranını temin eylemektir.

Binaenaleyh Hükümet-i Osmaniye İtilaf Düvel-i Muazzaması'nın bu suret-i halli kabul edeceklerini ümit eyler."³⁶⁰

Cağadamard Gazetesi Hükümetin bu muhtırasını, bu memlekette zihniyetlerin değişmediğine bir defa daha kanaat getirdiğini, Tevfik Paşa kabinesinin verdiği muhtıra ile adeta Amerika cumhurbaşkanının ortaya koyduğu prensiplerle ve İtilaf devletleriyle alay ettiğini ve Türklerin bir defa daha Avrupa ve medeniyet alemini kandırmak maksadıyla vakit kazanmak istediğini ileri sürerek eleştirmiştir.³⁶¹

Paris'te galip Devletlerin planı, önce Almanya ve Avusturya sorununu çözmek, daha sonra ise Şark Meselesi'ne yoğunlaşp, savaş öncesinde yapılan anlaşmalar gereği Osmanlı topraklarını paylaşmaktır. Bu nedenle Osmanlı Hükümeti'nin konferansa katılma istekleri kabul edilmemiştir. Osmanlı Heyeti ancak 17 Haziran 1919 da konferansa muhtırasını sunabilmiştir.

11 Mayıs 1919 tarihli Yeni Gazete'de yayınlanan bir makalede, Türk heyetinin Barış Konferansı'na çağırılmamış olmasının Osmanlı Hükümeti'nin menfaatine olduğu fikri savunulmuştur. Şark Meselesi'nin, Almanya ve Avusturya meselelerinden sonra ele alınacak olmasının, hükümet için Düvel-i Muazzama-yı İtilafıye'nin itimadını kazanma ve kendi kendini yönetebilen bir millet olduğunu gösterebilme açısından fırsat olduğu ifade edilmiştir. Makalede;

"...Şark Meselesi hakkında henüz bir karar verilmemiş olması, bu meselenin en sona bırakılması da bizi müteessir etmesin. "Sona kalan dona kalır" diyorlar ama biz bu darb-ı meselemizi burada kullanmak istemeyiz, belki mutlaka bir darb-ı mesel iradı merakına düşmüş bulunursak "harman sonu dervişlerindir" diyebiliriz.

³⁶⁰ **Yeni Gazete**, 3 Mart 1335/ 1919, nr.93–1657.

³⁶¹ Karacakaya, **a.g.e.**, s.170.

Almanya, Avusturya hatta Bulgarya meselelerinin hallinden sonra Şark Meselesi'nin hal ve tesviyesi cihetine gidilmesinden bir fâide de umabiliriz. Nasıl olsa bu meselelerin hal ve faslı esnasında Düvel-i Muazzama-yı İtilafîye'nin muayyen ve mukarrer prensipleri, kararları bulunmakla beraber, bunların tahrîri müzakeresiyle bütün meselelerin tatbiki ve amilî bir tarzda halli için en kestirme yol hangi şekil olduğu da daha iyi anlaşılacaktır. Birçok menafî ve ihtirasatın kaynaştığı, tesadüm ettiği, fikirlerin, hislerin galeyanda bulunduğu zaman bir meseleyi müzakere etmek başkadır, menfaatler, ihtiraslar, yatışmış fikirlere, hislere, itidal gelmiş olduğu bir sırada müzakere etmek yine başkadır. Almanya, Avusturya, belki Macaristan ve Bulgaristan meselelerinin hal ve faslı edilmesi, şüphe yok ki bütün Avrupa'da ve bu mesail-i muazzama ve mazileyi hall için uğraşan zevat-ı muhteremenin, murahhasların zihinlerinde bir sükûn ve huzur husule getirecektir. Şark Meselesi'nde bu sükûn ve huzur içinde müzakere ve münakaşa edilmesinden zarar değil fayda ümid ederiz.

Bir de, bizde öyle bir zan ve kanaat hasıl olmuştur ki, bu zan ve kanaatı hasıl eden düvel-i muazzama-yı erbaainin aylardan beri İstanbul'dan, Osmanlı memleketinin sair cihetlerinden, mümessilleri vasıtasıyla, bunların müşahadat ve tetkikata müstenid olarak istihsal eylemiş oldukları malumatın lehimizde olması yolundaki tahminimizdir. Bir de bu devletlerin, gerek mümessillerinin hak ve adalete riayetkar oldukları hakkındaki emin ve itimadımızdır.

Türkler cihan-ı medeniyet nazarında bu harbe girmekte müttehim idi, birçok ceraim ve cinayetin bar-ı mesuliyeti altında buldukları maznun idi. Bade-l mütareke Türkiye'ye gelmiş olan Düvel-i Muazzama-yı İtilafîye ve Amerika ricali Türkleri yakından görmüşler, bu milletin harbe, kendi rızası hilafına nasıl sürüklenmiş olduklarını anlamışlar, harbin suret-i idaresinden, harp esnasında efâl ve hareket-ı narevadan en ziyade yine bu milletin müteessir ve müteessif olmuş olduğunu, öyle zannediyoruz ki takdir etmişlerdir. Hiss-i hak ve adaletle mütehassis, ancak hak ve adaleti rehber ittihaz eylemiş olduklarına inandığımız düvel-i muazzama-yı itilafîyenin de mütareke anında, Türkler hakkında besledikleri fikir ve kanaatle şimdi ki fikir ve kanaatleri arasında büyük bir fark bulunduğu zahibiz. Hükümet de, millet de zaten bu farkı hâsıl etmek için uğraşmıştır, uğraşmaktadır. Hükümet-i hazırta erkan-ı muhteremesinden birkaçının beyanından da Avrupa'ya,

cihan-ı medeniyete karşı vazi ve mevkiimizde salah hâsıl olmuş olduğu yolundadır. Bu da bizim için ümit bahşır.

Farz ve tahmin etmekte olduğumuz gibi geçen günlerde Düvel-i Muazzama'yı İtilafîye'ye karşı gündün güne bir derececik daha itibarımızı düzeltmeye muvaffak oluyorsak, Şark Meselesi hal edileceği ve Osmanlı murahhasları sulh masası başına davet olunacağı zamana kadar geçecek günlerde de, gerek umur-ı dahiliyemizi tanzim için göstereceğimiz kudret ve faaliyetle, gerek ahali arasında sükun ve asayiş, hüsn-i amizişi temin eder yolda ittihaz ve icra edeceğimiz tedbirlerle, teşebbüslerle, sulh imtihanında kazanmamız ihtimali olan numarayı arttırabilmemizin ihtimali henüz mevcut demektir. Şark mesaili henüz bu güne kadar kararı katiye iktiran etmemiş ise bu kararı mümkün olduğu mertebede lehimize sevk ve imale edebilmek fırsatı da geçmemiş demektir. Bu fırsattan heyet-i hükümet istifade edebilir. Fakat bu istifadenin temin olunabilmesi hükümetin icraat-ı masubesiyle beraber milletinde, hatta matbuat başta olarak, kendi kendini idareye muktedir, kabiliyet-i medeniyeyi, tam asri olmak istidadını haiz ve buna müteşebbis bir millet olduğu izharından geri durmamasına mütevakkıftır. Velhasıl bizim sulhumuz meselesi: "geç olsun, güç olmasın." suretinde görünüyor. Güçlükleri izaleye elden geldiği kadar çalışmaktan fari` olmamak da bize düşüyor.³⁶²

Sadrazam Damat Ferit Paşa, Nisan'ın 11'ine doğru Sulh Konferansı'na delege gönderme hususunda teşebbüslerde bulunmuş ve bu teşebbüsün başarıyla sonuçlanması üzerine Osmanlı heyeti Paris'e gitmiştir. Heyet Paris'e ulaştıktan sonra, Sulh Konferansı başkanı Klemensu'dan aldıkları bir mektupta, çözüme kavuşmamış olan meseleler hakkındaki görüşlerini konferans huzurunda açıklamaları istenmiştir. Bunun üzerine Paris Barış Konferansı'nda, Sadrazam Damat Ferit Paşa verdiği ilk beyanatta, Osmanlı Devleti'nin ve Türklerin savaşın başlamasından dolayı mesul tutulamayacağını, bu mesuliyetin Almanya ve 1913'de bir hükümet darbesi neticesi iktidarı gasp eden bir ihtilal komitesi sergerdelerine ait olduğunu beyan etmiştir. **EK** 16'da verilen bu beyanatta Damat Ferit, Osmanlı'nın Hıristiyan unsurlarına yönelik İttihat ve Terakki'nin uygulamaları hakkında da şunları söylemiştir:

³⁶² **Yeni Gazete**, 11 Mayıs 1335/ 1919, nr.161-1725.

“Devlet-i Osmaniye hayat-ı izale edilen ahali-yi İslamiye’ye müteallim olduğu derecede Hıristiyan vatandaşlarının katl ve ifnasında dahi müteessiftir. Fi-l-hakika İttihat ve Terakki komitesi Hıristiyanların itlafi ile iktifa etmeyerek üç milyon Müslüman’ı vesait-i Mütenevvi' ile isal-i dar-ı adem etmiştir. Komite tarafından meskenlerinden dart edilmiş olan bedbahtlardan birkaç yüz bini hala bugün melceşiz ve her türlü nebait-i maişetten mahrum bir halde Anadolu dahilinde sürünmektedir. Bu felaketzedeler avdet etseler bile yine felaketleri nihayet bulmayacaktır. Çünkü Müslümanlara ait birçok şehirlerle karyeler imkasar-ı tahrip edilmiştir. Hükümet-i hazıra bütün faaliyet ve mesaisine rağmen bu afetin tamirat muharebesini hala kâmilin izaleye muvaffak olamıyor. Bu ahvalin delaletiyle memalik-i Türkiye’den tazip-i mezhepten tevellüt edebilecek mücadehat veyahut münafferet-i milliyeden imbat edebilen muhasamat tasavvuru tamamıyla bertaraf edilmelidir.”³⁶³

Konferans’ta Osmanlı Heyetinin sunduğu ikinci muhtıra ise EK 17’de verilmiştir. Bu muhtırada yine Osmanlı Devleti’nin bazı elim tesadüfler sonucu harbe sürüklendiği vurgulandıktan sonra, Türkiye’nin mühim bir tarihi, şan ve şerefle dolu bir mazisinin olduğu, alemin en muazzam imparatorluklarından birini kurma başarısını gösterdiği hatırlatılmıştır. Osmanlı Devleti’nin, siyasi teşkilatı ile üç kıtada çeşitli ırk ve inanca sahip yüz milyonu aşkın bir tebaanın saadet ve selametinin kefil olduğu, bazı milletlere patrikhane tesisine müsaade ederek herkesin inanç ve vicdan hürriyetini temin ettiği vurgulanmıştır. Ancak bu muhtırada, büyük devletlerin muavenetinin ümit edildiği de belirtilmiştir.

Avrupa’daki Türk kıtası,

Asya’nın Türk Aksamı ve

Arabistan konularında görüş bildiren Osmanlı Heyeti, Ermenistan konusunda ise; *“Eğer Erivan’da teşekkül etmiş olan cumhuriyet, Düvel-i İtilafiye tarafından makrun, tasdik olunduyca, heyet-i Murahhasa-yı Millet-i Osmaniye’nin kabulüne temlikten tashih-i hudut müzakeresini mümkün addeder. Ermenilerden müteferrik surette ca-be-ca mütevattın bulunanlardan Cumhuriyet-i Cedide hududu dahiline hicret etmek isteyenler hakkında her türlü teslihatı taahhüd eder”* demek suretiyle,

³⁶³ **Yeni Gazete**, 20 Temmuz 1335/ 1919, nr.228–1792.

Ermenistan'ın tanınabileceğini, hudut müzakerelerinin toprak verilmek suretiyle yapılabileceğini işaret etmiş ve Osmanlı topraklarını yurt edinenlerden bu devlete göçmek isteyenlere kolaylık sağlanacağını belirtmiştir.

Ayrıca muhtırada; “*Memalik-i Osmaniye’de fert ü ehad vehamet-i ahvalden müteğafil olmayıp ancak herkesin fikrinde karar-pezir olan bir gaye var ise o da; ne mukasemeyi ne de muhtelif mandalara taksimini kabul etmemektir. Hiçbir hükümet milletin bu husustaki âmâline muhalif hareket edemez. Hiçbir tarafta kimsenin hattı Toros Dağları’ndan ötede sahra-nişin bulunan aşairin bile asırlardan beri tesis ve teyid etmiş olan ittihad-ı Osmaniye’nin ihlaline razı olmadıkları bir emr-i muhakkaktır*” şeklindeki ifadeleriyle Osmanlı Heyeti, topraklarının paylaşılmasına veya mandalara taksimine karşı olduklarını bildirmişlerdir. Ancak Toros Dağları’nı sınır olarak kabul etmeleri anlaşılabilir değildir.³⁶⁴

Osmanlı Heyeti’nin konferansa sunduğu nota, Avrupa basınından tepkiler almıştır. Avrupa basını bu notaya binaen yazdıkları yazılarda, Osmanlı Heyeti’ne, galip devletler tarafında değil, mağlup devletler tarafında olduklarının hatırlatılması gerektiğinden bahsetmişlerdir. Ermeni meselesine değinen Newyork Herald Gazetesi de neşrettiği bir makalede, Sulh Konferansı’na tevdi edilen Osmanlı notasını fevkalade ve hayali bulmuştur. Notada mevzu bahis olan Ermenistan’ın istiklali esasının kabul ve tasdiki kastının, Türkiye tarafından tayin edilmiş bir hükümetin idaresi altında kısmen istiklali ve Padişah namına tevzi-i adalet meselelerinin dörtler meclisi tarafından dikkate alınmayacağını ilave etmiştir.³⁶⁵

Paris’te kesin bir sonuca varamayan İtilaf Devletleri, önce 1920 yılının Şubat ayında Dışişleri Bakanları düzeyinde Londra’da toplanmışlardır. Yapılan görüşmelerde önemli konulardan biri, kurulacak Ermenistan’ın hangi bölgeleri içine alacağı olmuştur. İtilaf Devletleri Ermenistan’ın tanınması konusunda fikir birliği sağlamışlar ancak sınırları konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Londra’da, sınırların tespiti için uzman bir komisyon oluşturulması kararlaştırılmıştır.³⁶⁶

³⁶⁴ **Yeni Gazete**, 24 Temmuz 1335/ 1919, nr.232–1796.

³⁶⁵ **Yeni Gazete**, 28 Haziran 1335/ 1919, nr.208–1772.

³⁶⁶ Selvi, **a.g.e.**, s.191.

Osmanlı Devleti'yle yapılacak barışın son şekli 19 Nisan 1920'de San-Remo'da kararlaştırılmıştır. Sevr Antlaşması İstanbul hükümeti temsilcileri tarafından 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanmıştır. Ermenistan Cumhuriyeti adına Aharonyan tarafından imzalanan bu antlaşmanın 88. maddesine göre, Türkiye, Ermenistan'ı müttefik devletler gibi, hür ve bağımsız bir devlet olarak tanıyacağını bildirmiştir. Antlaşmanın 89. maddesine göre ise Erzurum, Trabzon, Bitlis ve Van illerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın belirlenmesi Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı'nın hakemliğine bırakılmıştır. Böylece Ermenistan, bağımsız ve geniş bir hükümet olarak ortaya çıkmıştır.³⁶⁷

Ancak Mustafa Kemal'in önderliğindeki TBMM, bu hayalin sadece kağıt üstünde kalmaya mahkum olduğunu ispatlamıştır.

4.5. YENİ GAZETE'YE GÖRE TEHCİR HAKKINDAKİ TAHKİKATLAR

4.5.1. Meclis-i Mebusan ve Ayan'da Yaşanan Tartışmalar

İtilaf Devletleri'nin gözünde Türklerin savaş içindeki en büyük suçu, Rum ve Ermeni azınlıklarına karşı uyguladıkları tehcir ve bununla birlikte güya özellikle Ermenilere karşı yer yer yürüttükleri yok etme siyasetiydi. İtilaf Devletleri için bu büyük bir propaganda silahı olmuştu ve şimdi de Türklere haksız barış şartlarını uygulamak için yine bir propaganda silahı olmaya devam ediyordu. Savaştan yenik çıkan Osmanlı Hükümeti'nin barış masasında en elverişli koşulları elde etmesi, önemli ölçüde bu propagandanın giderilmesine bağlıydı. Nitekim Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, programında tehcirin Ermenilere verdiği zararları gidermek maddesine büyük önem verilmişti.³⁶⁸

Ermenileri göç ettirme hareketi ile birlikte, katliam iddiaları Avrupa'da harp propagandası unsuru olarak kullanılmaya başlar başlamıştı. İngiltere ve Fransa Hükümetleri, bu cinayetlerden dolayı Osmanlı Hükümeti üyelerini, katliamlara katılmış ve katılacak olanları şahsen sorumlu tutacaklarını 1915 Mayıs'ında ilan

³⁶⁷ Uras, **a.g.e.**, s.653-654.

³⁶⁸ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, c.1, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1998, s.32.

etmişlerdi. Mütareke imzalanıp Türkiye işgal altına girince tabii bu taahhüdün yerine getirilmesi gerekiyordu. Ancak İtilaf Devletleri'nin harekete geçmesine gerek kalmadan Osmanlı Hükümeti kendisi harekete geçmişti.³⁶⁹

Önce Harp Kabinesi üyelerinin yargılanmaları hususunda, Meclis-i Mebusan'da ve Ayan Meclisi'nde hararetli tartışmalar yaşanmaya başlanmıştır. Meclis-i Mebusan'da, 19 Ekim 1918 tarihinde Ahmet İzzet Paşa'nın hükümet programının okunmasından sonra söz isteyen mebuslar, hükümet programını sert bir şekilde eleştirmişlerdir. Türk Mebuslar, kabinenin savaş içinde mezalim, cinayet ve yolsuzluk gibi suçlar işleyenler hakkında hukuki takibat yapılacağı yönünde herhangi bir taahhütte bulunmadığı eleştirisini yöneltmişlerdir. Ayrıca azınlıkların ve işgalci devletlerin Türkler üzerindeki niyetlerini fark ederek, Türkler aleyhinde cereyan eden abartılı ve kasıtlı iddialar nedeniyle intikam hissiyle hareket etmemek için meydana gelen olaylarda diğer unsurlarla beraber özellikle Ermenilerin yaptıkları zulümlerin de göz ardı edilmemesi yönünde hükümeti uyarmışlardır.³⁷⁰

Divaniye Mebusu Fuat Bey'in, Sait Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Divanı Ali'ye sevkini talep ettiği 28 Ekim 1918 tarihli tavrın, 4 Kasım 1918 tarihli oturumda mecliste okunduğunda tartışmalar çıkmış, gayrimüslim mebusların sesleri giderek yükselmiştir. Yıllar boyunca mecliste hiç konuşmayan Rum ve Ermeni mebuslar, hemen harekete geçip yeni yeni tavrılar vermeye başlamışlardır. Arka arkaya verdikleri önerilerle İttihat ve Terakki hükümetinin gerek Ermenileri sevk ve iskan etmeleri hadisesini, gerekse icraatlarını gündeme getirerek oturumun çok sert, elektrikli ve tartışmalı geçmesine sebep olmuşlardır.³⁷¹

Tevfik Paşa Hükümeti'nin programının 18 Kasım 1918 tarihinde mecliste okunmasıyla, savaş kabinelerinin yargılanması meselesi tekrar gündeme getirilmiştir. Bu toplantıda söz alan Artin Boşgezenyan'ın, "*Biliyorsunuz ki, Türk milleti âlem-i medeniyet ve âlem-i siyaset nazarında bugün bir müttehem mevkiinde bulunuyor. Bugün ortada Osmanlı tarihinin en matemli ve en kızıl sayfasını teşkil eden bir cinâyet-i azîme vardır. Bu cinayet ermeni kıtalidir, Ermeni faciasıdır. Fakat asıl*

³⁶⁹ Gürün, a.g.e., s.238

³⁷⁰ Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, T.T.K. Yayını, Ankara 2005, s.22

³⁷¹ Ata, a.g.e., s.24.

müttehem Türk milleti değil, Türk hükümet-i sabıkasıdır.” şeklindeki sözlerine Türk mebusları, Ermenilerin yaptıkları katliamı hatırlatarak sert tepki göstermişlerdir.³⁷²

Ermeni ve Rum mebusların ağır ithamlarına cevap veren Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, Ermeni ve Rumların ırki ve dini taassupla yaptıkları ifrat ve iftira derecesindeki konuşmalara karşı, sanki söylenen her şeyi tasdik edercesine suskun ve ezik bir tavır takınan İzzet Paşa ve Tevfik Paşa hükümetlerini eleştirmiştir. Evvela bu meselinin bir katl mi yoksa mukatele mi olduğunu sorduktan sonra cevabını kendisi vererek, Ermenilerin mukatelenin başlamasındaki sorumluluklarını anlatmıştır.³⁷³

12 Aralık 1918 tarihinde tekrar gündeme gelen konu hakkında Ermeni Mebusu Matyos Nalbantyan, Ermeni hadisesinde suçun az bir grubun değil, tüm Türk milletinin olduğunu, bu hareketi yapanların, kendilerinin Türk hakimiyetine dayandıklarını ve kuvvetlerinin Türk süngülerinde olduğunu söylediklerini iddia ederek, bunu yapanların sayısı ne kadar ise adaletin çıkarmasını, yoksa kamuoyunun bunun hesap ve bilançosunu mutlaka Türklerden isteyeceğini dile getirerek tehdit etmiştir.

Bu konuşmadan sonra kürsüye çıkan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, suçlamalara karşı asırlardır beraber yaşamış, dinlerini, mabetlerini ve mekteplerini muhafaza etmiş bir toplumda bir takım yanlışlıkların yapıldığını açıkladıktan sonra sıkıntılara maruz kalan Ermenilerin durup dururken başka yerlere nakledilmediğine işaret etmiş ve gayrimüslim mebusları, olanların sebebini düşünmeye davet etmiştir. Sevk hadisesinin “İttihad-ı İslam” fikrine hizmet etmek amacıyla uygulandığı iddialarını da reddeden İlyas Sami Efendi, Muş’ta binlerce Ermeni olduğu halde tek bir Ermeninin bile burnunun kanamadığını dile getirmiştir. “İttihad-ı İslam” fikri olsaydı durumun çok farklı olabileceğine dikkat çekmiştir. İlyas Sami Efendi, Ermeni çetelerinin Rusya ile yaptıkları işbirliğini bizzat Muş Mebusu Papazyan’ın ağzından duyduğunu, Papazyan’ın yaptıkları toplantıyı ve aldıkları kararları çekinmeden söylediğini aktarmıştır. Kararları arasında, Rus işgalinden sonra amaçlarını gerçekleştirmek için Ruslara silahlı olarak yardım etmenin de olduğunu itiraf etmekten çekinmediğine dikkat çeken İlyas Sami Efendi, Ermenilerin büyük bir

³⁷² Ata, **a.g.e.**, s.45.

³⁷³ Ata, **a.g.e.**, s.46-47.

kısımının destek verdiği bu tür silahlı eylemlerin hükümeti tedbir almayı zorladığını ifade etmiştir. Muş'un arkasında en az yirmi bine yakın Ermeni çetelerinin beklediğini, Osmanlı Ordu Kumandanı'nın şifrelerinde gördüğünü söyleyen İlyas Sami Efendi, şifrede; "*Van'da uğradığım akıbete Muş'ta da uğrayamam. Arkamdan emin değilim. Ya tahliye edersiniz yahut bizzat tahliye edeceğim*" ibaresini okuduğunu söylemiştir. Ayrıca, Rus kumandanlarının yayınladığı hatıralarda, Ermenilerin Türklere yaptıkları katliamın boyutunu da rakamlarla vermiştir. Ermenilerin çektikleri sıkıntının sebeplerini kendi davranışlarında aramaları gerektiğini vurgulayan İlyas Sami Bey, tehcirin sebebini; "*mezbahaya götürülen bir adama, mezbahaya götürülen bir muazzam millete, hayatından me'yûs olduğu bir dakikada taarruz ve suikastte karşı, şahsa hafif fakat müfrit bir müştail (ateş alma-alevlenme) intikam*" diyerek açıklamıştır.

EK 18'de verilen bu habere göre Sami Efendi'den sonra kürsüye çıkan Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey, meydana gelen fenalıkların iki yüz bin kişi tarafından yapıldığı doğru olsa bile, bütün bir ırkı mesul tutmanın doğru olmadığını söyleyerek, geçmişte yaşanan olaylar için delil veya şahit göstermeden yapılacak konuşmaların, unsurlar arasındaki uçurumun daha da açılmasına sebep olacağını belirtmiştir. Suçluların cezalandırılması ve bu cezanın, bu tarz suçların tekrarını engelleyecek derecede etkili ve ibret verici olabilmesi için, olay ve kişiler belirtilerek, delil gösterilerek, yazılı veya sözlü olarak ilgili makama müracaat edilmesi gerektiğini izah etmiş, hükümetin ancak bu müracaatların dikkate alınmaması durumunda suçlanabileceğini eklemiştir.³⁷⁴

Meclisin ve kamuoyunun gündeminde olan diğer bir konu da genel af meselesidir. Vükela tarafından 18 Kasım'da meclise gönderilen genel siyasal af tasarısı encümenlerde görüşülmüş, ancak meclis gündeminde ele alınamamıştır. Meclis-i Mebusan Adliye Encümeni'nde tetkik olunan Afv-ı Umumi Kanunu'nun tetkikatının tamamlanarak, Heyet-i Umumiye'ye verildiği ve 2 Aralık'ta da müzakere edileceği haberi, Yeni Gazete'nin 1 Aralık 1918 tarihli nüshasında verilmiştir.³⁷⁵ Yeni Gazete'nin 2 Aralık tarihinde verdiği habere göre ise Meclis

³⁷⁴ **Yeni Gazete**, 13 Kanun-ı Evvel 1334/ 13 Aralık 1918, nr.14-1578, s.2; Ata, **a.g.e.**, s.50-51

³⁷⁵ **Yeni Gazete**, 1 Kanun-ı Evvel 1334/ 1 Aralık 1918, nr.2-1566.

Adliye encümeni, hükümetin teklif ettiği layihada yaptığı düzeltmelerle, devleti Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşlarına sokanlar ile bu savaşlarda orduyu sevk ve idare edenlerin bu genel af dışında tutulmalarını temin etmeye çalışmıştır. Ayrıca devletin bazı unsurlarının tehcir edilmesi ve düşmanlığa uğraması hususlarından dolayı suçlu kişilerin de aftan faydalanmalarını engellemiştir. Meclis Adliye encümeni böylece Divan-ı Ali'ye sevki gereken kişilerin genel af ile kurtulma şanslarını ortadan kaldırmak istemiştir.³⁷⁶

Meclis-i Mebusan'da görüşülemeyen bu kanun tasarısı, meclis dağıtılır dağıtılmaz hükümet tarafından 23 Aralık 1918'de bir kararname olarak ilan edilmiştir. Buna göre, Vahdettin'in cülusuna tesadüf eden 3 Temmuz 1334/ 1918 tarihine kadar işlenmiş olan siyasi suçlar ve suça ortak olanlar, haklarındaki karar kesinleşmiş olsun ya da olmasın affedilmiştir. Ancak tehcirden dolayı sorumlu olması gerekenler, siyasi amaçlarla unsurlardan bir kısmının diğeri aleyhine işledikleri suçlardan dolayı mahkum olanlar veya bu suçlara ortak olanlar genel aftan istisna tutulmuşlardır. Ayrıca düşman ordusuna katılanlar ve düşmana yardım edenler de bu kararnamenin dışında tutulmuşlardır. Genel Meclis toplandığında kanunlaşması için meclise sunulacak olan bu kararname yayınlandığı tarihten itibaren yürürlüğe girmiş ve uygulamasından da Harbiye, Bahriye, Adliye nazırlarıyla Dahiliye Nazırı'nın sorumlu oldukları belirtilmiştir.³⁷⁷

Eski iktidarın ve tehcir sırasında suç işleyenlerin yargılanması konusunda Ayan Meclisi'ndeki ilk tartışma ise Ahmet Rıza Bey'in, 19 Ekim 1918 tarihinde Ayan reisliğine tayin edilmesi dolayısıyla yapmış olduğu konuşmasından sonra yaşanmıştır. Ahmet Rıza Bey konuşmasında, Vahdettin'in "el-adil" sıfatı sayesinde bütün Osmanlılar arasında cins ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin herkesin adaletten ve hürriyetten istifade edeceğini, vahşice öldürülen Ermenilerin, asılan ve sürülen Arapların yetimlerinin ortada bırakılmayacaklarını ifade etmiştir. Bu sözlere ilk tepki gösteren, adalet ve şefkatin yerine gelmesi için Türklerin ve Kürtlerin de düşünülmesi gerektiğini söyleyen Müşir Osman Paşa olmuştur. Savaş sırasında Adliye Nazırlığı yapmış olan İbrahim Bey ise, mezalimi yapanların bizzat emri veren

³⁷⁶ **Yeni Gazete**, 2 Kanun-ı Evvel 1334/ 2 Aralık 1918, nr.3–1567, s.2.

³⁷⁷ **Yeni Gazete**, 25 Kanun-ı Evvel 1334/ 25 Aralık 1918, nr.26–1590.

hükümetin kendisi olduğunu iddia eden Aristidi Paşa'ya çok sert tepki göstermiştir. Söz alan Damat Ferit ise bu facialardan sorumlu olanların birkaç serseri olduğunu söylemiştir.³⁷⁸

Ayan Meclisi'nin, eski kabine üyelerinin nasıl cezalandırılabilceğine ilişkin tartışmalar yaptığı bir sırada 2 Aralık 1918 tarihinde, Meclis-i Ayan Başkanlığı'na gayet mühim iki taktir verilmiştir. **EK** 19'da verilen habere göre bunun birincisi Ayan Reisi Ahmet Rıza Paşa'ya, diğer taktir ise Damat Ferit Paşa'ya aittir.

Ahmet Rıza Paşa, 20 Kasım 1918 tarihinde hükümete sunduğu; “*savaşın başından Talat Paşa kabinesinin görevden ayrılmasına kadar, hükümet tarafından işlenen hatalar ve suçlar meyanında katliam, aleni eşkıyalık, kişi özgürlüğüne, mal ve meskenlere tecavüz gibi bütün Osmanlılar hakkında meydana gelen mezalim ve cinayetten dolayı savcılık eliyle dava açılarak, canilerin biran evvel açığa çıkarılarak adalete teslimleri talebini*” içeren taktirini hatırlatmış, memleket ve milletin kurtuluşu ve hariçteki vaziyetiyle pek yakından alakadar olan bu meselenin her ne sebep ve suretle olursa olsun gecikmesi, adalet ve hakkaniyetin tesisinden beklenen faydaların ziyarı ve devlet siyaseti bakımından da büyük mahzurlara sebep olacağını belirtmiştir. Devamında, tebaanın hukukunun korunmasına kefil olan Kanun-ı Esasi'nin hükümlerini korumaya dikkat etmek Ayan Heyeti'nin daimi vazifesi olduğundan, verdiği taktir üzerine şimdiye kadar ne yapılmış olduğunun Adliye Nezareti'nden sorulmasını talep etmiştir. Bu taktir hakkında Meclis-i Ayan'da yapılan müzakereler neticesinde Adliye Nazırı'nın Ayan Meclisi'ne davet edilmesine karar verilmiş ve nazıra hemen bir tezkere hazırlanmıştır.³⁷⁹

Damat Ferit Paşa ise taktirinde, Divan-ı Ali yargılamalarının yeniden seçilecek meclise bırakılmasını teklif etmiştir. Damat Ferit Paşa, mevcut Meclis-i Mebusan üyelerinin çoğunun, eski bakanların iktidarda buldukları sırada, kendi partilerinin adayı olarak tayin ettikleri kişiler olduğunu söylemiştir. Damat Ferit Paşa'nın taktirinde;

³⁷⁸ Ata, a.g.e., s.30

³⁷⁹ **Yeni Gazete**, 3 Kanun-ı Evvel 1334/ 3 Aralık 1918, nr.4–1568.

“Kanûn-i Esâsî ahkâmına îrât-ı halel edilebilir ahvâl husûsunda mütâlaasını beyân etmek â’yânın vezâif-i mühimmesinden olmakla, nüzzâr-ı sâbıkanın mühâkemesi meselesinde heyet-i muhteremenin nazar-ı dikkatine bazı nokât arz edeceğim.”

“Osmanlı hükümdârân-ı i’zâmının ve milletinin asla makrûn, tasvîb ve ma’lûmâtı olmayarak zimâm-dârân idârenin rey-i hôdiyle ilân edilen bir harb meselesi ortada var ki dört sene fevk-al beşeriyet mücâhede-yi fedâkârânedен ve milyonlarca insanların hayâtını fedâdan sonra Osmanlı Devleti’ni muzmahil ve perîşân eyledi ve bu esnada Türkler, Araplar, Rumlar, Ermeniler aleyhinde vuku’â gelen fecayi’ bu memleket hakkında bütün âlem-i medeniyet ve insâniyyetin buğz ve adâvetine sebep oldu. Bunlar iki mes’ele-i müteferrikadır. Bu ahvâl-i elîmeden mes’ûliyyet, sâbika-yı vükelâda dahil bulunmuş olan âyân-ı kirâmdan bazı zevât hayât-ı siyâsîyelerinin şâibe-i töhmetten teberrüzü için Dîvân-ı Âlî teşkîli talebinde buldukları gibi Meclîs-i Mebûsan’da dahi nüzzar-ı sâbıkanın isticvâbına devam edilmekte olup, hâl-bu-ki Dîvân-ı Âlî mes’elesini a’zâ-yi mertebesinden çoğunluğunu gaib etmiş olan meclîs-i âyân ile müddeti hitâma resîde olan mebûsan-ı hâzıra tarafından hâl edilemez.” iddialarını ileri sürmüştür.

Takririn devamında, Kânun-i Esasî’nin otuz ikinci maddesinde, Heyet-i Vükelâ’nın yargılanmasının özel bir kânun ile tayin edileceğinin açıkça belirtildiğini söyleyen Damat Ferit, eski nazırların muhakemesine başlamadan önce özel bir kânunun düzenlenmesi gerektiğini iddia etmiştir.

Ayrıca mebus sayısının, Osmanlı tebaasından her elli bin erkek nüfusa bir mebus olacak şekilde düzenlendiğini, ancak şimdiki meclisin buna göre bir yapıda olmadığını söylemiştir. Bu karmaşa içinde, vatandaşın hangi suretle ve ne miktarda temsil edildiğini tayin etmenin mümkün olmadığı, Meclis-i Ayan ve Mebûsan’ın, belirsizlikten kurtularak ve Kanun-ı Esasiye harfiyen riayet ederek mevcudiyetini sürdürebileceğini ve Kanun-ı Esasi’de açık bir hüküm yok ise meseleleri halletme konusunda yetersiz kalacağını ileri sürmüştür. Damat Ferit, her elli bin erkeğe bir mebus oranına göre meclisteki mebus sayısının iki yüz elli olması gerekirken, yüz eksikle, yüz elli mebus bulunduğunu ve ayrıca kırk sekiz ayanın on altı eksikle otuz ikisinin mevcut olduğunu ve Mebusan’ın süresinin sona erdiğini belirterek, kanun

yapıcı heyetin, her türlü kanuni hastalık ve illetten arınmış ve Kanun-ı Esasiye'ye tam anlamıyla uygun bir surette müteşekkil değil ise milletin büyük sorunlarını çözmeyi üstlenemeyeceğini söylemiştir.

Damat Ferit'e göre, eski Heyet-i Vükela tarafından tanzim edilmiş bir kanunla mevcudiyeti temin edilen Heyet-i Mebusan'ın, düne kadar bütün işlerde destekçisi olduğu eski icra kuvveti efradını suçlaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun perişan olmasının sebeplerinin aranması ve müsebbiplerinin cezalandırılması gibi büyük işleri, yeni seçim sonuçlarına kadar ertelemesi gereklidir. Bundan başka nazırlıkların devredilmesi icap eder ki, şu anki meclisin tamamı eski nazırların iktidarda olduğu zaman kendi fırkalarının adayı olarak gösterdiği kişilerdir. Böyle bir siyasi aile arasında meydana gelecek ithamları ve yapılacak mahkemeleri Osmanlı milletin kabul etmeyeceği muhakkaktır. Çünkü aynı fırka üyelerinin, hem sanık hem de hakim olmasına izin verilemez. Bir mebusun mühim millet işlerinde alacağı kararların, temsil edeceği eyalet halkının fikir ve arzusuna tamamıyla uygun olması, meşrutiyette bir esas kaide olduğu halde, tüm dünyayı kapsayan, dört sene süren bir savaş ve onu takiben dahildeki facialar sebebiyle batı memleketleri ve Anadolu'nun güney doğu seçmenleriyle temasta bulunamayan mebuslar, vekillerinin fikirlerinin tercüman olamazlar. Durum inceden inceye araştırıldıkça meselenin Kanun-ı Esasi'ye muhalefeti ortaya çıkmaktadır. Mamafih felakete sebep olanların aleyhinde toplanan ithamlar çeşitli olup, Divan-ı Harp veya Nizamiye Mahkemeleri tarafından kanuni hüküm tertip ve icrası zemininde savcılığın göreve başlaması kamuoyunun hükümetten beklediği bir icraattır.

Damat Ferit ayrıca, İngiltere'nin savaşan hükümetlere mensup olup harp ve insanlık kanunlarını ihlal etmiş olmakla suçlanan kişilerin hızlı ve tarafsız olarak yargılanmaları için mahkemeler kurulmasını istediğini ve kendilerini temizlemek isteyen milletlerin kendi canilerini bizzat yargılamalarını teklif ettiğini söylemiştir. Bu teklifin en çok bu mülk ve milleti talan ve perişan eden ve yaptıkları facialarla insanlığın vicdanını titreten eski nazırlar ile yoldaşlarını alakadar ettiğini, bunların derhal yargılanmalarını hükümetten temenni ettiğini belirtmiştir. Bunları yargılamak için Divan-ı Ali teşkil edilmesi gerektiği düşüncesinde olanları vakit kazanmaya

çalışmakla suçlayan Damat Ferit, hükümeti bu gaflete ve zihinlere müsaade etmemesi yönünde uyarmıştır.

Takririnin sonucunda ise bu güç durumun gerektirdiği ciddiyetle uygun ve kesin tedbirlerin alınmayıp, kanunun icrasında gecikme olmasından dolayı geçen her saatin Osmanlı milletini kurtuluştan uzaklaştırdığı ve milletin mevcudiyetini hatta şan, şeref ve haysiyetini tehdit ettiğini söyleyerek hükümetin hızlı hareket etmesini istemiştir.³⁸⁰

Damat Ferit Paşa'nın Meclis-i Ayan ve Mebusan'ın İttihatçı olması hasebiyle tarafsız olamayacağı görüşüne katılmayan Mahmut Paşa, Mebusan'ın görevini hakkıyla yapıp Sulh Konferansı'na ithamdan kurtulmuş olarak gidebileceğini iddia etmiştir.³⁸¹

Meclis-i Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey, kendisiyle görüşen Peti Parizyen Gazetesi muhabirine verdiği beyanatında; bu zamanda gayet engin ve uzlaşmacı bir siyaseti tercih edilmesi gerektiğini söylemiş, cins ve mezhep ayrımı yapmadan bütün Osmanlı tebaasının aynı vazife ile mükellef ve aynı hukuka sahip olmalarının sağlanmasının önemine değinmiştir. İcra olunan düşmanlıklar ve mezalim hakkında da adilane bir siyaset uygulanarak, Ermenilere karşı yapılan tehcir ve katliamın faillerine ve suça ortak olanlara kanunun emrettiği cezanın tatbik edileceğini eklemiştir. Ahmet Rıza Bey, Türk unsurunun çoğunluğunun bu mezalimi hiçbir zaman tasdik etmemiş ve iştirak etmemiş olduklarını söyleyerek reisi bulunduğu Meclis-i Ayan'a, bu feci cinayetleri işleyenlerin Divan-ı Ali'de değil, adi suçlular gibi nizamiye mahkemelerinde yargılanarak layık oldukları şekilde cezalandırılmalarını teklif ettiğini ve bu teklifinin de kabul gördüğünü belirtmiştir.

Ahmet Rıza'ya göre Divan-ı Ali, sadece siyasi vakalarla meşgul olmalıdır. Halbuki katl her zaman katldır. Hiçbir zaman siyasi bir hadise olarak kabul edilemez. Mezalim faillerinin cezalandırılması için de hazırlık yapılmaktadır. Kabul edilmesi gereken ve Osmanlı Devleti'nin uygulayacağı siyaset budur. Ayrıca şimdiye kadar geçirilen hüznü günlere rağmen vatanın istikbalinden ümitli olduğunu söyleyen Ahmet Rıza, sözlerini “*Yalnız kifâyet eder ki, Fransa da bize ibrâz-ı muhâdenet ve*

³⁸⁰ **Yeni Gazete**, 3 Kanun-ı Evvel 1334/ 3 Aralık 1918, nr.4–1568.

³⁸¹ Ata, **a.g.e.**, s. 33; Akşin, **a.g.e.**, s.124.

muhabbet ve bu hususta bir istinâdgâh teşkil etsin, zira harp Türkiye'yi Fransa'dan ayırmamıştır” diyerek bitirmiştir.³⁸²

Padişah da meydana gelen olumsuz olaylardan dolayı İttihat ve Terakki mensuplarını sorumlu tutmuş ve bunu ele geçirdiği ilk fırsatta belli etmekten çekinmemiştir. Padişah, bir İngiliz muhabirine verdiği, 6 Ocak 1919 tarihinde de Yeni Gazete’de yayınlanan ve EK 20’deki beyanatında, Ermenilerin tehciri meselesi hakkında şunları söylemiştir:

“Türkiye’de ki bazı siyâsi komiteler tarafından Ermeniler hakkında icrâ’ olunan muâmeleye büyük bir teessürle muttali’ oldum. Bu gibi fenâlıklar ile aynı vatana mensûb evlâdlar arasında vuku’ bulan müteakabil kitaller kalbimi kırdı. Makam-ı Saltanata geçer geçmez bu vakayı’ müsebbiblerinin son derece şiddetle tecziyesi için derhal tahkikat icrâ’sını emrettim. Esbâb-ı muhtelif emrimin serian icrâ’sına mâni’ oldu. Maamâfih el-yevm bu mes’ele bütün teferruâtıyla tahkik olunmaktadır.”

Yeni Gazete’ye göre Padişah, Ermeniler hakkında icra edilen muameleler dolayısıyla meydana gelen faciaların faillerinin Türkler veya Ermeniler olmadığını, bu karşılıklı katliamları yapanların siyasi komiteler olduğunu düşünmektedir. Her iki millet tamamen masum ve günahsızdır. Yapılan her şeyden siyasi komiteciler sorumludur. Ayrıca bu facialardan gerek Padişah’ın şefkatli kalbi gerek milletin bütün fertlerinin kalpleri son derece müteessirdir. Padişah saltanata gelir gelmez faillerin derhal cezalandırılmasını emretmesine rağmen, asi devrin kahramanları bu hususa da aldırış etmeme cüretini göstermişlerdir. Fakat bunun cezasını mutlaka şiddetle göreceklerdir. Zaten bütün Türklerin de sabırsızlıkla beklediği budur. Caniler cezasız kalamaz ve kalmayacaktır.³⁸³

Ayan’dan Azaryan Efendi, Padişah tarafından kabul edildikten sonra yaptığı açıklamada, görüşme sırasında Padişah’ın; mensup olduğum unsura karşı girişilmiş olan facialar ve mezalimden dolayı kederlendiğini ve acıdığını söyleyerek bu cinayetin şahıslar tarafından icra edildiğini bundan dolayı Türk unsurunu itham etmenin insafsızlık olacağını belirttiğini söylemiştir. Padişah ayrıca Ermeni milleti

³⁸² **Yeni Gazete**, 11 Kanun-ı Sani 1334/ 3 Ocak 1918, nr.43–1607.

³⁸³ **Yeni Gazete**, 3 Kanun-ı Evvel 1334/ 3 Aralık 1918, nr.4–1568.

hakkında iyiliksever hisleriyle mütehassis olduğunu ve Ermeni-perver ecdadının mesleğini takipten geri kalmayacağını da ilave etmiştir.³⁸⁴

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'ne karşı en fazla tepki İttihatçı liderlerin kaçışından sonra olmuştur. Zira bu liderlerin Almanya'ya kaçıp kurtulması için kolaylık sağlandığı iddiası kamuoyunda hükümete karşı bir galeyana, İtilaf Devletleri temsilcilerinde de memnuniyetsizlik meydana getirmiştir. Ahmet İzzet Paşa hükümeti "suçluların iadesi anlaşması"nın beşinci maddesi gereğince söz konusu liderleri Almanya'dan istemiştir.³⁸⁵

Bu dönemdeki geçmişi sorgulama anlayışı ve bu konudaki şiddet ve acelecilik içeriden ziyade, mağlup bir ülke konumunun verdiği psikoloji ile dışarıya karşı mesaj vermek amacını gütmüştür. Çünkü savaştan çıkmış mağlup bir Osmanlı Devleti'nin iyi şartlarda bir barış imzalayabilmesi için dışarıdan hiçbir baskı, ihtar ve müdahaleye meydan bırakmadan kendi teşebbüs ve isteği ile haksızlık ve yolsuzlukların hesabını görmesi gerekmektedir. Böylece özellikle Amerika ve Avrupa'da Ermeni Meselesi vesilesiyle Osmanlı Devleti aleyhine ortaya çıkan olumsuz tablo giderilebilecektir.³⁸⁶

4.5.2. Tehcir Yargılamaları Hakkında Yeni Gazete'de Yer Alan Haberler

Tehcir sırasında işlendiği iddia edilen suçların faillerinin tespit edilip yargılanmaları konusuna dönemin basını tarafından geniş yer verildiği gibi Yeni Gazete de yayınladığı makalelerde konuya değinmiştir. 7 Aralık 1918'de Mahmut Sadık imzasıyla yayınladığı makalede, Barış Konferansı'na hazırlanırken yapılması gerekenler sıralanmıştır. Buna göre Hükümet, milletin yeni kisve ile yeni prensiplerle donanmaya başladığını gösterebilmek için, sulha kadar suçluları cezalandırmak için yol bulmak, ekmek ve kömür meselelerini halletmek, asayiş muhafazaya çalışmak ve bunu başarmak zorundadır.

EK 21'de de verilen bu makalede Mahmut Sadık, Sulh masasında milletin geleceği hakkında karar verileceğine, bu kararda, milletin doğal ve kazanılmış

³⁸⁴ **Yeni Gazete**, 8 Kanun-ı Evvel 1334/ 8 Aralık 1918, nr.9–1573; Ata, **a.g.e.**, s. 34

³⁸⁵ Ata, **a.g.e.**, s. 35; Akşin, **a.g.e.**, s.31.

³⁸⁶ Ata, **a.g.e.**, s. 36

haklarını dikkate aldirmek için hazırlanarak, Wilson'un ortaya koyduğu prensiplere göre, medeni bir millet sıfatıyla Milletler Cemiyeti arasında yer almak için gayret etmek gerektiğine değinmiştir. “*Şu dört beş sene içinde memleket neler gördü, neler çekti?*” sorusuna kendisi cevap veren Mahmut Sadık, bu süre içinde Arap, Ermeni, ve Rum vatandaşlara karşı tehcir, tagrib, taktik, ne denilirse denilsin yapılan zulümlerin - asıl Türk ırkının uğradığı zulüm ve saldırılar hiç de bundan aşağı değil iken- bütün medeni alemde nefretler uyandırdığı fikrini savunmuştur.

Bu zulümlerin kimler tarafından yapıldığının bilindiğini ve Hükümetin, fırkaların, cemiyetlerin, heyetlerin, büyük küçük tüm gurupların, suçlu olanların cezalandırılmasını istediklerini belirten makalede, böylece zalim ile mazlumun ayırt edilerek, milletin üstünden bu töhmet atıldıktan sonra sulh masasına oturulması gerektiği ifade edilmiştir. Bu konuda herkesin hemfikir olduğu ancak Hükümet'in, kanunsuz bir işlem yapmamak için hızlı davranmadığı dile getirilen makalede, yine de kanunların müsait olduğu derecede suçluları cezalandırmak için hızlı hareket edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.³⁸⁷

Abdullah Zühdü ise 14 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'deki “Merd Düşman, Riyakar Dost” başlıklı makalesinde, sahte dost sıfatıyla içimize karışmış, bir takım gizli emellerle önceden isim ve dinlerini değiştirerek Türkleşmiş ve sürekli bizleri aldatmayı başarmış riyakar dostlarımız olduğunu, bunların her türlü fenalığı hile ile Türklere yaptırdıktan sonra ortadan çekilip, sorumluluğu Türklere bıraktıklarını ifade etmiştir. Ermeni meselesini örnek göstererek bu fikrini desteklemek isteyen Abdullah Zühdü, “*Herkes Türklerin bunları tehcir ve katlettiklerini, malların yağma ettiklerini söyleyip duruyor. Biz de cevaptan aciz bulunuyoruz. Türkleri bilen, Türkiye’de yaşamış olan İngilizlerle Amerikalılar da bizim gibi hayrettedir. Çünkü onlar da bizim gibi bilir ki, bunlar Türk işi değildir. Bunu isterlerse şimdi itiraf etsinler ve etmek de haklarıdır.*” diyerek, Türklerin bunu yapmak için bir amaçlarının olmadığını ve bundan dolayı hiçbir şey kazanmadıklarını belirtmiştir. Türkleri kuzu gibi masum göstermek istemediğini belki pek çok kabahatlerinin, kusurlarının olabileceğini söyleyen Abdullah Zühdü, zaten Türkün yaratılışında, kendi kendine bu tarzdaki tehcir, yağma suçları işleyebilme özelliğinin olmadığını altını çizmiştir.

³⁸⁷ **Yeni Gazete**, 7 Kanun-ı Evvel 1334/ 7 Aralık 1918, nr.8-1572.

EK 22'de verilen bu makalede, Katl emirnamelerine konulan imzalara bir kez bakıldığı zaman, bu emirleri imzalayanların halis Türk olmadıklarının anlaşılacağı iddia edilmiştir.³⁸⁸

18 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete, Velihaht Abdülmecit Efendi'nin Morning Post Gazetesi yazarına verdiği beyanata yer vermiştir. Ülkedeki İttihat ve Terakki düşmanlığının ne dereceye ulaşmış olduğunun göstergesi olarak değerlendirilen bu talihsiz açıklamasında Velihaht, harbi takip eden kıtallerin, Türk milletini ve ırkını lekeleyen en büyük cinayetler olduğunu, bu katliamlardan da Talat ve Enver'in sorumlu olduğunu söylemiştir. Hanedan ve Türk milletinin bu cinayetlerden kesinlikle sorumlu olmadığını belirterek Almanya'nın da bu cinayetlere mani olmak için hiçbir şey yapmadığı gerekçesiyle sorumlu olduğunu iddia etmiştir. Velihaht, İngiliz esirlerine kötü muamele yapıldığı iddialarının da doğru olduğunu kabul ederek Türk askerlerinin daha kötü durumda olduklarını söylemiştir. Son olarak da, "*biz sizin muavenetinize muhtacız*" diyerek İngiltere'den yardım talep etmiştir. İttihat ve Terakki'yi kötüleyerek Saltanat'ı koruma içgüdüyle yapıldığı değerlendirilen bu ve buna benzer açıklamalar, Ermeniler tarafından sözde soykırım iddialarının doğruluğunu savunmak için kullanılmıştır.³⁸⁹

Velihaht Abdülmecit Efendi'nin verdiği bu beyan üzerine 19 Aralık 1918'de Yeni Gazete'de Mahmut Sadık imzasıyla yayınlanan bir makalede, Velihaht'ın fikirlerine destek verilmiştir. **EK 23**'de verilen makaleye göre, İmparatoru temsil eden Alman askeri kuvveti, Ermeniler hakkındaki tehcir ve taktili men etmek isteseydi, Enver Paşa ile diğerlerine vereceği şiddetli bir emirle bunu engelleyebileceği halde yapamamış, dolayısıyla bu faciaları ve cinayetleri teşvik etmiştir.

Makalesinde Mahmut Sadık, Almanya'nın Türkiye'yi müstemleke haline koyacağını, Türkleri amele gibi kullanacağını, bu sömürgesine çok sayıda Alman'ı yerleştireceğini, burada kendilerine rekabet edebilecek tek unsur Ermeniler olduğundan tutumlu, sanatkar, tüccar olan Ermeni unsurunun azalmasının

³⁸⁸ **Yeni Gazete**, 14 Kanun-ı Evvel 1334/ 14 Aralık 1918, nr.15–1579.

³⁸⁹ **Yeni Gazete**, 18 Kanun-ı Evvel 1918/ 18 Aralık 1918, nr.19–1583, s.2.

Almanların menfaatine olduğunu ve Almanya'nın da bu sebeple facialara ses çıkarmadığını iddia etmiştir.³⁹⁰

3 Ocak 1919 tarihli "Petit Parizyen" Gazetesi'nin Ermeni vakaları hakkındaki baş makalesinde, bu cinayetleri yapanların, Türklerin kendi namusu ve insanlığın namusu için mutlaka cezalandırılmaları gerektiği ifade edilmiştir. İttihat ve Terakki çetelerinin Almanlarla müştereken yaptığı vahşetleri anlatmaya bir bütün cildin yetmeyeceği belirtilerek, Ermeni olaylarından dolayı İttihat ve Terakki hükümeti ile birlikte Almanlar suçlanmıştır. Bu kıtallerden bütün Müslümanları sorumlu tutmanın haksızlık olduğu, Türklerin çoğunun bu vukuattan nefret ve ümitsizlikle haberdar oldukları belirtilerek, cinayetleri işleyenlerin cezalandırılmaması durumunda bu dünyada artık adaletten bahsedilemeyeceği vurgulanmıştır.³⁹¹

Yeni Gazete'de 2 Ocak 1919'da yayınlanan ve EK 24'te verilen bir diğer makalede, Türkiye'nin sekiz, on sene kaza ile ve saf Türklerin gafletlerinin eseri olarak, sahte Türkler ve yabancı eller tarafından idare edildiği iddia edilmiştir. Bu hükümetin parlak vaatler ve entrikalarla kamuoyunu uyutup, Avrupa'ya karşı maceraperest bir siyaset takip ettiği ifade edilen makalede:

Bu sahte Türklerin, önce Ermeni komitecileriyle anlaşmış görünerek daha sonra onları boğmaya kalkıştıkları, devletin çeşitli unsurları arasında düşmanlık çıkardıkları iddialarına yer verilmiştir. Bir zamanlar gayet iyi geçinen Türk, Arap, Arnavut, Rum, Ermeni milletlerin birbirlerine karşı, gerçek sebepleri bilmeden dış bilemeye başladıkları belirtilmiş, bunlara sebep olarak ise sahte Türklerin hükümete geçince içerde uyguladıkları maceraperest siyaset gösterilmiştir.³⁹²

Merkez ve taşra teşkilatını yeniden kuran Hürriyet ve İtilaf Fırkası, faaliyetlerinin durdurulduğu tarihten Talat Paşa Kabinesi'nin çekilmesine kadar geçen süre içinde meydana gelen üzücü olaylar ve mütarekenin imzalanmasından sonra millete düşen vazifeler hakkındaki fikirlerini içeren bir bildiriye 22 Ocak'ta sunmuştur. Bu bildiri 24 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete'de yayınlanmıştır. EK 25'de verilen bu bildiride, milletin şikayetlerine, muhaliflerin itirazına rağmen, İttihat ve

³⁹⁰ **Yeni Gazete**, 19 Kanun-ı Evvel 1334/ 19 Aralık 1918, nr.20–1584.

³⁹¹ **Yeni Gazete**, 31 Kanun-ı Sani 1335/ 31 Ocak 1919, nr.62–1626.

³⁹² **Yeni Gazete**, 2 Kanun-ı Sani 1335/ 2 Ocak 1919, nr.34–1598

Terakkinin garip bir zihniyetle yabancı bir devletin askeri kuvvetine dayanarak, ayrıca hiçbir maddi, manevi sorumluluktan korkmayarak bir çok kötülük ve facialara sebep olduğu belirtildikten sonra, bu dönem içinde yapılan yanlışlıklar yedi madde ile sıralanmıştır.

Bildirinin devamında milletin, Almanya ile birlikte hürriyet ve medeniyete karşı savaşılarak İtilaf Devletleri'ne büyük zorluklar çıkardığından, değişik milletlere zulüm ve haksızlık ederek medeni ve adil bir hükümet teşkilinde aciz bulunmasından söz edilmiştir. Bildiriye göre, şimdi millete düşen esas vazifelerden birincisi; kör bir parti tarafından harbe sürüklendiğini, yapılan zulüm ve haksızlıklara milletin büyük bir kısmının iştirak etmediğini ispat etmektir. Milletin diğer bir vazifesi de muntazam ve adil bir hükümet kurarak medeni aczi hakkındaki batıl inancı reddetmektir. Bunun için harbin ilan ve idaresine ait bütün vesikalarını toplayarak çeşitli vasıtalar ile yayınlamak, zulümlerin faillerini derhal yakalayıp cezalandırmak ve milletin azim ve irfan kaynaklarını kullanarak idari ve siyasi teşkilat yapısını yüzyılın icaplarına göre ıslah etmek gerekmektedir.

Mütarekenin imzasından sonra mühim ve kıymetli bir zaman geçtiği halde bu yolda kesin bir adım atılmadığına değinilen bildiriye, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın teşkilatını yeniden düzenlediği, özellikle kanuna saygı, çeşitli unsurların hakkına riayet, milli hakimiyeti teyit gibi esaslar ile memleketi selamete götürecektir bir hükümeti destekleyebilecek güçte olduğu belirtilmiştir. Ancak firkanın herhangi bir hükümeti desteklemesi için hükümetin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın belirlediği on beş maddeden oluşan esasları takip etmesi gerektiği bildirilmiştir.

Bu esaslar arasında, kanun hakimiyetinin ve basın hürriyetinin kabul edilmesi, harp kabinelerinin mesuliyetinin açığa çıkarılması, tehcir ve taktik facialarını idare etmekle suçlanan İttihat ve Terakki'nin Genel Merkez ve faciaların meydana geldiği merkezlerdeki sorumlu delegelerinin, ceza kanununun ilgili maddeleri gereğince tutuklanıp yargılanmaları, harbiye iktisadiye ve idaredeki suiistimallere sebep olanların ortaya çıkarılarak cezalandırılması, halen devam etmekte olan suiistimallerin önüne geçilmesi ve çeşitli bölgelerde Müslümanlar

aleyhine işlenmiş olan cinayetlerin tarafsız devletlerin hukukçuları tarafından araştırılmasının sağlanması gibi maddeler yer almıştır.³⁹³

Yine 27 Ocak 1919'da yayınladıkları beyannamede ise; Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, tevkif edilmesi ve cezalandırılması gereken kişiler hakkında öteden beri gösterilen yavaşlığı ve tereddüdü dile getirmiş olduğuna ve en son yayınlanan beyannamesiyle de bu fikrini teyit ettiğine değinilmiştir. Ermeni faciası vakasının en mühim faillerinden olan ve firarı için teşebbüslerde bulunduğu fırka tarafından birkaç gün evvel ihbar olunan, Diyarbakır Valisi Dr. Reşit Bey'in, her türlü nizamata ve zabıta düzenleriyle garip bir tezat teşkil edencesine firar etmesinin, fırkanın bu konuda ne kadar haklı olduğunun pek kati ve aynı zamanda pek elim bir suretle ispatı olduğu dile getirilmiştir.

Beyannamede Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın memleket zabıtasını aşağılayan bu elim olayı, memleketin selameti için cidden zararlı bir idari rehabet kabul edip şiddetle protesto ettiği belirtilmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 26 Ocak tarihinde yaptıkları olağanüstü toplantıda bunu hükümete yazılı olarak sunmayı kararlaştırmış ve kararını icra etmiştir.³⁹⁴

4.5.3. Tehcir Yargılamaları Hakkında Yapılan Çalışmalar

4.5.3.1. Beşinci Şube

Görüldüğü gibi Türkiye'nin savaşa girmesine sebep olanların, savaşı yönetenlerin, aldıkları kararlarla devletin unsurları arasına düşmanlık sokanların, tehcir kararını alıp uygulayarak facialara sebep olanların mutlaka cezalandırılmaları gerektiği konusunda tüm kesimler aynı fikirdedir. Ortak bir nokta bulunamayan konu ise bunların nasıl, nerede, hangi mahkemede yargılanacakları konusudur.

Konu hakkında meclisteki görüşmeler devam ettiği sırada, Divaniye Mebusu Fuad Bey'in, 28 Ekim 1918'de Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Dîvân-ı Âlî'ye sevkini talep ettiği taktır, 4 Kasım 1918 tarihli oturumda mecliste okunmuş, görüşmeler sonunda kura çekilerek tahkikat yapmak üzere Beşinci Şube

³⁹³ **Yeni Gazete**, 24 Kanun-ı Sani 1335/ 24 Ocak 1919, nr.56–1620, s.2.

³⁹⁴ **Yeni Gazete**, 27 Kanun-ı Sani 1335/ 27 Ocak 1919, nr.59–1623, s.2

görevlendirilmiştir. Beşinci Şube ilk toplantısını 6 Kasım 1918 günü yapmış, sorgulamalara 9 Kasım 1918 tarihinde başlamıştır. İlk önce eski sadrazam ve Ayan üyesi Said Halim Paşa sorguya çekilmiştir.³⁹⁵

Meclis-i Mebusan tarafından kurulan Beşinci Şube son toplantısını 19 Aralık 1918 tarihinde yapmıştır. Sorgulamanın sona ermesi, şubenin görevini tamamlamasından değil Sultan Vahdettin'in 21 Aralık 1918 tarihinde meclisi fesh etmesinden dolayı olmuştur. Böylece eski kabine üyelerini Dîvân-ı Âlî'de yargılama çabaları sonuçsuz kalmıştır. Beşinci Şube'de sorgulaması yapılan, Ermenilerin sevki sırasında önemli görevlerde bulunan kişiler, Ermenilerin yaptıkları isyan ve çetecilik hareketlerini ortaya koyarak Ermenilerin sevkinin gerekliliğini dile getirmişlerdir.³⁹⁶

Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Dîvân-ı Âlî'ye sevkleri için gereken tahkikatı yapmak üzere görevlendirilen Beşinci Şube'nin, adı geçen kabinelere mensup nazırlardan alınan ifadeleri tabettirmeye karar verdiği yönünde bir habere rastlanmış, ancak bu kararını uygulayıp uygulamadığı hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.³⁹⁷

4.5.3.2. Tetkik-i Seyyat Komisyonu

Bir yandan Beşinci Şube, eski nazırları sorgularken, diğer taraftan da kamuoyu, nazırların haricindeki memur veya normal vatandaşların nasıl yargılanacaklarını tartışmaktaydı. Bu sırada Hükümet, Ermenilere karşı işlendiği iddia edilen suçları araştırmak üzere bir komisyon kurmaya karar verdi. Konu, Meclis-i Vükela'nın 21 Kasım 1918 tarihinde ele alındı ve suçu olan memurlar hakkında tahkikat yapılıp ait oldukları mahkemede cezalandırılmalarının özel bir komisyon vasıtasıyla yapılması kararlaştırıldı. Ayrıca bu komisyondaki adli memurlardan birinin Rum, diğerinin ise Ermeni milletine mensup olması uygun görüldü.

Bu karar üzerine Dahiliye Nezareti tarafından, eski Bitlis Valisi Mazhar Bey'in başkanlığında, Adliye Nezareti Umur-ı Hukukiye Müdür Muavini

³⁹⁵ Ata, **a.g.e.**, s. 39.

³⁹⁶ Ata, **a.g.e.**, s.43.

³⁹⁷ **Yeni Gazete**, 15 Kanun-ı Evvel 1335/ 15 Ocak 1919, nr.16–1580.

Haralombos, Mülkiye Müfettişlerinden Emin, Hüseyin Hüsnü ve İstanbul İstinaf Mahkemesi azasından Artin Beylerden oluşan 5 kişilik bir tahkik heyeti kuruldu. Tetkik-i Seyyiat veya Tahkik-i Seyyiat Komisyonu olarak bilinen bu heyet Emniyet-i Umumiye dairesindeki görevine 24 Kasım 1918 tarihinde başladı. Komisyonun başlıca vazifesi; Ermeni ve Rumların sevk edilmesi sırasında bazı memurlar tarafından yapıldığı iddia edilen yolsuzlukları araştırmak ve suçluları ortaya çıkarmaktır. İlk suçlu olarak da Diyarbakır Valiliği yapmış olan Doktor Reşid Beyi sorgulandı.³⁹⁸

Tetkik-i Seyyiat Komisyonu'nun görevi, Ermenilerin tehciri sırasında bazı memurlar tarafından yapıldığı iddia edilen yolsuzlukları araştırmak ve suçlularını tesbit etmektir. İstanbul dışından da ihbarlar gelmesi üzerine komisyon İstanbul dışına da heyetler, müfettişler göndermiştir.³⁹⁹

Adliye Nezareti tarafından İzmit'e gönderilen müfettişlerden Mahzar Bey, İstanbul'a döndükten sonra Akşam Gazetesi yazarına verdiği beyanında, mahalli halkın mezalime hiçbir şekilde ortak olmadığını belirtmiştir. 3 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete'de yer alan ve EK 26'da verilen bu haberde Mahzar Bey; İzmit'te eski idare tarafından gerek tehcir edilen ve gerek yerli Ermeniler hakkında reva görülen mezalime, yerel halkın hiçbir suretle iştirak etmediklerini tahkikatı neticesinde tespit ettiğini söylemiştir. Orada bulunan Ermenilerin şikayetlerinin başlıca dört kişiye ait olduğunu, bunların:

Birincisi: Hapishane-i Umumi Müdürü İbrahim Bey ki, halen Batum'da bulunmakta ve ticaretle uğraşmaktadır. Adliye Nezareti'nce Batum Savcılığı'na İbrahim Bey hakkında bir tevkif müzekkeresinin çıkarılması için gerekli emirler verilmiştir.

İkincisi: Bahçecik Nahiyesi Müdürü Ali Bey olup tutuklanmıştır.

Üçüncüsü: Sapanca'ya bağlanmış Uzuntarla Nahiyesi eski Müdürü Vecihi Bey,

Dördüncüsü: Ermişe Nahiyesi Müdürü Fahreddin Efendidir.

³⁹⁸ Ata, a.g.e., s.65.

³⁹⁹ Yeni Gazete, 6 Kanun-ı Evvel 1334/ 6 Aralık 1919, nr.7-1571.

Bu dört şahsın tehcir meselelerinde istihdam ettikleri Ermişe Jandarma Kumandanı Laz Tefvik Çavuş, Bahçecik Jandarma Kumandanı Faik Çavuş ve Uzuntarla Jandarma Kumandanı Kel Ahmet Çavuş tutuklanmış olup haklarında kanuni işleme başlanmıştır.

İzmit halkının bu şahıslara İbrahim çetesi ismini verdiklerini iddia eden Mazhar Bey'e göre, bunlar gerçekten de bir çetenin işleyeceği bütün zulümleri yapmışlardır. Bunları uzaktan yakından idare eden ve hakkında takibat yapılması zaruri olan bazı büyük memurlar da vardır. Bu çete tehcir esnasında Ermenilerin bütün taşınabilir mallarını müsadere etmişlerdir. Bu eşyanın bir kısmı şu an sahiplerine iade edilmiş olup, diğer kısmı da gerek miktarca aralarında ihtilaf ve gerek kendi eşyaları olduğuna dair vuku bulan farklı iddialar üzerine henüz iade edilememiştir. Bu meselenin yakında halledileceği belirtilmiştir.⁴⁰⁰

Yeni Gazete'nin, 11 Aralık'ta yayınladığı yazısında, Tetkiki-i Seyyiat Komisyonu'ndan bahsedilerek Adliye Nezareti tarafından başlatılan bu faaliyeti, milletin şükranla takip ettiği ifade etmiştir. EK 27'de verilen yazıya göre, Tetkiki-i Seyyiat Komisyonu, yapacağı çalışmalarıyla çok faydalı olacaktır. Şimdi, tetkikat pek önemli bir sahaya ulaşmış, bazı hadiselerin iç yüzünü ve hakiki faillerini ortaya çıkarmak üzeredir.

Memleketin genel durumunu normal hale getirmek ve milleti kurtarmak için yapılacak işlerden en önemlisinin cürüm, cinayet ve rüşvet erbabının hemen cezalandırılması, hakikatlerin ortaya çıkarılması ve günahsızların zan altından kurtarılması olduğunu vurgulayan Yeni Gazete'ye göre, tetkikat biraz gecikecek ve mesele layık olduğu önemi kaybedecek olursa, bundan dolayı büyük felaketler meydana gelebilecektir.

Gazete, eski hükümet zamanında işlenen suçların faillerinin, İttihat ve Terakki Genel Merkezi yöneticileri ile hükümete nüfuz eden şahıslar olduğunu belirtilmiştir. Ahmet Rıza Bey'in, savcıların suçlular hakkında derhal adli takibata başlanması için verdiği tavrı ve Damat Ferit Paşa tarafından verilen ikinci tavrı Ayan Meclisi'nde görüşüldüğü sırada, Şura-yı Devlet eski reisi Reşit Akif Paşa,

⁴⁰⁰ Yeni Gazete, 3 Kanun-ı Sani 1335/ 3 Ocak 1919, nr.35-1599.

tehcir emrinin resmi olarak Dahiliye Nazırı tarafından verildiğini ve bunu takiben çetelerin vazifeye koşması için de Genel Merkez tarafından her tarafa emirler gönderildiğini ileri sürmüştür. Yeni Gazete'nin bu yazısında, Adliye Nezareti'nin meseleyi bu noktalardan tetkike başladığı, Bidayet mahkemesi savcısı refakatindeki özel memurlarla İttihat ve Terakki Genel Merkezi binasında gerekli aramaların yapıldığı, Genel Sekreter Mithad Şükrü Bey'in derhal sorguya aldığı belirtmiştir. Savcının incelemelerini zorlaştırmamak amacıyla bu husustaki bilgilerin ve elde edilen ayrıntıları yazmanın şimdilik doğru olmadığı, ancak konu hakkında pek yakında mühim ve esrarengiz ayrıntıların sunulacağı dile getirmiştir.

Yazıda değinilen önemli bir konu da mebus sıfatını taşıyanların tevkif edilebilmesi konusudur. Buna göre, tehcir dolayısıyla çeşitli unsurlara karşı işlenen suçlarda, Genel Merkez'in diğer üyeleriyle beraber Mithad Şükrü Bey'in de parmağı olduğu savcılıkça ispat edilmiş ancak mebus olduğu için tevkif olunamamıştı. Bu konuyu hemen gündeme alan hükümet, eski hükümetin Kanun-i Esasi'ye eklediği ayan ve mebusların tutuklanmaları hakkındaki kanun maddesinin değiştirilmesi için çalışmalarına başladı ve bir kanun tasarısı hazırladı.

Genel Merkez üyelerinin tamamen Ermeni kıtalinde pay sahibi olduğu ortaya çıkmakta ve bu husustaki emirlerin "Teşkilat-ı Mahsusa" adı altında Genel Merkez'den verildiği anlaşılmaktaydı. Bunun için bunların derhal tevkif ve sorgu altına alınmaları gerekliydi.

Her ikisi de zulümlerin hareket ve danışma merkezi halini alan eski kabine ve Genel Merkez üyeleriyle bazı kişilerin, bütün suiistimallerin ve bilinen suçların sorumlularının acilen yargılanmaları hususu da ayrı bir meseleyi teşkil etmekteydi. Bu mesele hakkında da gayet isabetli bir karar hazırlamayı başaran hükümet, sözü edilen kişilerin hemen Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmasını kararlaştırdı. Divan-ı Harbin kuruluşu hakkında ise hükümet keyfi hareket etmeyerek, vaktiyle Rumeli'ndeki eşkıyanın takip ve muhakemeleri hakkında yayınlanan kanunu dikkate aldı.

Bu kanun gereğince Divan-ı Harb-i Örfi, adliye hakimi olan üç kişiyle iki askeri memurdan oluşmakta, sorgu heyetini de yine adliye memurları

oluşturmaktaydı. Eski hükümet yetkilileriyle, Genel Merkez üyelerinin ve suiistimallerde suç ortağı olan, en adi eşkıyadan hiçbir farkları olmayan kişilerin söz konusu kanuna göre teşkil edecek Divan-ı Harplerde sorguya alınmaları ve yargılanmaları Yeni Gazete'ye göre gayet isabetli ve uygun bir tedbir idi.⁴⁰¹

Tetkik-i Seyyat Komisyon Başkanı Mazhar Bey, 3 Aralık 1918 tarihinde Dahiliye Nazırı'na sunduğu raporunda, memleketin her tarafında meydana geldiği söylenen tehcir suçlarının incelenmesi esnasında, mesafenin uzaklığı, vasıta noksanlığı ile mevsim şartları sebebiyle sıkıntılar yaşandığını ve bu sıkıntıları halledip işlerin daha süratli bir şekilde bitirilebilmesi için tahkikatı yedi ayrı bölgeye ayırmanın tek çözüm yolu olduğunu ileri sürmüştür. Mazhar Bey'in bu teklifi 11 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında karara bağlanmıştır. Bu karar alınırken soruşturmanın hızlandırılması, memleketin huzur ve emniyetinin sağlanması hedeflenmiştir. Heyet dahiliye ve adliye memurlarından oluşacaktır. Komisyonun gideceği bölgeler ise yedi bölgeden ona çıkartılmış ve şu şekilde taksim edilmiştir:⁴⁰²

Ankara, Kastamonu Vilayetleri ile Bolu Sancağı,

Trabzon Vilayeti ile Samsun Livası,

Bursa ve Edirne Vilayetleri ile Çatalca Sancağı,

Aydın Vilayeti ile Çanakkale ve Karesi Sancakları,

Konya Vilayeti ile Eskişehir, Karahisar (Afyon), Kütahya ve Antalya Sancakları,

Sivas Vilayeti ile Kayseri ve Yozgat Sancakları,

Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri,

Diyarbakır ve Mamüret-ül Aziz (Elazığ) Vilayetleri,

Adana Vilayeti Maraş Sancağı,

Urfa, Zor ve Antep Sancakları.

⁴⁰¹ Yeni Gazete, 11 Kanun-ı Evvel 1334/ 11 Aralık 1918, nr.12-1576.

⁴⁰² Ata, a.g.e., s.68-69.

Bu sırada Adliye Nezareti'nde teşekkül eden komisyon tarafından bir kanun layihası hazırlanmıştır. Buna göre, tehcir esnasında cürümleri sabit olan mülkiye memurları, zabıtalara, yüksek rütbeli zabıtlar ve jandarma mensuplarının muhakemelerine dair olan kanunlara bakılmayarak bunlar hakkında doğrudan doğruya adliye müstantik (sorgu hakimi) ve mahkemeleri tarafından tahkikat ve muhakemeler icra edilecektir.⁴⁰³

Tehcir ve katli işlerinden dolayı tutuklu bulunan Van, Erzurum ve Bitlis eski valileri ve Hapishane Müdürü İbrahim Bey hakkındaki soruşturmaların sonuçlanmak üzere olduğu haberleri üzerine Tetkik-i Seyyiat Komisyonu Başkanı Mahzar Bey, Akşam Gazetesi'ne verdiği beyanatta; adı geçen valilerin tutuklu olmadıklarını, Hapishane Müdürü İbrahim Bey'in firarda olduğunu ve hakkında gıyabi tahkikat yapıldığını söylemiştir. 27 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'ye göre Başkan, “*şu an Mamuret-ül Aziz valisi ile Diyarbekir Vali-i sabıki Reşid Bey ve Boğazlıyan Kaymakamı hakkında tahkikat ve şikayetleri dinlemekle meşgulüz. Henüz hiçbir hüküm verilmemiştir.*” demiştir.⁴⁰⁴

Hükümet, 1 Aralık 1918 tarihinde vilayetlere gönderdiği bir yazı ile valilerden, görev yaptıkları yerlerde Ermenilerin sevki sırasında meydana geldiği iddia olunan suiistimaller ile ilgili kendilerine intikal eden bilgileri merkeze göndermelerini istemiştir. Adliye Nezareti de 4 Aralık 1918 tarihinde verdiği ilanla, genel olarak suçların takibinin savcıların asli görevlerinden olduğunu hatırlatarak, Ermenilerin tehciri ve öldürülmesi meselesine karışanlar hakkında yapılacak şikayet ve ihbar üzerine, kamu ve şahıs hukuku adına derhal harekete geçilmesini istemiştir. Bu ilan üzerine, İstanbul'dan veya taşradan tahkik heyetlerine, Divan-ı Harblere veya hükümete asılsız birçok şikayet mektupları ve dilekçeler gelmeye başlamıştır⁴⁰⁵.

Daha önce bahsi geçen Kastamonu Emval-i Metrukesi hususunda yazılan mektup bu açıdan da değerlendirilmelidir. 18 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'deki “İnsaf” başlıklı bir habere göre, Doktor Mihran Nuraber Efendi, Erzurum bölgesinde Ermenilere yapılan mezalim sırasında, Türk doktorların Ermeni hastalara zehirli

⁴⁰³ **Yeni Gazete**, 19 Kanun-ı Evvel 1334/ 19 Aralık 1919, nr.20–1584, s.2.

⁴⁰⁴ **Yeni Gazete**, 27 Kanun-ı Evvel 1334/ 27 Aralık 1918, nr.28–1592.

⁴⁰⁵ Ata, **a.g.e.**, s.66-67.

ilaçlar vererek öldürdüklerini iddia etmiştir. Hatta bunu yapanlardan biri Tıp Fakültesi müderrisliğine getirilmiştir. Ortaya atılan bu iddia üzerine Yeni Gazete, bunun tıbbiyenin haysiyetine sürülmüş bir leke olduğunu, suçluların ağır bir şekilde cezalandırılmalarını istemiştir. Bir kişinin yüzünden tüm hekimlerin ve Tıp Fakültesi'nin böyle bir isnat altında suçlu mevkiinde kalmaması için, Doktor Mihran Efendi'ye faillerin açığa çıkartılıp cezalandırılabilmesi için isim açıklaması yönünde çağrıda bulunmuştur. Uluslararası bir mahkemeye çıkacak olan milletin doktorlarının böyle bir töhmet altında kalmaması için bir heyetin bunu tetkik etmesi gerektiği yazılmıştır.⁴⁰⁶ Bu iddia, 20 Aralık'ta Harbiye Nezareti tarafından tamamen hakikate aykırı bir iftira olarak nitelenip tekzip edilmesine rağmen,⁴⁰⁷ 26 Aralık tarihli Yeni Gazete'de tekrar verilmiştir.⁴⁰⁸

4.5.3.3. Divan-ı Harplerin Kurulması

Ermeni tehciri meselesinden dolayı suçlanan ittihatçıların yargılanmaları gündeme gelince, hükümeti en fazla meşgul eden konu, suçluların nasıl ve nerede yargılanacakları hususu olmuştur.

Kanun-ı Esasi'nin 113. maddesi, hükümete olağanüstü zamanlarda örfi idare ilan etmek hakkı tanıyordu. Bu olağanüstü dönemlerde kurulan mahkemelere, "Divan-ı Harb-i Örfi" adı veriliyordu. İttihatçıların ne Beşinci Şube'de sorgulanmakta oluşları, ne de tahkik heyetleri kurulup muhtelif bölgelere gönderilmiş olmaları yeterli görülüyordu. Çünkü İtilaf Devletleri ve İttihat ve Terakki Fırkası karşıtları, "suçluların" bir an önce cezalandırılmaları konusunda baskı yapıyorlardı.

Bundan dolayı hükümet, İstanbul'da 1909'dan beri devam etmekte olan Örfi İdarenin varlığını, Divan-ı Harb-i Örfilerin kurulması için önemli bir hukuki dayanak olarak görmüş ve 14 Aralık 1918'de Divan-ı Harb-i Örfinin kurulmasını kararlaştırmıştır. Meclis-i Vükela, Divan-ı Harb-i Örfilerin teşkilat ve çalışma

⁴⁰⁶ **Yeni Gazete**, 18 Kanun-ı Evvel 1334/ 18 Aralık 1918, nr.19-1583.

⁴⁰⁷ **Yeni Gazete**, 20 Kanun-ı Evvel 1334/ 20 Aralık 1918, nr.21-1585.

⁴⁰⁸ **Yeni Gazete**, 26 Kanun-ı Evvel 1334/ 26 Aralık 1918, nr.12-1585.

esaslarını da, 19 Ağustos 1326/ 1 Eylül 1910 tarihli “Müsellah Çetelerin Tenkili” hakkındaki kararnameye göre düzenlenmiştir.⁴⁰⁹

Meclis-i Vükela, 14 Aralık 1918 tarihinde Divan-ı Harb-i Örfiler’in kurulmasına kara verdikten iki gün sonra; 16 Aralık’ta da, İstanbul’da bir Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesi kurmuş ve heyetini tayin etmiştir. Kurulan bu mahkemenin reisliğine emekli Ferik Mahmut Paşa tayin edilmiştir. Üyeliklerine ise askeriyeden Usturuma Kolordusu Kumandanlığı’ndan emekli Mirliva Ali Nadir Paşa, Mülga Nizamiye 27. Fırka Kumandanlığı’ndan emekli Mirliva Süleymaniyeli Mustafa (Kürt-Nemrut) Paşa, adliyede asli vazifeleri devam etmek üzere Dersaadet İstinaf Mahkemesi üyelerinden Şevket ve Artin Musdicyan, savcılığına, Mahkeme-i Temyiz Başsavcılığı Başmuavini Nihat, sorgu hakimliğine Beyoğlu Bidayet Mahkemesi azasından Moiz Zeki, Misak Mukaryan, Nazif ve Dersaadet Bidayet Mahkemesi üyelerinden Adüssamet Efendiler tayin olunmuşlardır.⁴¹⁰

Mahkemeyi oluşturan yedi kişilik heyetten üçünün gayrimüslim olması dikkat çekicidir. Yargılamaya başlamadan mahkeme heyetinden savcı Nihat Bey ile sorgu hakimi Nazif Bey istifa etmişlerdir. Yerlerine, savcılığa Beyoğlu Bidayet Mahkemesi üyelerinden Sami, savcı yardımcılığına Sami ve aza mülazımlığına Dersaadet Mahkemesi üyelerinden Dimitraki Efendiler tayin edilmişlerdir. Mahkeme başkanı Mahmut Hayret Paşa da istifa etmiş ancak Harbiye Nazırı tarafından kabul edilmemiştir. Mahmut Hayret Paşa, vazife ve yetkilerine müdahale edilmek istendiği için istifa kararını aldığını söylemiştir.⁴¹¹

İstanbul dışındaki tehcir suçlularını yargılamak üzere Örfi İdarenin uygulanmakta olduğu vilayetlerde de Divan-ı Harb-i Örfilerin kurulması kararlaştırılmıştır. 8 Ocak 1919 tarihinde Sadaret’ten, Harbiye ve Adliye Nezareti’ne gönderilen tezkere ile İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Antep’te birer olmak üzere altı adet Divan-ı Harb-i Örfi kurulması kararlaştırılmış, 14 Ocak’ta da bu vilayetlerdeki mahkemelerin heyetleri tayin edilmiştir. 15 Ocak 1919 tarihli Yeni

⁴⁰⁹ Ata, **a.g.e.**, s.74-75.

⁴¹⁰ **Yeni Gazete**, 22 Kanun-ı Evvel 1334/ 22 Aralık 1918, nr.23–1582; Ata, **a.g.e.**, s.76.

⁴¹¹ **Yeni Gazete**, 26 Kanun-ı Evvel 1334/ 26 Aralık 1918, nr.27–1591; Ata, **a.g.e.**, s.77.

Gazete’de İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Antep’te kurulması gereken Divan-ı Harplerin başkanlıklarına tayin edilen kişilerin adları verilmiştir.

İzmir Divan-ı Harb-i Örfisine, mütekait Ferik Ömer Yaver Paşa,

Bursa Divan-ı Harb-i Örfisine, mütekait Ferik Hilmi Paşa,

Tekfurdağı Divan-ı Harb-i Örfisine, mütekait Ferik Osman Refet Paşa,

Edirne Divan-ı Harb-i Örfisine, 3. Ordu Teftiş Heyeti eski Başkanı Mirliva Esad Paşa,

Samsun Divan-ı Harb-i Örfisine, Mirliva Tefvik Paşa,

Antep Divan-ı Harb-i Örfisine de Ferik Mehmet Ali Paşa tayin olunmuşlardır.⁴¹²

İdare-i Örfiye uygulandığı halde Divan-ı Harb-i Örfi kurulmayan şehirlerdeki tehcir suçlularının nerede ve nasıl yargılanacağı konusu gündeme geldiğinde ise Divan-ı Harb-i Örfilerin kurulacağı yerler ile bunlara ilaveten komşu illeri de kapsayan yeni bir yetki sınırı çizilmiştir. Sadaretten 21 Ocak 1919 tarihinde Adalet Nezareti ile Harbiye ve Dahiliye nezaretlerine tebliğ edilen karara göre, sekiz merkezde kurulan Divan-ı Harplerden;

İstanbul Divan-ı Harbinin hudut ve salahiyetinin, İstanbul vilayeti ile Çatalca ve İzmit livalarını,

Tekfurdağı Divan-ı Harbinin hudut ve salahiyetinin Tekfurdağı livası ile Edirne vilayeti ve Kale-i Sultaniye livasını,

İzmir Divan-ı Harbi hudut ve salahiyetinin Aydın vilayeti ile Antalya ve Menteşe sancaklarını,

Antep Divan-ı Harbinin hudut ve salahiyetinin Antep kazası, Adana vilayeti ile Urfa ve İçel livalarını,

Bursa Divan-ı Harbinin hudut ve salahiyetinin Hüdavendigâr vilayeti ile Karasi sancağını,

Van Divan-ı Harbinin hudut ve salahiyetinin Beyazid livasını,

⁴¹² **Yeni Gazete**, 15 Kanun-ı Sani 1335/ 15 Ocak 1919, nr.47-1611, s.2.

Samsun Divan-ı Harbinin hudut ve salahiyetinin de Canik sancağını kapsaması ve 8 Ocak 1919 tarihinde kurulduğuna yukarıda işaret edilen Edirne Divan-ı Harbi ile Bandırma Divan-ı Harbinin, görülen lüzum üzerine lağvedilmesi uygun görülmüştür.⁴¹³

Böylece Örfi İdare'nin uygulandığı bölgelerde, tehcir sebebiyle suç işleyenleri yargılayacak Divan-ı Harb-i Örfilerin hududunu ve yerini tayin eden hükümet, 25 Aralık 1918 tarihli kararname ile de Örfi İdare'nin uygulanmadığı yerlerde suç işleyen memur, asker, zabıt her kim olursa olsun yargılanmasını Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'na göre adli mahkemelere bırakmıştır. Böylece, hem Örfi İdare'nin uygulandığı hem de uygulanmadığı yerlerde, Ermenilerin sevki sebebiyle yargılanacak olan kişilerin hangi usul ve mahkemelerde yargılanacağı belirlenmiştir. “Örfi İdare'nin Uygulanmadığı Yerlerde Tehcir Dolayısıyla İşlenen Suçların Tahkikat Yeri ve Muhakemesi Hakkındaki Kararname”, Yeni Gazete'nin 29 Aralık 1918 tarihli nüshasında yayınlanmıştır. EK 28'de verilen bu kararname dört maddeden oluşmaktadır:⁴¹⁴

Madde 1: Bazı anasırın tehciri dolayısıyla ika edilen kaffe-i ceraimde medhaldar olan memurin ve efrad ve zabitan-ı askeriyye ile jandarma neferat ve zabitanının ahaddan şerikleri olsun olmasın tahkikat ve muhakematı Usul-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanununa tevfikan ahadın tabi olduğu devair ve mehakim-i adliyyeye aiddir.

Madde 2: Madde-i sabıkada zikrolunan eşhas hakkında tahkikat ve muhakemat icrasından mukaddem bir gûne mezuniyet ve karar istihsaline mahal yoktur.

Madde 3: İş bu kararname tarih neşrinden itibaren mer'idir.

Madde 4: İş bu kararnamenin icrasına heyet-i vükela memurdur.

Divan-ı Harb-i Örfi'ye savaş zamanında görev almış nazırları yargılama yetkisi verilmemişti. Anayasa'ya göre bunların Divan-ı Âli'de yargılanması gerekiyordu. Tevfik Paşa, bu nazırların da Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmalarını

⁴¹³ Yeni Gazete, 26 Kanun-ı Sani 1335/ 26 Ocak 1919, nr.58-1622.

⁴¹⁴ Yeni Gazete, 29 Kanun-ı Evvel 1334/ 29 Aralık 1918, nr.30-1594.

sağlayacak bir kararname hazırlamış ve 1 Mart 1919'da padişaha sunmuştur. Padişah bu kararnameyi imzalamaktan kaçınmıştır. Ancak 4 Mart 1919'da sadrazam olarak tayin ettiği Damat Ferit'in hazırlayıp sunduğu ve Divan- Harb-i Örfi'ye, nazırları yargılama yetkisini veren 5 maddelik kararnameyi onaylamıştır. Kararname, 12 Mart 1919 tarihli Yeni Gazete'de yayınlanmıştır.

Bu kararname ile 16 Aralık 1918 tarihinde Padişah iradesiyle İstanbul'da kurulan Fevkalade Divan-ı Harb-i Örfi lağvedilmiştir. Ali Fevzi Paşa başkanlığında kurulan yeni İstanbul Divan-ı Harbi Örfisi daha geniş bir yetki ve teşkilat ile kurulmuştur. Bu Divan-ı Harb eski hükümete mensup suçluların yargılanması ile de görevlendirilmiştir. Kararları da temyize kapalı olacaktır. Yeni İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi'nin teşkili üzerine, mevcut olan diğer Divan-ı harplerin tamamı kaldırılmıştır. Kaldırılan Divan-ı harplerdeki davalar da yeni kurulan Divan-ı Harbe devredilmiştir. Ayrıca yapılan yeni atamalarla mahkemenin tüm üyeleri askeriye'den oluşturulmuştur.

Divan-ı Harbi Örfi başkanlığına on bin kuruş maaş ile Erkan-ı Harb mirlivalarından Ali Fevzi Paşa getirilmiş, üye olarak da altı bin kuruş maaş ile Mirliya Ali Nazım, Mustafa ve Zeki paşalarla, Miralay Recep Ferdi Bey atanmışlardır. On beş bin kuruş maaşla Ticaret-i Bahriye Mahkemesi Başkanı Yusuf Ziya Bey savcı olarak, birinci yardımcısı olarak beş bin kuruş maaşla Adliye Nezareti Umur-i Hukukiye Müdür Muavini Haralambos Efendi, ikinci yardımcısı olarak savcı yardımcılarında Kudretullah ve dava vekillerinden İbrahim Reşad Bey atanmıştır. Sorgu Hakimi olarak da on bin kuruş maaşla Halep eski Mebusu Artin Boşgezenyan, Beyoğlu sorgu hakimliği üyelerinden Nazif ve Nisak Nugaryan, ikinci Ticaret Mahkemesi üyelerinden Dimitraki Efendiler ile İzmir İstinaf savcısı Cevat ve Emniyet-i Umumiye Sevr ü Sefer Müdürü Hüsnü Beyler tayin olunmuştur.

Lağvedilen Divan-ı Harp üyelerine maaş verilmemesine rağmen bu kararname ile kurulan Divan-ı Harp üyelerine ek maaş tahsis edilmiş, ayrıca bir senelik tahsisatları ve kırtasiye masrafları Harbiye Nezareti bütçesine eklenmiştir.⁴¹⁵

⁴¹⁵ Yeni Gazete, 12 Mart 1335/ 1918, nr.102-1666.

Yeni kurulan heyetten istifa edenler olmuş, yerlerine yeni üyeler atanmıştır. İstifa edenler arasında başkan Ali Fevzi Paşa ve Artin Boşgezenyan da vardır. Ancak Ali Fevzi Paşa'nın istifası kabul edilirken, Artin Boşgezenyan'ın istifası kabul edilmemiştir.⁴¹⁶ Başkanlık için Fuad Paşa gibi bazı kimselerin isimler geçmesine rağmen,⁴¹⁷ Mustafa Nazım Paşa Divan-ı Harb-i Örfi Başkanlığına atanmıştır.⁴¹⁸

4.5.3.4. Tutuklamalar

İstanbul'da veya Anadolu'nun değişik bölgelerinde gerçekleştirilen tutuklamalar, hem bizzat İtilâf Devletleri'nin kendi görevlileri tarafından, hem de Osmanlı hükümetinin görevlileri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Ermenilerin tehciri ve "öldürülmesi" iddiasıyla, tespit edilebilen ilk tutuklama 5 Kasım 1918 tarihinde gerçekleşmiştir. Söz konusu kişi, I. Dünya Savaşı yıllarında Diyarbakır valiliği yapmış olan Dr. Reşit Bey'dir.⁴¹⁹

1 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'ye göre, isimleri saklı tutulan üç eski vali tutuklanmış, Konya eski valisi Cemal Bey'de Tetkik-i Seyyiat Komisyonu'nca celp edilmiştir.⁴²⁰ Diyarbakır eski valisi Doktor Reşit'in arkadaşlarından ve mahiyetindeki memurlarından jandarma mülazımları Şakir ve Harun'un da işledikleri iddia edilen yağma ve öldürme suçlarından dolayı tutuklanmaları için Dahiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine emir verilmiştir.⁴²¹ 2 Aralık'ta ise Mersin ve Cebel-i Bereket mutasarrıflarının azledildikleri haberi verilmiştir.⁴²²

Kastamonu valisi Atıf Bey'de Tetkik-i Seyyiat Komisyonu tarafından tutuklatılanlar arasında yerini almıştır.⁴²³ Tetkik-i Seyyiat Komisyonu tarafından, vali olarak görev yaptıkları dönemde suiistimalleri ve zulümleri dolayısıyla Erzurum eski valisi Tahsin Bey, Ankara eski valisi Atıf ve Sivas valisi Sabit Beylerin tutuklanmalarına karar verilmiştir. Ermeni meselesinde kötü muameleleri ve

⁴¹⁶ **Yeni Gazete**, 16 Mart 1335/ 1918, nr.106-1670.

⁴¹⁷ **Yeni Gazete**, 17 Mart 1335/ 1918, nr.107-1671.

⁴¹⁸ **Yeni Gazete**, 20 Mart 1335/ 1918, nr.110-1674.

⁴¹⁹ Ata, **a.g.e.**, s.86.

⁴²⁰ **Yeni Gazete**, 1 Kanun-ı Evvel 1334/ 1 Aralık 1918, nr.2-1566.

⁴²¹ **Yeni Gazete**, 1 Kanun-ı Evvel 1334/ 1 Aralık 1918, nr.2-1566.

⁴²² **Yeni Gazete**, 3 Kanun-ı Evvel 1334/ 3 Aralık 1918, nr.4-1568.

⁴²³ **Yeni Gazete**, 3 Kanun-ı Evvel 1334/ 3 Aralık 1918, nr.4-1568.

mezalimi görülmüş olan diğer memurların da tevkif edilerek İstanbul'a getirilecekleri haberi 3 Aralık tarihli Yeni Gazete'de yer almıştır.⁴²⁴

Ermeni mezalimine iştirak ettiği iddia edilen valilerden başka bu hususta kötü muameleleri olduğu iddiasıyla küçük memurlar hakkında da yasal takip başlatılmıştır. İstanbul Başsavcılığı tarafından vilayetlerdeki savcılıklara bir yazı yazılarak söz konusu memurlar hakkında derhal takibata başlanması tebliğ edilmiştir.⁴²⁵ Ayrıca Karahisar mutasarrıfı Asaf Bey de işten el çektirilmiş, tutuklanması için emir verilmiştir.⁴²⁶ Mamuret'ül Aziz eski valisi Sabit Bey de tehcir sırasında yapılan cinayet fiillerine bulaşmış olması iddiasıyla tutuklanmıştır.⁴²⁷

Yeni Gazete'nin 13 Aralık 1918 tarihli nüshasında verilen habere göre, Tetkik-i Seyyiat Komisyonu, tehcir faciası ve suiistimaller meselelerinden dolayı, İzmir, Musul, Konya eski valilerini sorgulamıştır. Ermenilerin tehciri konusunda görülen suiistimleri dolayısıyla sorguya alınan eski valiler kendilerini müdafaaya çalışmışlar, merkezden gelen emirleri icra ettiklerini söylemişlerdir.

Sorguya alınanlardan Dîvan-ı Muhâsebat mümeyyizi Macit Bey'in ise tehcir kanunu çıktıktan sonra asli vazifesini bırakarak Ermenilerin malını nakletmeyi daha karlı gördüğü, Erzincan'dan tehcir edilen Ermenilerin eşyasıyla beraber Macit Bey'in arabalarıyla nakledildiği, fakat bu arabaların ulaşması gereken yerlere kadar ulaşmadığı, yollarda ittihatçı çeteler vazifelerini yaptıktan sonra arabalardaki eşyanın Macit Bey'e kaldığı iddia edilmiştir. Ayrıca Tetkik-i Seyyiat Komisyonu'nca eski Yozgat Mutasarrıfı Cemal Bey hakkında da tahkikat icra olunmakta olduğu da belirtilmiştir.⁴²⁸ 16 Aralık'ta ise Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in tutuklandığı anlaşılmaktadır. 21 Aralık'ta, Ereğli Kazası Kaymakamı Şevki Bey azledilmiştir⁴²⁹

Hükümet tutuklamalara devam ederken aynı zamanda da firari paşalar Enver, Talat ve Cemal'in iadeleri için Almanya nezdinde yaptığı girişimlere olumsuz yanıt almıştır. Verilen cevapta bunların Almanya'da olup olmadıklarının bile kesin olarak

⁴²⁴ **Yeni Gazete**, 3 Kanun-ı Evvel 1334/ 3 Aralık 1918, nr.4–1568.

⁴²⁵ **Yeni Gazete**, 5 Kanun-ı Evvel 1334/ 5 Aralık 1918, nr.6–1570.

⁴²⁶ **Yeni Gazete**, 5 Kanun-ı Evvel 1334/ 5 Aralık 1918, nr.6–1570.

⁴²⁷ **Yeni Gazete**, 5 Kanun-ı Evvel 1334/ 5 Aralık 1919, nr.6–1570.

⁴²⁸ **Yeni Gazete**, 13 Kanun-ı Evvel 1334/ 13 Aralık 1918, nr.14–1578, s.2.

⁴²⁹ Ata, **a.g.e.**, s.86.

bilinmediği belirtilmiştir. Ayrıca zabıtaca Bahaeddin Şakir Bey'in damadı Ramiz Bey'in evinde yapılan arama neticesinde, evde ufak bir çanta bulunduğu, bu çantada Ermenilerin katliamıyla alakalı emirleri içeren belgelerin olduğu iddiası 18 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'de yer almıştır.⁴³⁰

27 Aralık tarihli Yeni Gazete'de Tetkik-i Seyyiat Komisyonu Başkanı Mahzar Bey'in beyanına dayanarak verilen bilgiye göre, Van, Erzurum ve Bitlis eski valileri ile Diyarbakir eski valisi Reşid Bey ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey hakkında tahkikat devam etmektedir. Firari olan Bitlis Hapishane Müdürü İbrahim Bey hakkında ise gıyabi tahkikat yapılmaktadır ve henüz hiçbir hüküm verilmemiştir.⁴³¹

Tetkik-i Seyyiat Komisyonu tarafından tehcir meselesi hakkında bilgilerine müracaat edilmek üzere sorguya alınan eski valilerden Erzurum Valisi Tahsin Bey, bu meselelerde suçlamayı gerektirecek bir şey olmadığından serbest bırakılmıştır. 28 Aralık 1918 tarihli Yeni Gazete'de, Akşam Gazetesi kaynak gösterilerek verilen habere göre, diğer tutukluların sorgulamaları son bulmuş olup vilayetlerden gelecek evraklara göre haklarında muamele edilecektir. Komisyon bugüne kadar Ermeni ve Rumların tehcir meselelerini tespit ile uğraşmıştır. Bundan sonra Türkler hakkında tatbik edilen fenalık ve adaletsizlikleri de tahkik etmeye başlayacaktır.

Habere göre eski valilerden Reşit, Sabit, Muammer ve Memduh Beyler hakkında yapılan tahkikat Dîvân-ı Âlî'ye gönderilecektir. Komisyon yalnız ön incelemeyi yapacak ve neticesini Divan-ı Âlî'ye bildirecektir. Eski Edirne valisi Hacı Adil Bey'in damadı Kasım Efendi hakkında da tahkikat yapılacaktır. Harbiye Nezareti Sabık Müsteşarı Kamil Paşa ile Harbiye Dairesi Muhasebecisi hakkında komisyonca tahkikata başlanmıştır. Kamil Paşa'nın dört bin yüz elli liralık, Muhittin Bey'in ise on bin liralık kağıt banknotları Harbiye Nezareti kasasında altınla değiştirmiş oldukları yönünde iddialar vardır.⁴³²

21 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete'de çıkan bir habere göre, tehcir meselesinde suçlu oldukları iddiasıyla celp edilen üç jandarma subayının, Mahmut

⁴³⁰ **Yeni Gazete**, 18 Kanun-ı Evvel 1334/ 18 Aralık 1918, nr19–1583.

⁴³¹ **Yeni Gazete**, 27 Kanun-ı Evvel 1334/ 27 Aralık 1918, nr.28–1592.

⁴³² **Yeni Gazete**, 28 Kanun-ı Evvel 1334/ 28 Aralık 1918, nr.29–1593, s.2.

Hayret Paşa başkanlığındaki Divan-ı Harpce yapılmakta olan sorgulamaları bitene kadar Jandarma Genel Komutanlığı'nda tutulmalarının uygun görüldüğü, Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey'in ise sorgulamasının şimdilik yeterli bulunarak tevkifhaneye sevk olunduğu bildirilmektedir.⁴³³

Tutuklamalar devam ederken, 29 Ocak 1919 tarihinde Yeni Gazete'de yayınlanan bir yazıyla hükümetin başka bir konuya dikkati çekilmiştir. Bu yazıda, tehcir faciasında suçlu olanların insanlık alemi karşısında işlemiş oldukları bu suçlardan dolayı cezalarını görmeleri gerektiği belirtilmiş, ancak devlet ve milletine sadakat ile ömrünü harcamış bir takım insanların da tehcir münasebetiyle mağdur edilmiş olduklarından bahsedilmiştir. Gazeteye göre, adaletin yerini bulması için, bunların mağduriyetlerinin giderilerek, haklarının geri verilmesi gereklidir. Bu masum insanlar ise tehcir ve taktik suçunu işlemeye vicdanı, insanlığı, hamiyeti hiçbir suretle razı olmadığı için azledilmiş, emekliye sevk edilmiş, mağdur bırakılmış memurlardır. Yeni Gazete'ye göre adalet, bunları aramayı, bulmayı, haklarını geri vermeyi, mağduriyetlerini gidermeyi emreder. Gaddarlar, mücrimler cezalandırılırken, aynı suç yüzünden mazlum ve mağdur bırakılan kişilerin vicdan ve namusunu da düşünmek gereklidir.⁴³⁴

Bu sırada Ermenilerin tehciri sırasında işlenen suçlardan dolayı her kesimden eleştiri alan hükümeti, çok daha fazla zorda bırakacak bir firar gerçekleşmiştir. Gazetede 26 Ocak 1919 tarihinde verilen Doktor Reşit'in firar ettiği haberi, hükümetin sert bir şekilde eleştirilmesine sebep olmuştur.

Diyarbakır eski valisi olup, tehcir ve taktik suçlarından suçlu olduğu için tevkif edilmiş ve Divan-ı Harbe verilmiş olan Doktor Reşit, 25 Ocak 1919 günü saat 09.30'da firar etmiştir. Hükümetin böyle bir suçtan dolayı tevkif olunanları muhafaza edememesini, affedilmez bulan Yeni Gazete olayı şöyle özetlemiştir:

“Dün sabah dokuz buçukta Diyarbakır eski valisi olup tehcir ve taktik suçlarından dolayı suçlu olduğu için tevkif edilmiş ve divan-ı harbe verilmiş olan Doktor Reşit, hem bizi hem de cihanı pek derin düşüncelere sevk eden ve hayret veren bir surette firar etmiştir. Bir zanlının firarı, zabitasında az çok eksikleri ve

⁴³³ **Yeni Gazete**, 21 Kanun-ı Sani 1335/ 21 Ocak 1919, nr.53–1617, s.2.

⁴³⁴ **Yeni Gazete**, 29 Kanun-ı Sani 1335/ 29 Ocak 1919, nr.60–1624.

dikkatsizlikleri bulunan her yerde meydana gelebilir, bu da adi bir olay olarak addolunabilir. Fakat bu firar böyle değil, bu iş böyle değil!”

“Doktor Reşit, Askeri Hapishane müdürünün İstanbul muhafızlığına vermiş olduğu müzakereden anlaşıldığı üzere hamama gitmek üzere izin almış, ancak refakatinde Yüzbaşı Cemal Bey olduğu halde kaçırılmıştır.”

“Evvvela, Dr. Reşit gibi tehcir ve taktik cürümlerinden dolayı zanlı ve tutuklu birinin cezalandırılmasını, bütün cihan-ı medeniyet beklerken, İstanbul içinde böyle gizli eller tarafından kaçırılması, zannederseniz hariçte ve dahilde pek fena bir etki meydana getirir. Bu gizli ellerin hala İstanbul içinde böyle bir iş göreceği ve cihanın cezalandırılmasını beklediği suçlulardan birini kaçırarak kadar cüret göstermeleri hayret vericidir.”

“Demek ki hala ve hala, milletin kararlarıyla böyle zorbaca oynayabilecek, ihtiras ve şahsi menfaatleri için hak ve adaletle alay edecek çeteler var. Demek ki bir mücrim, parası olunca tevkifhaneden, hapishaneden de kaçmaya yol bulabilir. Hükümetin böyle bir suçla zanlı olarak tutuklananları muhafaza edememesi, kaçırması da affedilebilir müsamahalardan değildir.”⁴³⁵

Doktor Reşit’in firarı üzerine, hükümet yanlısı gazetelerin bile, hükümeti desteklemekten vazgeçtikleri ve tenkite başladıklarını bildiren Yeni Gazete, hapishane müdürünün polis müdürü tarafından, Doktor Reşit’in kaçırılacağı yönünde uyarıldığını iddia etmiştir. 27 Ocak tarihinde yayınlanan habere göre;

“Tehcir ve taktik meselesinden dolayı tutuklu bulunan ve hakkındaki tetkikat hayli ilerlemiş olan Diyarbekir valisi Dr. Reşit’in hamama gitmek bahanesiyle ve otomobil ile firar etmesi üzerine, şimdiye kadar hükümete destek vermiş olan ve icraatlarını takdir ile bekleyen gazetelerden bazıları da bu firar meselesi karşısında artık hükümetin tarafını tutmaktan vazgeçmişlerdir. Hükümetin azim ve metanetinden, isabetli, ciddi ve çekingen tedbirlerinden şüpheye düşmüşler, hatta hükümeti tenkit etmeye başlamışlardır.”

“Bir diğer önemli nokta ise memlekette, Dr. Reşid gibi bütün dikkati kendi üzerine toplamış, bütün medeni alemi meşgul eden tehcir suçlarının zanlısı, Divan-ı

⁴³⁵ **Yeni Gazete**, 26 Kanun-ı Sani 1335/ 26 Ocak 1919, nr.58–1622, s.2.

Harp hapishanesinde tutuklu iken, onu bir otomobile kaçırmaya cüret edecek, bu cüretlerinde başarılı olacak eller bulunmasıdır. Bu eller hükümetin acizliğinden ve saflığından istifade ederek ve küstahlığı arttırmışlardır.”

Habere göre, bu mesele ile uğraşmak üzere Divan-ı Örfi Reisi Hafız Besim Bey'in başkanlığında Binbaşı Nazım, Yüzbaşı Neşet, Tevfik ve Tarık Beylerden oluşan bir heyet kurulmuştur. Heyet, Reşit'in firarında suçlu olanların veya firarı kolaylaştırdığı zannedilen kişilerin, bu hususta müsamahakar gördükleri şahısların ifadelerini alacaktır.⁴³⁶

29 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete'de çıkan Doktor Reşit'i yakalama çalışmaları hakkındaki haberde ise, Doktor Reşit'in yakalanmasına gayret edildiği ve tahkikatın devam ettiği bildirilmiştir. İstanbul Muhafızı Fevzi Paşa'nın verdiği bilgiye göre, firar olayında alakası olduğu düşünülen Cemal Bey ile Reşit Bey'in kayınpederi Binbaşı Ziya Bey ile Tevkifhane Müdürü Mustafa Efendi'nin sorgulanmalarına devam edilmektedir. Muhafız Paşa, Tevkifhane Müdürü ile Muhafız Bölüğü Kumandanı'nın ve firarda müsamahası görülenlerin sorguları tamamlandıktan sonra Divan-ı Harbe gönderileceklerini söylemiştir.⁴³⁷

31 Ocak 1919 tarihli Yeni Gazete'ye göre ise hükümet tarafından, Reşit Bey'in firarı ile ilgili yayın yapılmaması yönünde bir karar almış ve uygulanmıştır. Ayrıca Doktor Reşit'in firarı meselesinde parmağı olan iki Almandan biri kefalet ile tahliye edilmiştir. Bu Alman üç bin lira vaat edilmiş, o da firariyi bu akşama kadar teslim etmeyi kabul etmiştir.⁴³⁸

Osmanlı zabıtalарına ilave olarak Ermeni ve Rumlar da Reşit Bey'in yakalanması için destek vermişlerdir.⁴³⁹ Tüm bu takiplere rağmen yakalanamayan Dr Reşit, 5 Şubat 1919 tarihinde intihar etmiştir.

Dr. Reşit Bey'in 25 Ocak 1919 tarihinde tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden kaçmasıyla, ağır şekilde eleştirilen hükümet, 30 Ocak 1919 gecesi ani bir baskınla eski nazırlardan ve önde gelen İttihatçılardan 32 kişiyi tutuklatmıştır.

⁴³⁶ **Yeni Gazete**, 27 Kanun-ı Sani 1335/ 27 Ocak 1919, nr.59–1623, s.2.

⁴³⁷ **Yeni Gazete**, 29 Kanun-ı Sani 1335/ 29 Ocak 1919, nr.60–1624.

⁴³⁸ **Yeni Gazete**, 31 Kanun-ı Sani 1335/ 31 Ocak 1919, nr.62–1626.

⁴³⁹ Ata, **a.g.e.**, s.93.

EK 29'da verilen Yeni Gazete'nin 31 Ocak tarihli nüshasındaki habere göre, tevkifler Heyet-i Vükela'nın kararı ve onayı ile gerçekleştirilmiştir. Dahiliye eski nazırı İsmail Canbulat, İttihat ve Terakki Katip-i Umumisi Midhat Şükrü, Genel Merkez azasından Ziya Gökalp, eski İstanbul mebusu Karasu Efendi, eski İzmir valisi Rahmi, İstanbul murahhas vekili Kemal, Karasi Mebusu Hüseyin Kadri, Meclis-i Mebusan eski başkan vekili Hüseyin Cahid, Lazistan Mebusu Süleyman Sudi Beylerle, Dr. Süleyman Numan Paşa ve daha bazı İttihat ve Terakkiye mensup kimselerin evleri abluka edilerek tevkif olundukları ve Polis Genel Müdüriyeti'ne sevk olundukları bilgisi verilmiştir. Hükümet, gazetelerin bu konuda da yayın yapmamalarını istemiştir.⁴⁴⁰

Tutuklananların tam listesini Feridun Ata, “Divân- Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamalarına İstatiksel Bir Bakış (1919–1921)” isimli makalesinde şöyle sıralamıştır:⁴⁴¹

- 1- Eski Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat,
- 2- İâşe Nazırı Kemal Bey,
- 3- Meclis-i Mebusan eski reisi Hacı Adil Bey,
- 4- İstanbul Mebusu Karasu Efendi,
- 5- Meclis-i Mebusan eski birinci reisi Hüseyin Cahit (Yalçın),
- 6- Merkez-i umumi üyelerinden Ziya Gökalp Bey,
- 7- İttihat ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i umumisi Midhat Şükrü (Bleda),
- 8- İzmir Valisi Rahmi Bey,
- 9- Lazistan Mebusu Sudi Bey,
- 10- Karasi Mebusu Hüseyin Kadri Bey,
- 11- Erzurum Mebusu Hüseyin Tosun Bey,

⁴⁴⁰ **Yeni Gazete**, 31 Kanun-ı Sani 1335/ 31 Ocak 1919, nr.62–1626.

⁴⁴¹ **Yeni Gazete**, 1 Şubat 1335/ 1919, nr.63–1627; Feridun Ata, “Divân- Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamalarına İstatiksel Bir Bakış (1919–1921)”,**ATAM Dergisi**, S.62, c.XXI, Temmuz2005, (Çevrimiçi), <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=1061>, 15 Kasım 2008.

- 12- Bursa Mebusu Rıza Bey,
- 13- Teceddüt Fırkası Meclisi idare üyelerinden Tevfik Rüşdü Bey,
- 14- Diyarbakır Valisi Bedrettin Bey,
- 15- Muhacirîn İdaresi Müdür Muavini Veli Necdet Bey,
- 16- İttihat ve Terakki murahhaslarından Ferid Bey,
- 17- Esnaf Cemiyeti Kâtib-i umumisi Selahaddin Bey,
- 18- Merkez-i umumi kâtiplerinden Salim Bey,
- 19- Polis Müdüriyeti siyasî kısım müdürü Tevfik Hadi Bey,
- 20- Boğazlıyan Kaymakamı Faik Bey,
- 21- Enver Paşa'nın kethüdası Derviş Efendi,
- 22- Edirne Mebusu Hacı Adil Bey,
- 23- Erzurum Mebusu Vasfi Bey,
- 24- İttihat ve Terakki Merkez-i umumi azasından Dr. Rasuhi Bey,
- 25- Rüşumat müdürlerinden Salim Bey,
- 26- Dârülfünun riyaziye muallimlerinden Mühendis Şakir Bey,
- 27- Memur Selahaddin Bey,
- 28- Süleyman Numan Paşa,
- 29- Mahmut Kâmil Paşa,
- 30- Cevad Bey,
- 31- Vasfi Bey,
- 32- Kaymakam Agâh.

Damat Ferit Paşa, yeni kurulan divan-ı Harb'in göreve başlamasından hemen sonra, İttihatçıları ortadan kaldırmak için 10 Mart 1919 günü yeni tutuklamalara girişmiştir. Bu çerçevede 10 Mart 1919 tarihinde eski sadrazam, bakan, mebus ve gazeteci olmak üzere 22 kişi tutuklanmıştır. Bunlar;

- 1- Eski Çankırı Mebusu, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi Dr. Fazıl Berki Bey,
- 2- Eski Sadrazam Said Halim Paşa,
- 3- Ayan Başkâtibi Müştak Bey,
- 4- Eski Polis Müdüriyeti Umumiyesi Kısım-ı Siyasi Müdürü Reşad Bey,
- 5- İttihat ve Terakki Merkez-i umumi azası İzzet Bey,
- 6- Eski Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi,
- 7- Meclis-i Mebusan Reisi, eski Şûra-yı Devlet Reisi, Adliye Nazırı, Menteşe Mebusu Halil Bey,
- 8- Gazeteci, İstanbul Mubusu, Türk Sosyalist Partisi Lideri Salah Cimcoz Bey,
- 9- Ayan Reisi, eski Maliye Nazırı Rifat Bey,
- 10- Eski Lübnan Valisi eski Nafia Nazırı, Dahiliye Nazırı Müsteşarı Ali Münif Bey,
- 11- Eski Dahiliye Nazırı Fethi Bey,
- 12- Eski Sinop Mebusu Hasan Fehmi Bey,
- 13- İstiklâl Gazetesi sahibi Sapançalı Hakkı Bey,
- 14- Eski Maarif Nazırı Şükrü Bey,
- 15- Vakıf Gazetesi sahibi ve Baş Muharriri Ahmet Emin Bey,
- 16- Bolu Mebusu Habib Bey,
- 17- Dahiliye Nezareti Hukuk Müşaviri Osman Bey,
- 18- Eski Adliye Nazırı, Ayandan İbrahim Bey,
- 19- Eski Telefon İdaresi Müdürü Fuad Bey,
- 20- Eski Ankara Mebusu Hilmi Bey,
- 21- İleri Gazetesi sahibi ve Başyazarı Celâl Nuri Bey,
- 22- Eski Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey.

Ayrıca tutuklanacaklar arasında bulunan eski Şeyhülislam Hayri Efendi yatağından çıkamayacak derecede hasta olduğu için köşkü tarassut altına alınmıştır. Ali Şuuri ve Ahmet Vecihi Beyler Divan-ı Harb emriyle bir gün önce tutuklanmıştır.⁴⁴²

15 Mart 1919'da Karahisar eski mebusu Ahmet Ağayef Bey ile Baki Bey ve Büyükdere merkez eski memuru tutuklananlar arasında yerini almışlar, Bekirağa Bölüğü'ne yerleştirilmişlerdir.⁴⁴³

4 Nisan 1919 tarihinde de Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa ile değişik vilâyetlerde valilik yapmış olan Atıf Bey ve Cemal Oğuz Bey gizlendikleri yerlerden bulunarak tutuklanmıştır. Tutuklanmaları kararlaştırılmış olan gazeteci Yunus Nadi ile eski Maliye Nazırı Cavit Bey ise saklanmışlardır.⁴⁴⁴

4.5.3.5. Yozgat Tehciri Mahkemesi

Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerinin ele aldığı ilk dava, Yozgat Tehciri yargılamasıdır. 5 Şubat 1919 tarihinde, Boğazlayan eski Kaymakamı ve Yozgat Mutasarrıfı Kemal Bey ile birlikte, Jandarma Kumandanı Tevfik ve Evkaf memuru Feyyaz Bey'in halka açık olarak yapılan mahkemeleri başlamıştır. EK 30'da verilen habere göre, Mahkeme Başkanı Mahmut Paşa, sanıklara “*Ermeni tehciri esnasında adam öldürme, mal gaspı gibi bazı suçlar işlediğinizden dolayı Tahkik Heyeti'nin bu hususta tanzim ettiği kararname okunacaktır, dinleyiniz*” dedikten sonra kararname zabıt katibi tarafından okunmuştur.

Kararnameye göre sanıklar, 1915 senesi içinde Osmanlı vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin askeri ihtiyaçlardan dolayı tehciri hakkında, askeri heyetin tavsiyesi ile eski hükümet tarafından hazırlanan kararın Boğazlıyan kazasıyla Yozgat livasında tatbiki ve icrası süresinde, tayin edilen mahallere sevk edilmek üzere yola çıkarılan Ermenilerin, söz konusu yerde değişik mevkilerde katledilmesi ve mallarının yağmalanmasından dolayı suçlanmışlardır.

⁴⁴² **Yeni Gazete**, 11 Mart 1335/ 1919, nr.101–1665.

⁴⁴³ **Yeni Gazete**, 16 Mart 1335/ 1919, nr.106–1680.

⁴⁴⁴ Ata, **a.g.m.**,

Kararnameye göre, Kemal Bey'in, Yozgat Mutasarrıflığı vekaletinde ve Boğazlıyan kaymakamlığında bulunduğu sürede, Ermeni tehcirinden istifade ederek, Jandarma Kumandanı Tevfik Beyle beraber tertip ettikleri ve hazırladıkları şahıslar vasıtasıyla öldürme fiillerini işledikleri, Ermenilerin eşyalarını, nakit para ve mücevherlerini yağmaladıkları tespit edilmiştir. Feyyaz Bey'in de bu işlemlerde payı olduğu ispat edilmiştir. Müşteki Arvanyan Benit, Karasus zevcesi Mervenyak ve Benit Estenyan'ın şikayetleri ile Yozgat eski mebusu Mahmut Şakir Bey, Yozgat eski mutasarrıfı Cemal Bey, eczacı kalfası Sergis Yardıyan Efendi ve Esrar-i Hafiye Garnizonları Teftiş Heyeti Reisi Miralay Halil Recai Bey'in ilk alınan ifadeleri delil olarak sunulmuştur.

Kararnamenin tamamı okunduktan sonra Savcı Sami Bey ayağa kalkarak iddianamesini okumuş ve davayı açmıştır. Konuşmasına “*Reis Paşa hazretleri, kanunun üzerinize yüklediği adalet vazifesinin ehemmiyet ve azametini söze başlamadan evvel arz etmek isterim.*” diyerek başlayan Sami Bey mahkeme heyetine, facialara emir verenler ve sebep olanlar hakkında adaletin tatbik edilmesiyle, bütün millete sürülmek istenen kanlı lekeleri silmek, bu şahısların devlet ve milletin huzurunu şahsi menfaatlerine nasıl feda ettiklerini ispat ederek, adaleti yerine getirmekle mükellef olduklarını hatırlatmıştır.

Savcı Sami Bey'e göre, asırlardan beri Osmanlı himayesinde ve hakimiyetinde yaşamış gayrimüslim unsurların ara sıra meydana getirdikleri ve vatandaşlık hissiyatıyla açıklanması mümkün olmayan olaylar incelendiği zaman, buna hükümetlerin içerde yaptıkları hatalardan ziyade kişisel emellerin sebep olduğu görülmektedir. Gayrimüslimlerin memnuniyetsizliklerinin sebebi ise din ve hukuklarına tam manasıyla saygı gösterilmemesidir. Bu memnuniyetsizlikten istifade etmek isteyen yabancı devletler bunlardan faydalanarak Osmanlı Devleti'nde iç huzur ve rahatı bozacak hadiseler sebep olmuşlardır. Ermenilerin de uzak kalmadıkları bu hadiseler neticesinde Müslümanlar arasında hoşnutsuzluk meydana gelmiştir. Bu kötü olaylar Meşrutiyet devrinin sunduğu adalet sayesinde son bulması gerekirken, Ermenilerde Osmanlı hakimiyetinden ayrılma fikir ve kanaatini ortaya çıkarmıştır.

Bu yoldaki suç fiillerini tetkik ettiği sırada bazı mühim evrak dosyalarıyla yabancı basını tetkik ettiğini söyleyen Sami Bey, Ermenilerin fevkalade özel teşkilatları neticesi olarak Osmanlı vilayetlerinin en mühim ve hudut itibariyle en tehlikeli mıntıklarında bazı hareket ve tertibatta bulduklarını ve bu harekette ordunun hareketini ve geri çekilmesini engellediklerini tespit ettiğini söylemiştir. Ermenilerin bu tavrı karşısında eski hükümet, neticesi gayet vahim bir tedbiri seçmiş ve 1915 senesi Mayıs ayında Ermenilerin Memalik-i Osmaniye dahilinde bazı mahallere tehcir olunmalarına karar vermiştir.

Savcı Sami Bey, tehcir hakkındaki ayrıntıyı verdikten sonra, bu emirler karşısında bazı memurların istifa ettiği halde, adalete aykırı olan o emri icra eden memurların da olduğundan bahsetmiştir. Şu anki kanunun, Fevkalade Dîvan-ı Harple mahkum edilen zanlıların, adaletten aynı derecede istifade edebilmeleri için bir çare olduğunu ilave ederek Yozgat ve Boğazlıyan kazalarına ait suçların maznunlarından burada bulunanların tahkikatına başlanmasını ve evrakının mahkeme heyetine tevdi edildiği cihetle maznunlar hakkında muhakemeye devam olunmasını talep etmiştir.

Mahkemede, Leon Remzi Efendi müddei şahsi olarak bulunmuştur. Kemal Bey'in avukatlığını Selahattin Bey, Feyyaz Ali Bey'in avukatlığını da Sadettin Ferit Beyle Hüsnü ve Hasan Beyler yapmıştır.

Savcının davayı açmasından sonra müddei şahsi sıfatıyla Leon Remzi Efendi, Yozgat'ta icra edilen mezalimi uzun uzadıya izah ederek 115 kişiden ibaret olan aileden yalnız kendisinin kaldığını iddia etmiştir. Uğradığı zararlar için ise bir buçuk milyon lira tazminat talep ettiğini söylemesi üzerine dava vekillerinden Sadettin Ferit Bey, Leon Remzi Efendi'nin elinde veraset ve vekaleti olmadığı için mahkemede ancak seyirciler arasında bulunabileceğini beyan ettiyse de savcı, onun şahit sıfatıyla geldiğini hakimleri aydınlatmak üzere çağırıldığını söylemiş, mahkeme heyeti de Leon Remzi'nin müddei şahsi sıfatıyla mahkemeye katılmasına karar vermiştir.

Bu karar sonrasında Kemal Bey, örfi idarenin olduğu mahallerde tehcir meselesiyle Divan-ı Harblerin meşgul olacağını söyleyerek bu heyetin bu muhakemeye bakamayacağını iddia etmiştir. Müdafaa vekillerinden Selahattin Bey

de bu fikri iltizam ve müdafaada bulunmak için hazırlıkları olmadığı cihetiyle süre talep etmiş, Savcı Sami Bey ise hakim heyetinin zanlıları yargılamaya kanuni salahiyetinin mevcut olduğunu söylemiştir.

Saat bir buçuğa kadar ara verilen mahkeme tekrar başladığında, Saadettin Ferit Bey maznunların bir kısmının Yozgat'ta yalnız üçünün burada muhakemeleri doğru olamayacağını beyan ile bunların muhakemelerine orada devam edilmesi lüzumunu ileri sürerek başlattığı yetki tartışmalarına mahkeme salahiyet kararı vererek son vermiştir.⁴⁴⁵

8 Şubat 1919'da yapılmış ve çok sayıda izleyicisi olan ikinci mahkeme biraz gecikmeli olarak saat iki buçukta Mahmut Paşa başkanlığında yapılmıştır. Zanlılar ve müdafa avukatları yerlerini almış ancak müddei şahsi Leon Remzi gelmemiştir.

Mahkeme başında müddei şahsilerden Karabet Kürkcüyan Efendi şikayetnamesinde, Yozgat'ta ailesine kardeşlerine karşı reva görülen mezalimi anlatmış, emlak ve eşyasının gasp ve yağma edildiğini ilave etmiştir. Müdafa vekillerinden Halid Bey, başkana hitaben söylediği; “*Şahsi hukuk davası için önce veraset ispat etmek icap eder. Her şahıs ben falan aileye mensubum diye adi bir kimlik tespitiyle davaya dahil olamaz.*” sözleri üzerine iddia vekillerinden Hamayak Efendi bütün aile üyeleri imha edilen bir zavallının veraset ispat etmesi istenemez demiştir.

Savcı Bey bu hususta yalnız şahsen zarar görmüş olanların davaya dahil edilmelerini teklif etmiş ve mahkeme heyeti müzakere neticesinde şu anda müddei şahsi sıfatıyla müracaat edenlerin ve davaya dahil olan şahısların ifadelerinin alınabileceğine karar vermiştir.

Bunun üzerine müddei vekillerinden Hamayak Efendi, kendisinin on iki yaşında bir çocuğun vekili olduğundan bahisle, ilk gün savcılığın davayı açarken beyan ettiği gibi tehcir meselesinin bir siyasi mesele olmadığını, Ermenilerin hiçbir vakit yabancı devletlere alet olmadıklarını, tüm Ermenilerin bu isnadı reddedeceğini ve Ermenilerin mal, can ve namus davalarının olduğunu söyleyerek, açılış konuşmasında meseleye bir siyaset şeklini veren savcının çekilmesini talep etmiştir.

⁴⁴⁵ **Yeni Gazete**, 6 Şubat 1335/1919, nr.68–1632.

Buna karşılık olarak savcı Sami Bey, bu hizmete tayin edildiği zaman tehcirin sebeplerini ve amacını, uygulamasını ve neden bazı yerlere uygulandığı halde bazı yerlere uygulanmadığını ve neden kaldırıldığını dolayısıyla olayların her yönünü öğrenmek istediğini belirtmiştir. Eski hükümetin tehcir gibi fena bir siyaseti neden takip ve icra ettiğini öğrenmek istediği için yaptığı tahkikatın neticesini dava açılışında arz ettiğini söyleyerek savcının çekilmesi yönündeki talebin reddini istemiştir.

Mahkeme heyeti ise gerek savcının gerekse müddei şahsi vekillerinin ifadelerinin mahkeme heyeti üzerinde her hangi bir etkisinin olamayacağını dile getirerek savcının vazifesine devamını kararlaştırmıştır. Mahkeme heyetinin bu kararını protesto eden müddei şahsi vekillerinden Suranyan Efendi, mahkemeyi terk etmiştir.

Kemal Bey'in Yozgat İstinaf Mahkemesi'nde yargılandığı ve beraat ettiği, dolayısıyla tekrar yargılanamayacağı iddiası üzerine, Kemal Bey hakkında Yozgat'tan gelen cevabi telgrafname okunmuştur. Telgrafta, Kemal Bey'in katl ve tehcir meselesi hakkında Yozgat mahkemesinde yargılanmadığı, yağma suçundan dolayı yargılandığı ve önce üç ay hapisle üç ay memuriyetten mahrumiyete mahkum olduysa da istinaf mahkemesinde beraat ettiği açıklanmıştır. Ancak bu itirazlar dikkate alınmamıştır.

Mahkeme başkanının Kemal Bey'den Yozgat tehcirinin yapılışı hakkında izahat talep etmesi üzerine Kemal Bey; tehcirin hükümet emri üzerine yapıldığını, Ermenileri sevk etmek üzere emir aldığını, öldürülmelerine dair hiç bir emir almadığını, kadın erkek muhacirleri jandarma muhafız kuvvetleriyle sevk ettiğini ve nahiyelerde müdürlerin muhacirlere nezaret ettiklerini söylemiştir.

Mahkeme başkanının "*Kayseri fırka kumandanı Miralay Şahap Bey'e şifreli bir telgrafla, üç dört yüz Ermeni'yi imha ettiğinizi yazıyorsunuz*" demesi üzerine Kemal Bey, bunun bir isnattan ibaret olduğunu, Şahap Bey'in kendi adamı olmadığı için kendisine böyle bir telgraf çekmeye de mecburiyeti olmadığını belirtmiştir. Ancak Ermenilerin yedi, sekiz gün düzenli kuvvetlere karşı muharebe edip Mum Köyü'nü yaktıklarını ve sonra kaçtıklarını ilave etmiştir. Tehcir meselesine ait

evrakının yakılıp yakılmadığı sorusu üzerine ise Kemal Bey, tehcir evrakının mevcut olduğunu, yalnız askeri hareket evrakının imha edildiğini söylemiştir.

Daha sonra tehcir hakkındaki malumatı sorulan şüphelilerden jandarma zabiti Tevfik Bey, tehcir sırasında sadece iki kafilenin sevinde bulunduğunu ve bunlardan birinin Sivas'a diğerinin Çankırı'ya salimen gittiğini ve Ermeni çetelerini takip etmekle görevlendirildiği için diğer sevkler hakkında bilgisinin olmadığını belirttikten sonra Ermeni çeteler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Evkaf memuru Feyyaz Efendi ise tehcire ait bilgisi olmadığını söylemiş ve savunma şahitlerinin listesini mahkeme heyetine sunmuştur. Bunun üzerine vaktin gecikmesinden dolayı mahkeme ertelenmiştir.⁴⁴⁶

Bir sonraki duruşma, yine kalabalık bir izleyici önünde 10 Şubat'ta yapılmış ve Ermeniler bir yeni şikayetçi şahıs daha getirmişlerdir. Müddei şahsi vekillerinden Leson Remzi Efendi, bu defa Karabet Efendi isminde birini de davacı sıfatıyla mahkemeye getirmiştir. Karabet Efendi, Keller Karyesi'nde akrabalarından üç kişinin katledildiğini, bir kadının parmağından yüzüğünü almak için de parmağının kesildiğini, sonra öldürdüklerini söyleyerek, şüpheli olarak tutuklu bulunanlardan başka üç kişinin daha bu vakaların faili olduklarını iddia etmiştir. Savcının, bu istidanın kim tarafından yazıldığını sorması üzerine davacı vekili Leon Efendi, müvekkili tarafından söylenenlerin kendisi tarafından kaleme alındığını belirtmiştir. Savcı bu yeni davacının da davaya dahil olmasına muvaffakiyet etmiştir.

Reis paşanın, itham edilen diğer üç zanlı hakkındaki fikrini sorması üzerine savcı, tutuklu bulunanların yargılanmalarına devamla beraber yeni zanlıların tevkif ve celbi lüzumunu ortaya atmıştır. Bunun üzerine mahkeme heyeti, muhakemenin devamıyla, itham edilen zanlıların celbine kara vermiştir.

Tehcir hakkında uzun bir izahta bulunan davacı vekili Leson Efendi, Ermeni asker ailelerinin tehcir dışında tutulması hakkında emir olduğunu, müvekkili Karabet Efendi'nin ailesinin üç oğlunun da asker olduğunu, tehcir sebebi hakkında mutasarrıf Kemal Bey'e dilekçe verildiğini, Kemal Bey'in ise Ermenileri tehcir için emir aldığını beyan ederek reddettiğini söylemiştir. Leson Efendi'nin iddialarına göre,

⁴⁴⁶ **Yeni Gazete**, 9 Şubat 1335/ 1919, nr.71-1635, s.2.

oğulları Harbiye Nezareti'ne müracaat etmişler ve Harbiye Nezareti tehcir dışında tutulmaları hakkında emir verdiği halde Kemal Bey yalnız kendi menfaatini düşünerek bu emri de dinlememiştir. Müvekkilinin aile fertleri elleri bağlı olarak sevk edilmiş ve evleri yağma ettirilmiştir. Keller Karyesi'nde Ermeni katliamı icra olunurken, mutasarrıf cahil halkı teşvik etmiştir. Kazma ve kürekle katliama devam ettirmiştir. Feyyaz Bey de bu olay esnasında çete reisi sıfatıyla ilk defa olarak katliama karışmıştır. Feyyaz Bey, İttihat ve Terakki'ye ister dahil olsun ister olmasın, yalnız tehcir programının uygulamaya konması için teşkil edilen cemiyetin reisidir. Karabiyen ailesinin toplam sekiz bin liralık eşyası ile mücevheratı bunlar ve yardımcıları tarafından zapt olunmuştur.

Savcı Sami Bey'in sorusu üzerine, tehcir sırasında katledildiği iddia olunan şahısların isimlerinin belli olduğunu, gelecek celsede bu iki maktulün isimlerini arz edeceğini söylemiştir. Müdafaa vekili Hamdi Bey'in sorusu üzerine de bu iki kişinin katlinin her ikisine ait olduğunu iddia etmiştir.

Kemal Bey ise bu iddialar karşısında, hepsinin iftira olduğunu, Keller'de bulunmadığını, söz konusu olan şahısları tanımadığını, parmağı kesilenden de bilgisi olmadığını beyan etmiştir. Ayrıca bu kadar adiliğe tenezzül edecek bir memur düşünemeyeceğini de ilave etmiştir. Tehcir emrinin genel olarak Emirler için geldiğini belirtmiştir. Tefvik Bey de evvelce söylediği gibi yalnız iki kafilenin sevkinde bulunduğunu, başka bir olayda bulunmadığını ve görevinin zahire sevki olduğunu söyleyerek suçlamaları kabul etmemiştir.

Savcı, sevk edilen kabilelerin Zor'a gittiklerinden tamamen emin olduğunu söyleyen Kemal Bey'e, "*O halde bu isnat edilen vakalar nerde ve ne suretle zuhur etmiş?*" sorusunu yöneltmesi üzerine, davacı vekili "*Keller Karyesi'nin mezarlığı açıldığı zaman oradaki altı yüz kişinin kemikleri buna şahittir.*" demiştir.

Kemal Bey, tehcire ait evrakın tamamen korunup saklandığını ve bunlarla suçsuzluğunun ispatın kolay olduğunu söylemiştir. Tefvik Efendi ise vazifesinin Ermenileri sevk etmek olduğunu ancak onların mallarına dokunmadığını söyleyerek

kendini savunmuştur. Zanlıların iddiaları reddetmeleri üzerine savcı, önceki ifadelerin tetkik edilmesini istemiş bunun üzerine eski ifadeler tekrar okunmuştur.⁴⁴⁷

Duruşmalarda zanlıların aleyhine yeni yeni şahitler ortaya çıkmıştır. Bu davayı bir an önce bitirebilmek için her gün duruşma yapan mahkeme, davayı esas itibarıyla genişletememiştir. Çünkü hemen her gün yeni bir davacının ortaya çıkması, yeni şahitlerin çağırılmasına ve yeni delillerin toplanmasına meydan verdiğinden zaman kaybına neden olmuştur.⁴⁴⁸ Getirilen şahitler Kemal Bey'i tanıdıklarını iddia etse de Kemal Bey, şahitleri tanımadığını beyan ederek, yalan söylediklerini ispatlamak için şahitlere, giydiği elbisenin nasıl olduğu, sakalının olup olmadığı gibi sorular sormuştur. Mahkemeyi bazı yabancılar da dikkatle takip etmişlerdir.⁴⁴⁹

Getirilen yalancı şahitlerden yalan söyledikleri anlaşılanlar olmuştur. Mesela, şahitlerden Ojeni isimli bir kızın yalan söylediği doktor muayenesi neticesinde anlaşılmıştır. Tehcir sırasında kafasına balta ile vurulduğunu iddia eden kızın yapılan muayenesinde, başında bir yara izi olduğu doğrulansa da bu yaranın, ancak bir sene önce ve darp neticesinde meydana gelmiş olduğu tespit edilmiştir.⁴⁵⁰

Bir başka şahit ise yalan söylediğini mahkemede kendisi itiraf etmiştir. Bu şahit Tahkik Heyeti'ne verdiği ifadesinde yaşananları gözleri ile gördüğünü, Ermenileri öldürüp mallarını gasp edenin Feyyaz Bey olduğunu söylemesine rağmen mahkemede, Yozgat'ta hiç bulunmadığını, Kemal Bey ile Feyyaz Bey'i tanımadığını itiraf etmiştir.⁴⁵¹

26 Şubat'taki duruşmada, ifadesi alınacak şahitlerin çoğu gelmediği için Divan-ı Harb sadece evrak tetkiki ile meşgul olmuştur. Şahitlerden Mahmut Nedim, Mutasarrıf Cemal Bey'lerle Erşadoz Efendi, Şube reisi Binbaşı Salim Bey. Boğazlıyan Savcısı Refik Bey'ler gelmemişlerdir. Bazı şahitlerin de sonradan şahitlikten vazgeçtikleri görülmüştür. Zanlılardan Kemal Bey ve Tevfik Bey arasında da gemişe dayalı bir husumet olduğu savunma avukatı tarafından dile getirilmiştir.⁴⁵²

⁴⁴⁷ **Yeni Gazete**, 11 Şubat 1335/ 1919, nr.73–1637, s.2.

⁴⁴⁸ **Yeni Gazete**, 12 Şubat 1335/ 1919, nr.74–1638, s.2.

⁴⁴⁹ **Yeni Gazete**, 13 Şubat 1335/ 1919, nr.75–1639, s.2.

⁴⁵⁰ **Yeni Gazete**, 13 Şubat 1335/ 1919, nr.75–1639, s.2.

⁴⁵¹ **Yeni Gazete**, 23 Şubat 1335/ 1919, nr.85–1649, s.2

⁴⁵² **Yeni Gazete**, 27 Şubat 1335/ 1919, nr.89–1653.

11 Mart 1919 Salı günlü Yeni Gazete’de, davanın 13. celsesinde Kemal Bey’in dizanteri hastalığından dolayı mahkemenin ertelendiği yazılmıştır.⁴⁵³ 24 Mart’ta yapılan duruşma Divan-ı Harbin başkanı değişmiştir. Yeni Gazete’de isim belirtilmemesine rağmen 20 Mart’ta Divan-ı Harbin başkanlığına Mustafa Nazım Paşa getirilmiştir. Yeni başkan sanıkları önce tek tek dinlemiştir.

Kemal ve Tevfik Beyler, mahkemenin başından beri yaptıkları gibi suçlamaların asılsız olduğunu ve kendilerine iftira atıldığını söyleyerek, mahkemenin yeni başkanını da suçsuz olduklarına inandırmaya çalışmışlardır.

Savcı, Kemal Bey tarafından yazıldığı ve katliam emrinin bir delili olduğu iddia edilen bir yazıyı mahkemeye sunmuştur. Yazı, Yakal Köyü’nden sonra kadınlar, erkekler ve çocukların jandarmalar tarafından muhafaza edilmesini ve eşyaların korunmasını isteyen bir içeriğe sahiptir ve bir jandarma çavuşuna hitaben yazılmıştır. Savcı tarafından katliam emrinden başka bir şey olmadığına inanılan bu yazıyı Kemal Bey ise tanımamış, kendisinin böyle bir emir yazmadığını söylemiştir.

Zanlılardan Feyyaz Bey, İttihat ve Terakki’ye mensup olmadığını ve Ermenilerin mallarını gasp etmediğini söylemiştir. Gasp ettiği iddia edilen yüzüğü ise tehcirden iki sene sonra müzayededen bedelini ödeyerek satın aldığını söylemiştir. Emval-i Metruke Komisyonu’nda yüzük satıldıktan üç ay sonra göreve başladığını, eşya satışında bulunduğunu, ancak kimlere ait olduğunu bilmediğini belirtmiştir.

Aynı duruşmada müddei şahsilerin Divan-ı Harb’de bulunmalarına gerek olup olmadığı yönünde yaşanan kısa tartışmadan sonra, müddei şahsilerin Divan-ı Harb’de bulunmalarına gerek olmadığına karar verilmiştir.⁴⁵⁴

Bir sonraki duruşma 27 Mart’ta saat 2’de yapılmıştır. Savcı yeni şahitler getirmiş ancak bunlar da görgü şahidi değil, sadece duyduklarını ya da kendilerine dikte ettirilenleri anlatmışlardır. Başkanın sorduğu sorulara bakılacak olursa, tarafsızlığını yitirmiş ve sadece sanıkların ikrar cümlelerini duymak için gayret eden

⁴⁵³ **Yeni Gazete**, 11 Mart 1335/ 1919, nr.89–1653.

⁴⁵⁴ **Yeni Gazete**, 25 Mart 1335/ 1919, nr.115–1679, s.2.

bir sorgulama yaptığı görülmüştür. Mahkeme başkanının Kemal Bey'e yönelttiği sorular ve aldığı cevaplar şöyle olmuştur:

“Reis – Cemal Bey, Boğazlayan Kaymakamlığı'nda olay var mı diye sormuş, yoktur demişsiniz.

—Nasıl olay?

—Üç bin Ermeninin kesildiği şayia olmuş, onu sormuş.

—Bu şayia esassız olduğu için bir şey olmadığı cevabını verdim.

—İşitmediniz mi?

—Hayır

—İşitmeniz lazımdı. Boğazlayan şube reisi kimdi?

—İki şube reisi vardı. Biri Mustafa, diğeri Selami Bey

—Tehcirde vazifeleri var mıydı?

—Hayır

—Yozgat şube reisi kimdi?

—Salim Bey

Reis – Boğazlayan ile Yozgat arasında Ermeniler katledilmiş, bunlara mani olmak ve iaşelerini temin etmek senin vazifen iken yapmamışsın. Bunları neden yapmadın korkudan mı, garezin mi vardı?

—Hâşâ paşa hazretleri, ben Ermenileri katlettirmedim. Ermenilerin arabasız sevki ise vesait yoktu. Vesait tespitinde yapılırdı senelerce sürerdi. Onun için yaya gönderdik. İaşe meselesi de hükümetin vereceği tahsisat meselesi idi. Onun için yine vazifemde ihmal etmedim.

—Reis - Orası Dar'ül harekât mı idi. Niçin yaptınız?

—Değildir fakat hükümet emir verdi.

—Niçin böyle sefil surette gönderdiniz? Vesait tespitinde sevk etmeliydiniz.

—Sefalet yalnız Ermenilere ait değildi. Kan kan Müslüman mülteciler de böyle geliyorlardı.

Reis – Mülkiye memuru her şeyden mesul demektir. Teftiş etmeliydiniz. Hiçbir vukuat olmamış mı?

—Olmadı efendim.

—Şahitler yalan mı söylüyor?

—Yalandır.

—Cemal Bey'in söyledikleri de mi yalan?

—Cemal Bey bir şey söylememiştir. İşitmedim.

—Cemal Beyle aranızda husumet var mıydı?

—Biraz bana mugayirdi. Mazbata meselesinden dolayı.”

Görüldüğü gibi mahkeme başkanı, Kemal Bey'i sorgularken, işlediği iddia edilen suçları teyit ettirmek amacındadır. Onun gözünde bunlar zaten suçludur.

Kemal Bey'den sonra Tefvik Bey'in ifadesine geçilmiştir. Önce Maden ve Boğazlayan kazasında üç yüz Ermeni'nin çıkardıkları olay hakkında Tefvik Bey'in verdiği rapor okunmuştur. Sonrasında mahkeme başkanının sorularını cevaplayan Tefvik Bey, Ermeni eşkıyanın yolları kesip askeri nakliyeye mani olduklarını ve bu olayları yatıştırmak için emir aldığını ve görevini yaptığını söylemiştir. Olayların bastırılmasından sonra firar eden Ermenilerin tekrar eşkıyalığa başladıklarını da eklemiştir. Bu eşkıyanın sayısının devamlı değişmesine rağmen beş yüz ile sekiz yüz kişi arasında olduğunu, kendi kuvvetinin ise yeterli olduğunu, takviye kuvvet de geldiğini belirtmiştir. Bu eşkıyalığın 1330/ 1914'te başladığını ve bu eşkıya çetelerini asker kaçaklarıyla tehirden kaçanların oluşturduğunu eklemiştir.

Mahkeme başkanının yine zanlıya suçu kabul ettirme amacını güden “suiistimaller olmuş, korkundan mı yaptın? Emir mi aldın yoksa garezin mi vardı?” sorusu üzerine Tefvik Bey, hiç kimseden korkusunun ve kimseye şahsi garezinin olmadığını, vicdanının emrinden ayrılmadığını söylemiş, işlemlerinde eksiklik

gördüğü memurları da cezalandırdığını hatta fazla tuz alan nefere kendi eliyle altmış sopa vurduğunu ilave etmiştir.

Zanlılar aleyhine ifadelerine başvuru şahitlerin önemli bir kısmının ifadelerindeki çelişki mahkeme heyeti tarafından da tespit edilmiştir. Ayrıca şahitlerden bazılarının da sadece duyduklarını ya da kendilerine dikte ettirilen şeyleri anlattıkları tespit edilmiştir. İngiliz vatandaşı olan Miralay Mahmut Bey ifadesinde, İngiliz vatandaşı olduğunu teyit ettikten sonra, Şubat 1332/ 1917’de Müslüman ve gayrimüslimlerin askere çağırıldığını söylemiş, devamında ise “*Gitmeyenleri zorla götürmüşler. Karakuş Deresi’nde Ermenileri kesmişler*” ifadelerini kullanmıştır. Bu ifade şekli, olayı bizzat görüp yaşayan bir tanığın ifadesi olarak değerlendirilemez. Yine Kemal Bey’i ve Tevfik Bey’i de hiç görmemiştir. Sadece Kemal Bey’in mutasarrıf, Tevfik Bey’in ise Yüzbaşı olduğunu bilmektedir.

Kemal Bey, bu ifade üzerine Şubat ayında tehcirin tamamlanmış olduğunu, Askeri sevkıyatın ise askeriye tarafından yapıldığını söyleyerek, bu ay içerisinde asker için tellal bağırılması ve götürülen Ermeniler kesildiği gibi ifadelerin doğru olmadığını ısrarla eklemiştir.

Üsküdar Mutasarrıfı Mehmet Ali Bey’de tehcir esnasında Yozgat’ta bulunmayan, kendisine anlatılanlar haricinde bir şey görmeyen ve bilmeyen şahitlerden bir tanesidir. Mehmet Ali Bey, Feyyaz Bey’in vicdanlı ve namuslu bir adam olduğunu, adam öldürmek gibi şeyler yapacak adam olmadığını, tehcir işine karışmış olamayacağını söylemiştir. Mehmet Ali Bey’e göre Feyyaz Bey, İttihat ve Terakkiye mensup değildir. Hatta muhalif söz söylemiş, seçimlerde bulunmamak için Çorum’a gitmiştir.

Sorgulamanın devamında mahkeme başkanının şahide yönelttiği “*faciaları işittiniz mi*” sorusu, mahkeme heyetinin zanlılar aleyhine ne olursa olsun dinleme çabası içinde olduğunu göstermektedir. Hiçbir olaya şahit olmayan Mehmet Ali Bey, mahkeme heyeti tarafından şahit sıfatıyla dinlenmeye devam edilmiştir. Soru üzerine duyduklarını anlatan Mehmet Ali Bey, tehcir esnasında Keller’de bazı Ermenilerin imha edilmiş olduğunu, verilen emrin Ermenilerin tehcirine ait olduğunu, Ermenilerin kısmen imhası istenmişse de bunun gizlice emredilmiş olabileceğini

söylemiştir. Mehmet Ali Bey'e göre bu emirler memur ve ahali tarafından tasvip olunmamıştır. Tasvip görmüş olsaydı hiçbir Ermeni kurtulmazdı. Halbuki Ermenilerin çoğu kurtulmuştur. Bazı şeyler olmuşsa bunlar kirli ellerle yapılmıştır.

Savcı tarafından davet edilen şahitlerden Antronyak da ifadesine “*Kemal Bey'in Keller'de olduğunu ve orada Ermenilerin imha edildiğini biliyorum*” diyerek başlamış olsa da Kemal Bey'in sorusu üzerine, “*Keller'de görmedim. Elekçilerde gördüm*” diyerek ısmarlama bir şahit olduğunu kendi kendine açığa çıkarmıştır.

Antronyak'ın verdiği ifadeye göre, sevk olunan ilk Ermenilerin salimen ulaştıkları Sivas'tan haberler alınmıştır. Birkaç gün sonra Cemal Bey zamanında, dört yüz seksen kişi elleri bağlı olarak Halep'e gitmiştir. Üçüncü katile giderken Kemal Bey tayin olmuş ve sevk olunan iki yüz seksen kişi için “*telef edin*” emrini vermiştir. Kemal Bey Edirne'de öldürülen annesinin intikamını almıştır. Feyyaz Bey de çete başı olarak orada bulunmuştur. Padişah'tan, “*kesilmesin*” emri çıktığı halde kesmeye devam etmişlerdir.

Bu ifadeleri kullanan Antronyak, yine kendi ifadesine göre, Yozgathi değildir. Tehcire tabi tutulmamış, Nizamzade Ali Bey tarafından himaye edilmiştir. Bu anlattıklarını da görmemiş, gece gündüz gelen akrabalarından dinlemişdir.⁴⁵⁵

2 Nisan 1919 tarihinde tehcir davasının son celsesinde Kemal Bey'in ifade veremeyecek derecede rahatsız olduğu tevkifhaneden gelen raporun okunmasıyla anlaşılmış ve mahkeme belirsiz bir tarihe ertelenmiştir.⁴⁵⁶

Kemal Bey'in rahatsızlığının kısmen hafiflemesi üzerine dava 7 Nisan 1919 günü görülmüştür. Kemal Bey'in avukatı Selahattin Bey, bu mahkemenin seyrini özetlemiş ve dinlenen şahitlerin verdikleri ifadelerin birbirleri ile çeliştiğini, dolayısıyla ileri sürülen iddiaların sübuta ermediğini, ispatlanamadığını beyan ettikten sonra Kemal Bey'in resmi ve özel hayatını anlatmıştır. Müvekkili hakkındaki şahitliklerin neticesine göre ceza kanununun 40. maddesinin 3. fıkrasına göre müvekkilinin suçsuz olduğunu söylemiştir.

⁴⁵⁵ **Yeni Gazete**, 28 Mart 1335/ 1919, nr.118–1682, s.2.

⁴⁵⁶ **Yeni Gazete**, 3 Nisan 1335/ 1919, nr.123–1687, s.2.

Tevfik Bey'in avukatı Hami Bey ise savunmasında, Müslümanların Ermenileri katlettiklerini iddia eden kişilerin propaganda yaptıklarını söylemiştir. Hami Bey, Müslümanların en kuvvetli ve hakim oldukları dönemlerde bile yaptıkları adil ve iyi uygulamalar sayesinde diğer dinlere mensup kişilerin medenileşip ve gelişebilmiş olmalarının bu propagandayı çürüteceğini belirtmiştir. Hami Bey'e göre yaşanan olaylar, Ermenilerin silahlanarak ordunun arkasını kesecek ve hareketını engelleyecek şekilde yaptıkları hareketlerdir. Sevkıyat esnasında gerek Ermeniler gerekse Müslümanlar aleyhine meydana gelen olaylar ise imha mahiyetinde değildir.

Hami Bey'in değindiği bir başka konu ise bir milyon Müslümanın katledildiği gerçeğidir. Şimdiye kadar hükümetin, bir milyon Müslüman öldürüldüğünü, Nubar Paşa'nın ise iki yüz bin Ermeninin öldürüldüğünü açıkladıklarını hatırlatan Hami Bey, "*Bir milyon Müslüman maktule karşılık beş, altı yüz bin Ermeni'nin katledilmiş olması gerekir.*" demiştir. Müvekkili Tevfik Bey'in Kumköyü'ndeki olayın faillerini sindirmek ve takip etmekle görevlendirildiğini belirtmiş ve vazifesini yapan müvekkilinin beraatını talep etmiştir.

Mahkeme reisinin son sözü Kemal Bey'e vermesi üzerine Kemal Bey, Ermenilerin bir Ermenistan teşkili için öncelikle Avrupa'da daha sonra Türkiye'de yaptıkları faaliyetleri anlatmıştır. Türklerin bahsedilen zulüm ve cinayetleri işleyemeyeceğini söyleyen Kemal Bey, I. Dünya Savaşı sırasında ve tehcir esnasında binlerce Müslümanın Ermeniler tarafından öldürüldüğünü hatırlatmış ve Türkleri öldüren, bu kadar büyük cinayetler işleyen Ermenilerin yargılanmalarını istemiştir.

Kemal Bey, Ermenilerin yalan söylediklerini, kendisinin aldığı emir üzerine livası dahilinde, silahlarını Müslümanlara çeviren Ermenileri tehcir ettiğini, sevk esnasında bir takım feci olayların meydana geldiğini ancak kendisinin hiç kimseyi öldürmediğini, halkı da katle tahrik etmediğini beyan etmiştir.

Tevfik Bey de avukatı vasıtasıyla kendini müdafaa ettikten sonra mahkeme son bulmuştur. Mahkeme reisi mazlumlara mahkemenin adaletinden emin olmalarını telkin ettikten sonra mahkeme neticelenmiştir.⁴⁵⁷ Daha sonra ilan edileceği açıklanan karar ise sadece iki gazeteye verilmiştir. Bu gazetelerin hangileri olduğu tespit

⁴⁵⁷ **Yeni Gazete**, 8 Nisan 1335/ 1919, nr.128-1692, s.2.

edilememiştir.⁴⁵⁸ Mahkeme kararına göre, Kemal Bey ve Tevfik Bey, Mülkiye Ceza Kanunu'nun 56. maddesi gereğince suçlu kabul edilmişlerdir. Kemal Bey, sancaktaki en büyük mülki amir olarak meydana gelen olayların düzenleyicisi olduğu gerekçesiyle asıl suçlu kabul edilmiş, Tevfik Bey'in ise suçlara ortak olduğu belirtilmiştir. Kemal Bey idama, Tevfik Bey ise 15 yıl geçici kürek cezasına çarptırılmıştır.⁴⁵⁹

11 Nisan 1919 tarihli Yeni Gazete'de verilen habere göre, Yozgat tehcirinde medhaldar Yozgat Mutasarrıf Vekili Kemal Bey'e savcının talebi gereğince, kanunun 56. maddesinin tatbikine karar verilmiş ve 10 Nisan 1919 günü saat yedi sıralarında Beyazıt Meydanı'nda Kemal Bey idam edilmiştir.⁴⁶⁰ Kemal Bey'in cenazesi için özel bir tören tertip eden Tıbbiyeli talebelerden on yedi kişinin tevkif edildiği haberini veren Yeni Gazete'de cenazenin haberine rastlanmamıştır.

Divan-ı Harb-i örfi kararıyla idam edilen Kemal Bey'in cenazesi için özel bir cenaze alayı düzenleyen Tıp Fakültesi talebelerinden on yedi kişi, İstanbul Muhafızlığı tarafından tutuklanmıştır. Kemal Bey'in cenazesine katılan Kadıköy Mecidiye Dergahı Şeyhi Münib Efendi, Hüdayi Dergahı Kasım Efendi ve dergahın temsilcileri de tutuklanmışlardır.⁴⁶¹

Yozgat tehciri davasında görülüşü gibi Divan-ı Harb-i Örfi tarafından yapılan yargılamalar, tarafsız ve objektif kurallar içinde cereyan etmemiştir. Yapılan bu yargılamaların, kalıcı barış antlaşması öncesinde İttihat ve Terakki'nin tehcir ile ilgili uygulamalarını, hükümetin doğru bulmadığını göstererek İtilaf Devletleri'ni memnun etmek amacını taşıdığı değerlendirilmiştir.

İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki siyasi rekabet dolayısıyla İttihat ve Terakki döneminde görev yapmış herkese suçlu gözüyle bakılmıştır. Dönemin mülkü idarecileri oluşturulan mahkemelerde sorgulanarak, kesin bir delil olmaksızın hüküm giymişlerdir. Bu mahkemelerde Kemal Bey gibi yöneticilerin suçlu bulunmaları, o dönem içerisinde Ermenilere zulüm yapıldığının ve katliama tabii tutulduklarının ispatı olamaz.

⁴⁵⁸ Ata, **a.g.e.**, s.171.

⁴⁵⁹ Ata, **a.g.e.**, s.168.

⁴⁶⁰ **Yeni Gazete**, 11 Nisan 1335/ 1919, nr.131–1695.

⁴⁶¹ **Yeni Gazete**, 19 Nisan 1335/ 1919, nr.139–1703.

Bu dönem içerisinde göze çarpan bir diğer husus da Ermenilerin, sözde Ermeni katliamının sadece İttihatçılar tarafından değil, tüm Türk milleti tarafından gerçekleştirildiğini ileri sürerek, Türk milletini suçlama gayreti içine girmiş olmalarıdır. Bu iddia karşısında padişah, İstanbul hükümetleri ve kamuoyu, tüm milletin değil sadece İttihat ve Terakki hükümetlerinin suçlu oldukları fikrini savunarak eski kabine üyelerini ve mülki memurlarını yargılama yoluna gitmişlerdir. Yeni Gazete de İttihat ve Terakki karşıtı bir anlayışa sahip olduğu için, bu fikrin savunucularından biri olmuştur.

SONUÇ

Türkler ve Ermeniler, bu topraklar üzerinde asırlar boyunca barış ve huzur ortamı içinde birlikte yaşama başarısını gösterebilen iki millettir. Bunda “Millet-i Sadıka” ünvanıyla nitelenen Ermenilerin, uzun bir süre devlete bağlı kalmalarının yanında asıl başarı, hoşgörülü ve müsamahakar bir yönetim anlayışıyla, gayrimüslim tebaya dolayısıyla Ermenilere, Dünya’da örneği görülmeleyen haklar ve kolaylıklar sağlayan Osmanlı yönetimine aittir.

Avrupa’da doğan milliyetçilik akımının genişleyip Osmanlı toplumuna da ulaşmasıyla, bu coğrafya üzerinde politik çıkarı olan devletlerin, misyonerlerin teşfiki ve desteğiyle Ermeniler, Patrikhane ve ihtilalci komitelerin öncülüğünde özerk ya da bağımsız olmak amacıyla, iki toplum arasındaki barışı baltalayan terör eylemlerine başlamışlardır.

Önceleri Osmanlı Devleti’nin bir iç sorunu olan Ermeni meselesi, 1878 Berlin Antlaşması’yla uluslararası bir mahiyet kazanmıştır. Berlin Antlaşması’nın 61. maddesinde yer alan, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapılması konusu, Osmanlı Devleti’ni uzun bir süre meşgul etmiş ve büyük devletlerin baskılarıyla bunaltmıştır. Ermeniler, bu dönem içerisinde büyük devletlerden gördükleri ilgiyi kaybetmemek hatta daha fazla ilgi ve destek görmek amacıyla birçok kanlı eylem gerçekleştirmiş, isyanlar çıkartmışlardır.

I. Dünya Savaşı’nın çıkması ve Osmanlı Devleti’nin bu savaşa girmesini, bağımsızlık için bir fırsat olarak gören, silahlarıyla Osmanlı ordusundan firar ederek gönüllü birlikler oluşturup Rus ordusuna katılan Ermeniler, cephe gerisinde de Osmanlı ordusunun hareketini engelleyen eylemler gerçekleştirmişlerdir. Savunmasız Türk köylerini basarak genç, yaşlı ayırt etmeden katliam yapan, Müslüman kadınların namusunu ayaklar altına alan Ermeniler, cephede savaşan Osmanlı askerlerinin, ailelerinden endişe ederek firar etmelerini sağlamayı amaçlamışlardır.

Osmanlı Devleti zorunlu olarak, cephe gerisinde orduyu zaafa uğratabilecek ayaklanmalar çıkaran Ermeniler için tehcir kararı almış ve bunu savaşın zor şartlarına rağmen başarıyla uygulamıştır. Tehcir sırasında göç ettirilenlerin maddi ve manevi

haksızlıklara uğramamaları için titiz bir çalışma yürütmüştür. Suiistimalleri görülenleri cezalandırmayı da ihmal etmemiştir.

Savaşın sonuna doğru Osmanlı Devleti'nin yeni yönetimi, tehcir edilenlerin eski yerlerine geri dönmelerine izin vermiş ve bunların dönüşleri sırasında emniyetin sağlanması, iaşelerinin karşılanması, eski mallarının iade edilmesi ile dul ve yetimlerinin durumları hakkında gereken düzenlemeleri yapmıştır. 31 Aralık 1918 tarihli "Geri Dönüş Kararnamesi" ile hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Din değiştirmiş olanlardan isteyenlerin eski dinlerine dönmelerine izin verilmiş, Müslüman ailelerin yanına verilmiş olan çocukların iadeleri sağlanmış, geri dönenlerin yol masrafları karşılanmış ve dönenlere iaşe yardımı yapılmıştır. Memleketlerine dönenlerin malları iade edilmiş, bazı vergilerden de muaf tutulmuşlardır.

Rusya'nın, Bolşevik ihtilal sonrasında savaştan çekilmesiyle bölgede meydana gelen otorite boşluğundan faydalanan Ermeniler, Erivan merkezli Ermenistan Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Ermenistan, komşularına karşı saldırgan ve yayılcı bir politikayı tercih etmiştir. Paris'teki Barış Konferansı'nda Ermeniler yoğun kulis faaliyetinde bulunmuşlar, Ermenistan'ın bağımsızlığının galip devletler tarafından onaylanmasını sağlamak ve sınırlarının Kilikya'ya ve Erzurum'a kadar genişletilmesini, denizlere açılan limanlara sahip olmasını temin etmek için çalışmışlardır. Yeni Gazete'ye göre Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Hükümeti ve İstanbul'daki çeşitli cemiyetler tarafından kabul görmüş, tanınması yönünde fikirleri sürülmüştür. Gazetenin başyazarları tarafından da Ermenistan hükümet üyeleri sık sık övülmüştür.

Mondros Mütarekesi'nden sonra değişen Osmanlı hükümetinin Hürriyet ve İtilaf Partisi mensubu üyeleri, Osmanlı Devleti'ni savaşa sokarak felaketine sebep oldukları, tebasını tehciye tabi tutarak birçok faciaya yol açtıkları ve tehcir sırasında suiistimalleri olduğu gerekçesiyle, İttihat ve Terakki Partisi'ni sorumlu tutmuşlardır. Gerek İtilaf Devletleri'nin baskısı ile gerekse kendi siyasi çıkarları uğruna, ittihatçı olarak nitelenen birçok Osmanlı idarecisi, kurulan Divan-ı Harpler vasıtasıyla yargılanmış, idam dahil çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Yeni Gazete de bu çabayı desteklemiş ve teşvik etmiştir.

1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanından 1913 Bâb-ı âli baskımına kadar sürdürdüğü yayın hayatının I. döneminde, Sadrazam Kamil Paşa taraftarı olarak bilinen Yeni Gazete, incelenen 30 Kasım 1918- 20 Ağustos 1919 tarihleri arasındaki II. dönemde de İstanbul Hükümeti yanlısı bir tavır takınmıştır. İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin kuruluşunda da görev almış olan, gazetenin sahibi ve başyazarı Abdullah Zühdi, İstanbul Hükümeti'nin yanı sıra işgalci İtilaf Devletleri'nin sözcüsü ve icraatlarının savunucusu rolünü üstlenmiştir.

İstanbul'daki hükümetin vilayetlere gönderdiği telgraflarla, valileri ve diğer mülkiye memurlarını Yeni Gazete'ye abone olmaya ve abone bulmaya zorlaması, gazetenin haberlerinin doğruluğu ve tarafsızlığı konusunda şüpheye düşülmesine yol açmıştır.

KAYNAKÇA

AFYONCU, Erhan; “Osmanlı Her Dine Para Yardımı Yaptı”, **Sabah**, 4 Ekim 2006, (Çevrimiçi), <http://arsiv.sabah.com.tr/2006/10/04/yaz1666-10-140.html>, 25 Ağustos 2008.

AHMAD, Feroz; **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1996.

AKÇORA, Ergünöz; “Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni İsyanları ve Türk Ermeni Toplumunu İlişkilerine Etkileri”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.123–143.

AKŞİN, Sina; **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, c.1, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1998.

AKYILMAZ, Gül; “Osmanlı Devleti’nde Zimmilerin Siyasi ve İdari Hakları ve Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Getirdiği Yenilikler”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, ss.91–104.

ATA, Feridun; “Divân- Harb-i Örfî Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamalarına İstatiksel Bir Bakış (1919–1921)”, **ATAM Dergisi**, S.62, c.XXI, (Temmuz2005), (Çevrimiçi), <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=1061>, 15 Kasım 2008.

ATNUR, İbrahim Ethem; “Tehcir Edilen Ermenilerin İskanı Mal Ve Mülklerinin İade Edilmesi”, **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı I**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.420–434.

ATNUR, İbrahim Ethem; **Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915–1923)**, Babil Yayıncılık, Ankara 2005.

AYIŞIĞI, Metin; **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye’ye Gelen Amerikan Heyetleri**, T.T.K., Ankara 2004.

BABACAN, Hasan; “Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, ss.297–307.

BABACAN, Hasan; **Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar 2007.

BAL, Halil; “Ermenistan Hükümetinin Güney Kafkasya’daki Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezalimi” **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi** Bildirileri, c.1 (Çevrimiçi), <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=YayinIcerik&IcerikNo=47>, 30 Ağustos 2008.

BARDAKJIAN, Kevork; “İstanbul Ermeni Patrikliği’nin Doğuşu”, **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri**, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2000, ss.89–105.

BAYRAK (Ferlibaş), Meral; “Özerk Bulgar Prenslığı Döneminde Rusçuk’ta Ermeni Faaliyetleri (1886-1897)”, **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, Eskişehir 2005, ss.439-452.

Belgelerle Ermeni Sorunu, ATASE Başkanlığı, Ankara 1983.

BİNARK, İsmet; **Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim Ve Soykırım Arşiv Belgeleri**, TBMM Yayınları, Ankara 2007.

ÇETİNKAYA, M. Necati; “Tarihten Günümüze Ermeniler ve Ermeni Sorunu”, **Yeni Türkiye Dergisi (Ermeni Özel Sayısı)**, S.37, Ankara 2001, ss.26–32.

DEMİREL, Muammer; “Rusya’nın Ermeni Meselesine Etkisi”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni ilişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, ss.205–221.

DH. ŞFR 92/271, (Çevrimiçi), <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/>, 30 Ağustos 2008.

DH. ŞFR 92/285, (Çevrimiçi), <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/575.doc>, 30 Ağustos 2008.

DH. ŞFR 93/108, (Çevrimiçi), <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/0771.doc>, 30 Ağustos 2008.

DH.ŞFR 93/26, (Çevrimiçi), <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/>, 30 Ağustos 2008.

DH.ŞFR 93/57, (Çevrimiçi), <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/>, 30 Ağustos 2008.

DH.ŞFR 95/245, (Çevrimiçi), <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/>, 30 Ağustos 2008.

DUMAN, Hasan; **Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828–1928**, c.2, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.

EKİCİ, Nejdet; “Türk Basın Tarihinden Kesitler”, **Türkler Ansiklopedisi.**, c.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.675-680.

ERCAN, Yavuz; “Ermeniler ve Ermeni Sorunu”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed., Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.75-104.

ERCAN, Yavuz; “Tarihi Belgeler Işığında Ermeni İddiaları”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri**, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, ss.207–224.

ERTAN, Temuçin Faik; “Osmanlı Devlet Kadrolarında Ermeniler”, **Türk-Ermeni İlişkilerin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Gazi Üniversitesi, Ankara 2006, ss.41–49.

GENÇ, Reşat; “Türkiye Ermeni İlişkilerinin İlk Dönemleri ve Gregoryan Kıpçaklar”, **Türk-Ermeni İlişkilerin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Gazi Üniversitesi, Ankara 2006, ss.31–35.

GÖYÜNÇ, Nejat; “Osmanlı Devleti’nde Ermeniler Hakkında”, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.47–58.

GÖYÜNÇ, Nejat; “Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırım İddiaları”, **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri**, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2000, ss.1-16.

GÜNALTAY, Şemsettin; **Yakın Şark**, c.IV, T.T.K., Ankara 1951.

GÜNAY, Bekir; **Ermeni Tehciri İzmit (1914–1920)**, Ankara 2002.

GÜREL, Zeki; “**Abdullah Zühdü’nün Hayatı ve Hikayeleri Üzerine Bir Araştırma**”, Gazi Üniversitesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1985.

GÜRÜN, Kamuran; **Ermeni Dosyası**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1983.

HALAÇOĞLU, Ahmet; “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları – 1895 Trabzon Olayları Örneği”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, ss.265–280.

HALAÇOĞLU, Yusuf; **Ermeni Tehciri ve Gerçekler**, T.T.K. Yayınları, Ankara 2001.

HOCAOĞLU, Mehmed; **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976.

İLGAZİ, Abdullah; “İstanbul Hükümeti’nin Propaganda Faaliyetleri ve Yeni Gazete” **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.XVIII, S.53 (Temmuz 2002). (Çevrimiçi), <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=239>, 20 Ağustos 2008.

İLTER, Erdal; “Ermenistan/Armenia Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konusunda Tespitler”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, ss.3 -10.

İLTER, Erdal; **Ermeni Kilisesi Ve Terör**, Ankara Üniversitesi, Ankara 1996.

İLTER, Erdal; **Ermeni Meselsinin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780–1880)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

İLTER, Erdal; **Ermeni Propagandasının Kaynakları**, Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı, Ankara 1994.

İNÜĞÜR, M. Nuri; **Basın ve Yayın Tarihi**, Çağlayan Kitapevi, İstanbul 1982.

İPEK, Ali; “Ermenilere Rum Mezalimi”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, ss.31 -38.

İPEK, Ali; “İlk İslami Dönem Müslüman-Ermeni Münasebetleri”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, ss.19 -30.

İSKİT, Server R.; **Türkiye’de Matbuat Rejimleri**, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından, Ülkü Matbaası, İstanbul 1939.

İSKİT, Server R.; **Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınlarından, Ankara 1943.

KANAR, Mehmet; **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra**, Der Yayınevi, İstanbul 2001.

KARACA, Ali; “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi’ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878–1915)”, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (Yay. Haz., Erhan Afyoncu), TATAV Yayınları, İstanbul 2001, ss.9-90.

KARACAKAYA, Recep; **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878–1923)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2001.

KEVORKYAN, Dikran; “Ermeni Meselesi’nde Tehcire Amil Olan Sebepler”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985, ss.297 -303.

KILIÇ, Davut; “XIX. Asırda İngiltere’nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, ss.231 -239.

KİLİ, Suna- Şeref Gözübüyük; **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985.

KOCA, Salim; “Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Gazi Üniversitesi, Ankara 2006, ss.73 -94.

KONUKÇU, Enver; “Osmanlılar ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler”, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.59–73.

KURAN, Ercüment; “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu”, **Yeni Türkiye Dergisi (Ermeni Özel Sayısı I)**, S.38, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.235–244.

KURAN, Ercüment; “Tarihte Türkler ve Ermeniler”, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.39–46.

KÜÇÜK, Cevdet; **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878–1897)**, İstanbul 1984.

KÜMBÜL, Bengi; **Tercüman-ı Hakikat Gazetesi’ne Göre Osmanlı Ermenileri (1914–1918)**, Yeniden Anadolu ve Müdafaa Hukuk Yayınları, Antalya 2006.

LÜTEM, Ömer Engin; “1919 Paris Barış Konferansı’nda Ermeni Talepleri” Ermeni Araştırmaları, S.22, 2006, (Çevrimiçi), <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=416>, 05.12.2008.

METİN, Halil; **Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, M.E.B. Yayını, İstanbul 1992.

MURADOĞLU, Abdullah; “Payitaht Bursa'da Osmanlı Coşkusu”, **Yeni Şafak**, 9 Nisan 2006, (Çevrimiçi), <http://yenisafak.com.tr/arsiv/2006/nisan/09/izdusum.html>, 22 Ağustos 2008.

OKTAY, Hasan; “Taşnak Partisi Van Şubesi’nin 5. Kongresi”, **Yeni Türkiye Dergisi (Ermeni Özel Sayısı II)**, S.38, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.822–831.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(1915–1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1995.

ÖKE, Mim Kemal; **Ermeni Meselesi**, Fatih Yayınevi, İstanbul 1986.

PALABIYIK, M. Serdar; “Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar”, Ermeni Sorunu Temel Bilgiler, (Çevrimiçi), <http://www.eraren.org/>, 22 Ağustos 2008.

SELVİ, Haluk; **Birinci Dünya Savaşı’ndan Lozan’ Ermeni Sorunu**, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü, Sakarya 2004.

SELVİ, Ömer; “**Milli Mücadele Döneminde Türk Ermeni İlişkileri ve Gümrü Anlaşması**”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2007.

SEVİM, Ali; “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985, ss.67–74.

SHAW, Stanford J.; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çev. Mehmet Harmancı), c.I, İstanbul 1982.

SOYSAL, İlhami; “150’likler Kimlerdir? Ne Yaptılar? Ne Oldular?”, **Milliyet**, 13 Ekim 1984.

SÜSLÜ, Azmi; **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, Ankara 1990.

SÜSLÜ, Azmi; **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kafkas Üniversitesi Yayınları, Ankara 1995.

ŞAFAK, Ali; “Der-i Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabına Dair Nizamname ve Hukuki Açından Kısa Bir Değerlendirme”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, ss.110–137.

ŞAPOLYO, Enver Behnan; **Türk Gazeteciliği Tarihi**, Güven Matbaası, Ankara 1971.

ŞAŞMAZ, Musa; “Ermeniler Hakkında Reformların Uygulanması (1895- 1897)”, **Osmanlı**, c.III, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1993, ss.160–167.

ŞEHİRLİ, Y.Atilla; “Osmanlı Devleti’nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, ss.253–264

TAŞKIRAN, Cemalettin; “Türk Ermeni İlişkileri, Tehcir Olayı ve Sözde Soykırım” **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.209–224.

TOKGÖZ, Ahmet İhsan; **Matbuat Hatıralarım**, (Yay.Haz., Alpay Kabacalı), İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

TOPUZ, Hıfzı; **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1996.

TÜRKMEN, Zekeriya; “İttihat ve Terakki Hükümeti’nin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913–1914), Ermeni Araştırmaları, S.9, ASAM Yayınları, Ankara, 2003, (Çevrimiçi), <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=66>, 23 Ağustos 2008.

TÜRKÖZÜ, H. Kemal; **Türkmen Ülkesi(=Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985.

TÜRKÖZÜ, H.Kemal; **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1995.

URAS, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

YALÇIN, Hüseyin Cahit; **Edebiyat Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.

YALMAN, Ahmet Emin; **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, (Yay. Haz., Erol Sadi Erdinç), c.I, Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul 1997.

YAVUZ, Nuri; “Sözde Ermeni Soykırımın Gerçek Sebepleri” **Yeni Türkiye Dergisi**, S.38, Ankara 2001.

Yeni Gazete, 30 Teşrin-i Sani 1334/ 30 Kasım 1918 – 20 Ağustos 1335/ 1919.

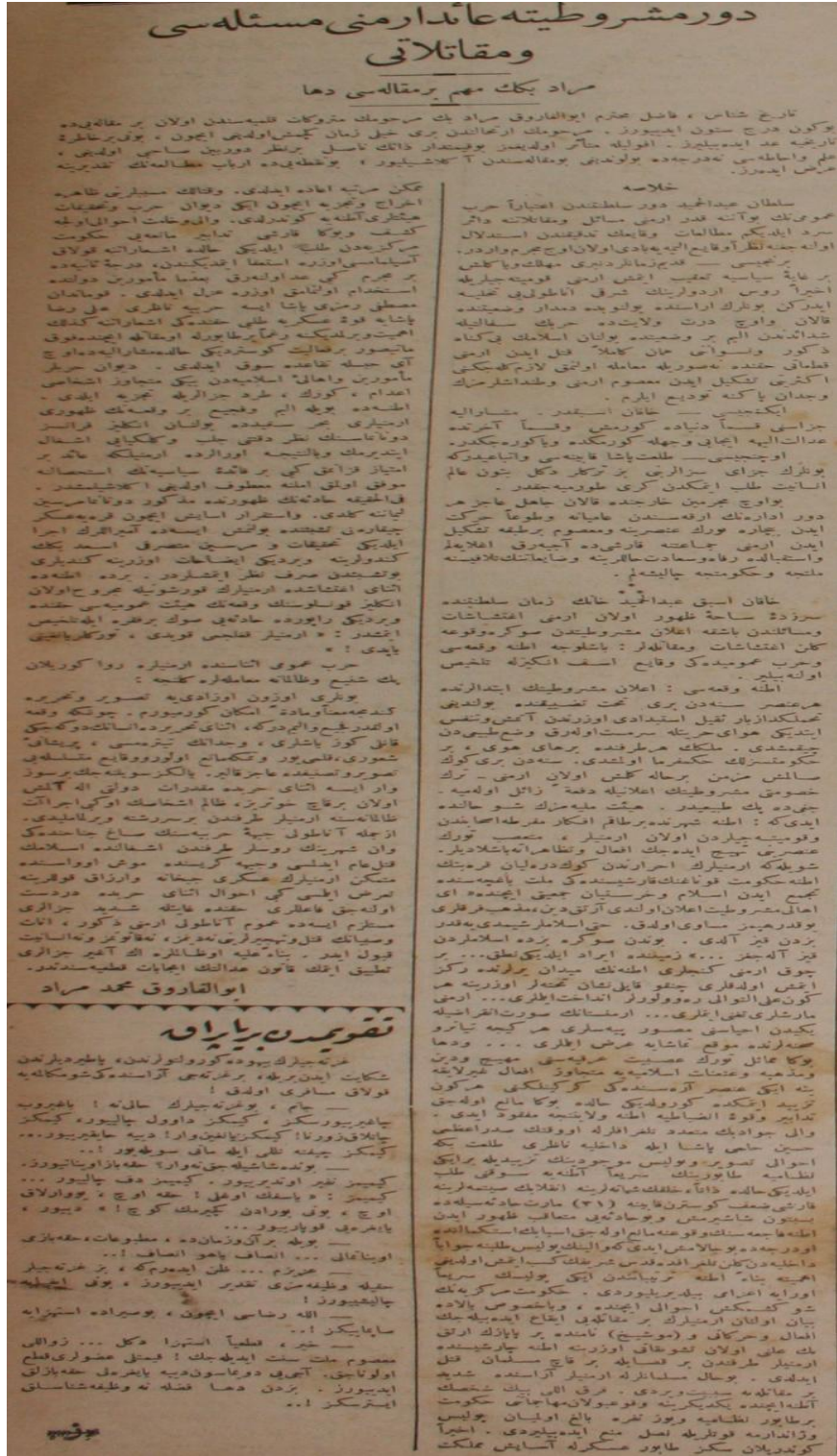
YILDIRIM, Hüsamettin; **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000.

YILDIRIM, Hüsamettin; **Kafkaslarda Türk - Rus - Ermeni Münasebetleri**, Ankara Üniversitesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1970.

YILDIZ, Hakkı Dursun; “10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985, ss.29-51.

EKLER

EK-1: "Devr-i Meşrutiyete ait Ermeni Meselesi ve Mukatelatı",

و صرفاً صاحبیدر . بونلرک حقیق بر عثمانلی
 کی دوشوندکلری ، چالیشدقلری و عملکتیزی
 قورنارمه اوغراشدقلری ، خصوصیه بوراده
 عثمانلی مس و ترییه سیله یتمش رجالدن بولوند .
 قلیری اعتراف ایتکلہ بر اربعینی زمانده ارمیلکک
 مقتضیات قارشی سوک درجه صادق و کندی
 ملتیرت لیلی این مسائلده تماماً خالص بر
 ارمی ایدر . آتیق بو طوغری دوشون ،
 طوغری کورن بصریت و تجربه صاحب ذوات

هانکی طرزی الاجبی بزجه مجهولدر . فقط
 بوکون غیرقابل انکار بر حقیقت و ارسه اوده
 بر ارمی حکومتک تأسس ایدہ چکی مسئله سیدر که
 شمیدین بونک سیاستی ، کندیلرندن بحث
 ایتدیکمز ذواتک اداره ایتسی هر حالده بک
 خیرلیدر . چونکه بونلر دیدیکمز کی ساخته
 تورک قومیه جیلری ، خالص تورکلری ده ،
 عثمانلی دولتک حال سابق و حال حاضر یی ده بک
 اعلی بیلدکلری کی ارمی قومیه جیلریله عثمانلی

بو و جمعه هیچ سببه یوودی . او زمانلرده
 نه خالص تورکلرده بو بار مسئولیت قالا جقدی ،
 نه ارمی وطندا شلرمزده بو کسلی ناپذیر ماتم !
 نه ایسه مع التأسف شمیدی یه قدر اولان
 اولدی ، فقط بوکون ارمی سیاستک اسملری
 بیلدیرلن رجالدن مرکب بر هیئت طرفندن
 در عهده ایدلسی بزم ایچون نه قدر شایان ممنونیت
 ایسه ارمیلر ایچون ده اونسبتده سزای تبریکدر .
 بوکون ارمی حکومتک زده تأسس ایدہ چکی ،
 حدودینک نه حال و شکلده اولاجی ، و اداره نک

ارمیلری ده بیلیرلر و بتون مسئولیتلری بکان
 بکان بیلدکلری و تقدیر ایتدکلری ایچون بونلرک
 مسیلری ده تعیین ایدہ بیلیرلر . و امید ایدہ رز که
 هم حقیق بر عثمانلی ، هم ده حقیق بر ارمی حس
 و صفتیله عادلانه منصفانه و هر حالده ایکی طرفی ده
 ممنون ایدہ بک بر طرز سیاستله معتدلانه حرکت
 ایتکی ترجیح ایدرلر . ایشته بو امید ایله ارمی
 هیئت حکومتک حقیق تورک محافظنده ممنونیتله
 تلقی اولوندیقی ادعا ایتکده بزم . ع . ز

EK-3: Trabzon Vilayeti ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyetinin

Muhtırasıdır

طربزون ولايتی وحوالیسی عدم مرکزیت جمعیتک مخطره سیدر

قفقاس ارضی حکومتک ملکتمزک بر قسم مهمی حقدمه کی غیر مشروع آمال و مطالبی حقوق عالیة اقوام اساتنه مغایر واحتراس وتوسیع اراضی کی حقوق بشری و صلح وسلامت قوامی نخل مقاسد استیلاکارانه دن بشقه برکونه حق واساسه استناد ایلمه من. اتحاد حکومتک ملتی مدنیت وانسانیته قارشو حرب عمومی به سور وگلسی وجنایات مدهشه افقاع الیسی طربزون ولايتک وجود وطندن قویارلمسه وبریحقی ایکی ملیون اهالیتک نزع حاکیته سبب اوله من. اون بر سنه به بالغ اولان تاریخچه مشروطیتتمز تدقیق ایلمه جک اولورسه تورکزرک بر قسم مهمی انکلیز سیاست ومدنیتنه محب ومتایل بولدیهی وبوساق ایله کامل پاشا مرحومک اطرافنه طوبالاندیئی حالده ارضی ملتک اکثریتی تشکیل ایدن طاشناقسوتیون فرقه سنک اتحاد وترقی جمعیتی ایله تأسیس روایطره مقارنت ایلدیکی ومخالفلر آسیلوب کسیدیلدی وطرد وتبعید واشکنجه به اوغرا دیئی سرده ینه اتحاد جیلره مظالمهت کورتردیکی سنین ایدر. اتحاد وترقی جمعیتی مشروطیتی استحصالی خصوصنده درمیان ایلدیکی مدعیاندن متولد نفوذی سواستعمال اتمسه وکیفی وظالمانه سوا اداره سنه وتمقیب ایلمه کلری آلمان بولیتقه سنه قارشو انکلیزه وفرانسه کی امدکار عالیة السانیه تک مهرد ومذتای اولان اشتلاف دولترای سیاستی ترویج وقبول ایلدی که مملکتده حقیقی بر عدل و داد وعلم وعرفان اداره سی تأسیس وتمقیب ایتک اوزره میداننه آتیلان مخالف فرقه لری وبو فرقه لری تشکیل ایدن حقیقی اسلام وتورکری اتحاد جیلر، ۳۱ مارت ۳۲۵ عصبانی ترتیب وعسکری اغفال ایله بالقان هزیمتی احضار وبشقه بر شکل وماهیتده اوائه ومخالفله استاد ایله حبس وافنا وپاب عالی باسقیئی باهرق انکلیز وفرانسوی محی اولان کامل پاشایی اسقاط وانکلیز سیاستی کسر وآلمان سیاستی تحکیم ایلدیلر. ایشته بوگون طربزون وحوالیسنه قدر توسیع دائرة حرص وتجاوز ایتک ایستیان قفقاس ارضیلری وارمنی اکثریتی سمرجه اتحاد جیلرک خطای سیاستینه اشتراک ایتش ایکن بز حقیقی وسعیی مخالفلرک ارزو واداره لرینه رنجاً حکومت اتحادیه تک مع التأسف محی ومتایل بولدیهمز دول اشتلافیه قارشو حرب عمومی به دخوله مانع اولوق ودول اشتلافیه طرفدارلنی التزام ایتمش ایسه کده کوردیگمز ظلم وتمقیددن بشقه ارضیلرک حرب عمومی به خولدن خیال مدت سوکره قره حصار ویزینده کی عصبانلری حکومت اتحادیه دن زیاده قوه شازی بولتان وایچین ایچین اغلایان بلانفریق جنس وسن اسلام اهالیسنه انحصار ایدرک جهله و عمومی فوق العاده متأثر ایتسی بولندن عوامل اتحادک استفاده به قالیشمز لری ارزو واراده منک آثار فعلیه سی اظهاره امکان بر قاشمدر. (طربزون ولايتی وحوالیسی عدم مرکزیت جمعیتی) اطرافنده طوبالان صوف اهالی اتحاد وترقی جمعیتی عالملرینک اک بوبوک دشمنی ازلوب مملکتلری ترقی وتعالیه سوق ایلمه جک اولان سیاستک ایتقی الیوم کندیلرینه خطاب ایتک شرقتده بولدیهمز اشتلاف دول معظمه سنک مظالمهت خیرخواهانلرینه مستد اوله بیله چکنی اونه دنبری درک وتلقین ایتک وبو خصوصده برچوق مهالک وتضییقاته کورس کرمان کبری بر بصیرت اداره وجسارت مدنیه کورتمشدر. اک جدی معلومات وایستاستیکلره نظرآ طربزون ولايتک تشکیلات حاضره سی خارجنده قائل قره حصار، توفاد سنجاقلرله بایبورد قضالری ده داخل اوله رق بو برلره طربزون ولايتی وصامون سنجاغنده ساکن نفوسک مقداری ایکی میلیون متجاوز اولوب بونک بر میلیون یدی یورکسور بیکی اسلام وایکیوز بیکی روم وبوزتمش بیکی ارضیلر. بناء علیه حوالی مذکورده ارضیلرک هجرتدن مقدم دخی اسلاملره نسبتاً ایتقی یک کوچوک بر اقلت حالده بولندقلری آشکاردر. منطقه مذکورده اوزرنده کیلو مترو باشته قرق الی ویرینه کوره سکان قدر نفوس اسابت ایلدیکی حالده اهالیزه بلیت مدنیه و ذکاتیه سی سایه سنده یاکنز قوه استحصالیه سی تزید ایله واسع مقیاسده استحصالات ومبادله موقوف اولدیئی طره بر اقدن استحصال ایلمه کی ماده لرمده ربط معیشت ایتیه درک تجارت وسنعت ساحه سنده جدا بوبوک بر فعالیت کورتمکده اولدیئی آثار باهره سیله نایبدر. فی الحقیقه طاغلق وطاشلق اراضیسنده قارتالارک بیله بووا یا بقدن تحشاشی ایلمه چکی برلره مکتبیدن، بولردن آثار عمراندن محروم چمتجیلریمزک یاچلری طیرمانه رق و بورغون طیرانلری هر درلو کوربه لرله قوتلندیرمه ک اجرای ذراعتله احتیاجات شخصیه لرنی تأمین ومبادلات داخلیه وخارجیه لرنی تویبع ایلمه بیلملری وسنمتکارلریمزک دخی شهرلره دریمزک مشهور طوقومه زرلری، طربزونک باقر طاقلرینی، اتون کوش اوانی بی اعمال ایلملری، چلتیکر لکه اورده باهمه ولانته معادل غایت مصنع دمبر قاسه لرینی ویک ماهارانه یا بیلمش نایدلرینی تشهر ایدیمزک قدر بونک موقی حائر اوللری، خالیچیلر، دباغلق، سراجلق، خقالق، تریزلیک، قوندره چیلق، سندوقچیلق طربزونلرک یک اسکیدن بری نئوغل اولدقلری صنعتلردن بولتنی دخی اهالیزک ترقی وتعالیه فبلیتیلرینک فوق العاده لکنی فاده ایدر. هر انقوزلریمزک ووده کتیردیکی ظرفیت معمولاتی واسلحه به متعلق مصنع اشیا به نکلک وطباخچیلری کورمیانلر بو خلقک صنایعه درجه اتمه کی وآندکی استعداد وموقیبتی تماماً احاطه ایلمه منلر.

معمولانی واسلحه بیه متعلی مصنع استیانی، هتا و هتا جاری و ریاضت و سستی استیانی
 اتمه کنی و آندکی استعداد و موفقیتی تماماً احاطه ابد مزله .

روسه ایله طرزون ساحلارنده جاییشان ، قره دکرک مخوف دالعه لرنده کوچلا قابقر ایله
 باقی صید ایدن ، تجارت بجزیه به خادم بولان قایقچیلرله کیمچیلر می بیلعیان هال یوق کیدر .
 تجارت کلتجه هر بردن زیاده مملکت مزک بو حواله سنده ترقی اتمشدر ؛ آوروپا فابریقه و تجارتخانه
 لر بیه مناسبتده بولان مؤسسات تجارتیه من بک چوقدر . طرزون اهالی سنک بر قسعی ده روسیه ک
 ایلات جنوبیه سنده ، رومانیاده تجارتخانه لر تأسیس ایشلردر . زراعت ، تجارت ، صنعت
 ساحلارنده انکشاف ایدن شو فعالیت اقتصادی دن ال بو بوک حصه ایسه اسلاماره عاڈدر . اهالی نک
 ذکاسی و چوبکاسی ایله ساز اوصاف و مزایای قوه دکن ساحلارنی زیارت ایدن اخنی سیاحلرک ،
 قونولوسلرک و بر چوق مدقق و متذکرک معلومیدر . بو حوالیده ساکن اسلاملر ذکا و عرفانلری
 و فعالیت اقتصادی نک اره لرنده تأسیس ابتدایی روابط و مناسبات طولایسیله داغما همشهریلری
 ارمنی و روسلرله ، اسی کیمش و مملکت لر بیه کلان تبعه اجنبیه حقتده هر زمان اظهار حرمت
 و نزاکت ایشلدر . سوک زمانورده اتحاد و ترقی حکومت و چته بی طرفدن ارمنیلره قارشو پاییلان
 معاملات غداران دن طرزونک اونه دن بری مردلکی و ناموسکارلنی ایله طامتمش اولان اهالیسی
 قطبیا بریدر . ارمنی چوققارنی انشای تمجرده اوغرا بیه حقلری محرومیت و سفالت تأثیریه اولومدن
 قورنارمق ایچون اولادنی الماری و کندی چوققارندن تقریق اتمیه رک مشفقانه بر محبتله باقوب
 بیوندکن سوکره بالآ خره بر حیات قالان ابون و ملتداش لر بیه اعاده ایتملری حساب الیسیله لر بیه
 ال بو بوک دلیلدر . ولاتمزده کویلو خانلری بک طاغلق و هر طرف لغاغلق و طاشلق بولندینی
 و کویلمزده ضابطه مانعه و عدایه موجود اولدینی حالده مالک سازیه ایتبا شفاوتک ، وقوعات
 جزاییه نک آز اولسی ده اهالی نک استعداد . حریملری بولندینی و مدنیته قابلیت و استعداد لر بیه
 بک ماعد بولندینی اراده ایدر . بنا علیه طرزون ولایتی و حوالیسی حقتده کی امنی مطالبک
 ترویجی بوراده عصر لر دن بری یشایه رق اکثریت عظیمه بی تشکیل ایدن و زراعت ، صنایع ، تجارت
 و اقتصاد پانده بو بوک بر قابلیت کوستره رک افکار عالی السایه و مدنیته اله مشبوع اولان اهالی
 اسلامی بی کوچک بر اقلنی حائر بر عصرک اداره سنه تودیع اتمکدرک بویه بر حال اسی میابونه
 قریب جایه بقان ، ذکی ، خوق افراد بشرک احسانی و قابلیت مدنیه لر بیه ابطالی انتاج ایده چی
 کی امرقا رئیس طالبنک صالح ، مسالمت جهان نانه وضع ایشدیکی دستا بر السایه و سیاسیه
 و ائتلاف دولت و ملت لر بیه فضائل مدنیه لر بیه دکل انجق بر چوق حقتسز لقره و قابل محنه لر
 میدان آچه چی اولان ظلم و جور بولتیقه سیله تأسیس ایدیه بیلور . ارمنی مطالبی قابلیت مدنیه لر بیه
 انکشافی مساهد مخرج بحری احتیاجندن متولد ایسه بوده ساحل دن داخله دوغری تمید ایدیه حک
 شمنه و فرارک طرفنجه بین الملل قوتورله تابع طوبیسیله ده حاصل اولور . بونکله بالکنز ارمنیلرک
 دکل ابر الملیرک ذر با محاملیرک استعداد ملیر بیه انکشافی تأمین ایدیه بیلور . بنا علیه قره دکرک
 بوقسنده بانامان اهالی نک حاکمیت عثمانیه التمه عصرک الحالت و ایجابانه کوره تطبیق ایایله حک
 و اقلیتلرکده حقوقی و مملکتکده ها سریع بر صورنده انکشافی تأمین ایلیه حک عدم مرکزیت
 سایه سنده نائل دفاع اوله حقته قانع و بو فایه نک استحصانه ساعی بولان (طرزون و حوالیسی عدم
 مرکزیت جمعیتی) ارمنیلرک طرزون و حوالیسی حقتده هیچ بر حق و اداسه استناد اتمیه رک
 محضا بر فکر اقتراص و استیلادن تولد ایدن آمال و مطالبک عالیجناب ملتله یاقیشسه چی
 حیات السایه ایله صلاح و سلامت عالم نانه معظم ائتلاف دولت و ملت لری طرفندنه رد و تقییح
 ایدیه چی اید قطبیه سیله اشبو طلیانه نک مثل بولندیکنر حکومتک رئیس عالیسنه ایصال
 بیورلسنی ذات عالی اصیلا لرندن زجا ایله تقدیم کمظیات ایلر .

EK-4: Türkiye ve Ermenistan- Amerika

ترکیا وارمنستان - آمریکا

آمریکا هیئت تحقیقہ منک، دعوت ابتدیی ذواتہ و فرقه منظرینہ ایراد ابتدیی سوا لڑک بائدجہ سی ۱۹۱۴ شرق حدودندن، تورک لڑک « اریوان » مرکز ادارہ سی اولق اوزرہ تشکیل ایش اولان ارمنستان جهوریتہ نہ قدر پر ورہیلہ جکی سولی تشکیل ایدیور۔

فرقہ لڑدہ، جمع لڑدہ، ہیئت لڑدہ، سوک کونلردہ بو خصوصہ پر چوق مذا کرہل و مناقشہل جریان ابتدیی کی، غنہ لڑدہ خیل مقاله لریاؤلش در۔

ماندا مسئلہ سی بر طرفہ بر اقامت و چونکہ وحدت ملیہ تک بر چوق مرخصل حاضر بولوندی حالہ، اولی کون تلمیم و تریبہ جینی بناسندہ وقوع بولان اجتماعندہ انہار ایدلش اولدی کی، بویولہ بر سوال آمریکا ہیئت تحقیقہ سی طرفندن بر طاق منظرہ ایراد اولوغامش در۔

ارمنستان مسئلہ سی عجا اعتدال دم ایلہ حیات دن بچرد ایتمک پالیشارق، بی طرف بر نظرہ کورمک، ملاحظہ ایتمک قابل اولمازی؟

اولا ایراد اولونان سولدن شوق استدلال ایدیورز:

ارمنی لڑ قیاحت شونہ در، بونہ در، مسیبری اولنردہ دعواسی بر طرفہ بر اقلیرہ، کرک دور حیددی و، کرک حرب ستہ لری تک تہجیر وقتیل حادثہ لردہ بر طاق فجایعہ ممرض قائلش در۔ آمریکا صالح قوتقرانی ارمنی لڑہ نمایل ایش دو؟ اولنری حایہ لایق کورمش در؟

مر حالہ بر ارمنستان تشکیل ایلہ ادنی ملتہ استقلالہ، مستقلا قیض و انکشافی تأمین ایشی تمہد ایلمش در۔ آمریکا ہیئت تحقیقہ سی تورک لڑک داری سوراوق لسان حال ایلہ دیمک ایستہ یورک: بونہد ایفا ایدیلہ جک در؟

آنجق تورک لڑک آمریکا تک و آوروپا تک تمہدی ایلمندہ ارمنی لڑک لایق کوردیکی استقلال دن قیض و انکشاف دن مستفید اوللاری تأمینندہ مشکلات دہل، کندی منقملری دہ دوشونہ۔

رک تسلیات کورتر لڑہ حق لردہ حسن نظری جلب ایش اولور۔ یعنی آمریکا و آوروپا تک وضیمتہ نظر آ کندی کتلری دہ ضروری دہل، خیرلی برایش کورمش اولور۔

آمریقادہ و آوروپادہ تورکیا علیحدہ کی پروا۔ فاندلرک سو، تأ تیری ازالہ ایدہ جک بر خطوہ آیش اولور۔

سدر اسبق توفیق پاشا حضرت لری، دول مسئلہ ویرمش اولدی

مخطرہ دہ، آمریکا و آوروپا تک وضیمتی تقدیر ایش اولمالی کہ ارمنستان جهوریتہ، بعض شرائط آلتندہ، بعض یرلرک ترکہ و اہالی تک مبادلہ ستہ موافقت ایدیوردی، سدر مشارالہ بواختیارلہ وضیمتہ عمومیہ سیاسیہ تقدیر ایش بولئیوردی۔

سورولان سوالہ بواساس دن شویلہ بر جواب اعطاسی تأمل و ملاحظہ ایدلر و آوروپا تک دای و مطالعہ سی تلخیص ایدم:

ارمنستان تک تشکیل و ماند استک قبوانی تمہد ایدن آمریکا، ارمنستان تک (ماندا تہر) اولق حقیلہ ذیلہ بیلیرک: ثبوت، ارمنستان تک تشکیل بزدہ ایستہ ورز۔ حتی ممکن اولدی، المزدن کلدی کی قدر بوق تسہیل ایش حسن نیی کورسترمک دہ املز در۔ اوتہ دن بری تورکیا ادارہ سی، عناصر خرسیتانیہ عدا لہ معاملہ ایتمک مخطہ اولئیور۔ اکثری تورک لڑک تشکیل ایدن ملک کتلری و یلسون برہ نیلیرینہ

کوردہ کتلہ واحدہ حالتہ، استقلال نامزلہ بزدہ قالمق، بورلردہ قلاجق اقلیلرک حقوق و انکشافی تمامیلہ مصون و مؤمن بولونق اوزرہ تشکیل ایدہ جک بر ارمنستانہ تمامیلہ طرفدارہ چونکہ عثمانی ادارہ سدن نمون اولمالیان عناصر خرسیتانیہ تک کیدہ حکاری، مستقل برادارہ، بر حکومت، بر مملکت اولور۔ تورکیادہ کی عناصر خرسیتانیہ مسئلہ سی حل ایدلش بونور۔

تورکیا ایستہ ایستہ من ارمنستان ایلہ ہم حدود اولاجق در۔ بویون آردہ کی انکشارلہ، اغیرارلہ، منافر لردہ رعنا، آتیا تورکیا ارمنستانہ قومشو اولاجق در۔ آتی دوشونہ تک تورک لڑک بواغیرار لری، انکشار لری تمہر ایش ایستلر۔ احتمال کہ بر خیل ارمنی لڑکہ تورکیادہ قلاجق، ہجرت ایدمہ جک در۔ بویا مقابل بر طاق مسلمان لردہ ارمنستانہ قلاجق در۔

ارمنستان ایلہ تورکیا آردندہ، مناسب بر تصحیح حدود مسئلہ ستہ بونک نتیجہ سی اولاجق اولان مبادلہ، نفوسہ کلنجہ بونک امریقالی، تورک لڑک و ارمنی لڑک مرکب مخطلط بر قومیسون واسطہ سیلہ تنظیمی ممکن در۔

مبادلہ، نفوس ایچون بر مدت تمہین اولونایلیر۔ مثلا سکتراوزنہ... بومدت ایچندہ ارمنستانہ کیہ جک مسلمان لردہ تورکیادہ قلاجق ارمنی لڑکہ عثمانی تیمہ سی مقتیلہ طابیلر۔ مدتک ختامندہ بری رندہ قلاجق اولان لردن تورکیادہ کیلر عثمانی و ارمنستانہ کیلر ارمنی تابینتی قطعی اولورق اکتساب ایدر۔

مادام کہ ارمنستان تک تشکیلی آمریکا آرزو ایدیورہ، مانداسی آلمق ایستہ یور۔ بزدہ المزدن کان تسلیاتی آمریکا لردہ کورستہ جک، بویا مقابل بزدہ امریقادن ایستہ بیلرک: ارمنستان تک حق و عدا لہ موافق کوردیکمز و تنسیب ایدیکمز سورتندہ تشکیل ایتمہ مقابل، ارمنستانہ ماندا کر، مراقبہ کر دوام ایدیکی مدیحہ، ارمنستان تک تورکیا ایلہ اوزلاشیسی، اختلاف ایجمی مستتا اولورق دیگر بر حکومتلہ اتفاق عقد ایجمہ میدان ویریکمز۔ اورادہ کی مسلمان لڑک منافع و اداب دیشینہ، حقوقہ رعایت اید۔

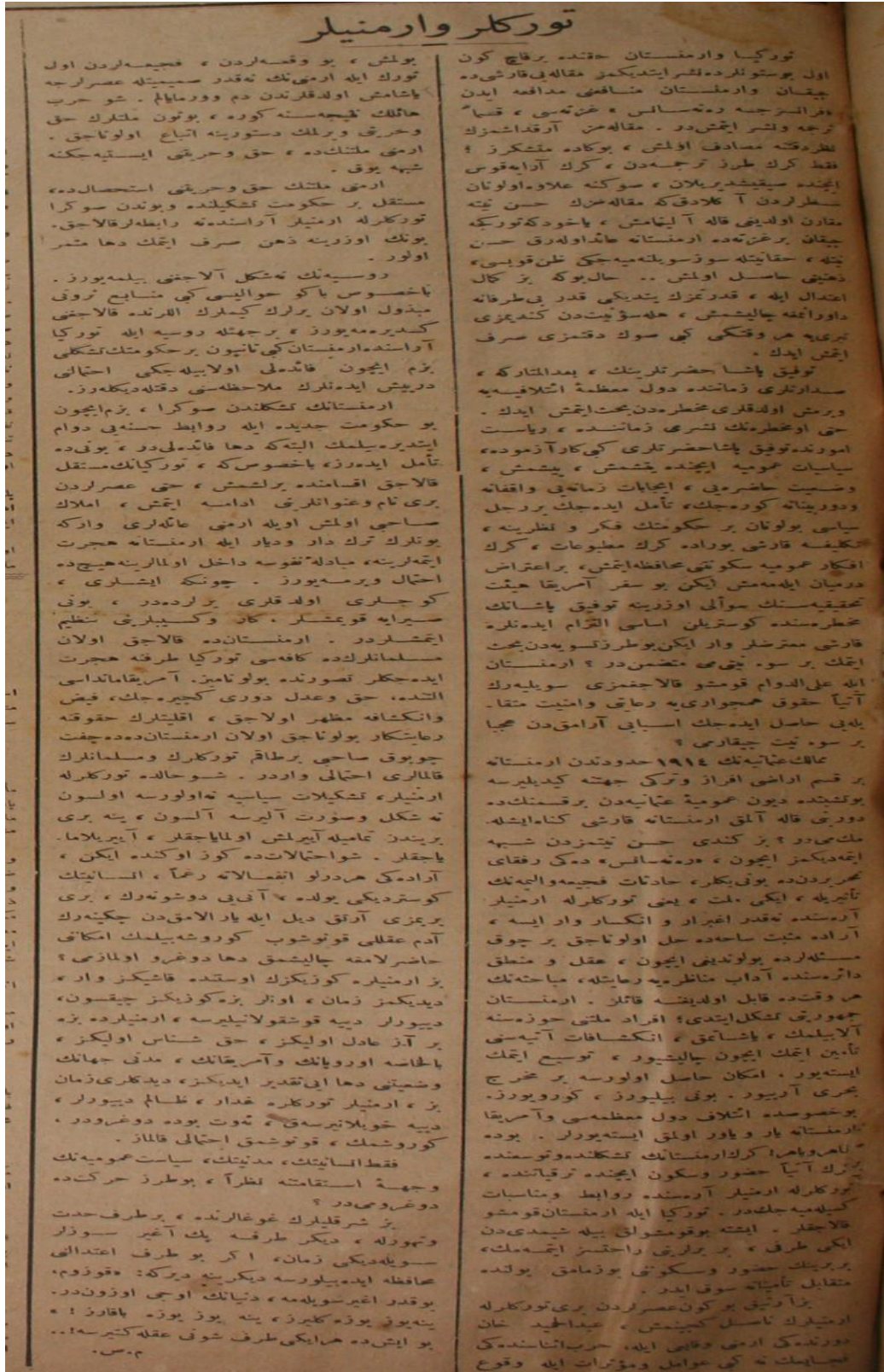
لہ سی تحت تأمینہ آیکمز۔ مادام کہ تورکیا آمریکا تک دیدیکی بایور، آمریقادہ اولا تورکیا یہ معاونت مالیہ دہ بولونسون، تمامآ تورکیا تک استابول و بوتون آناملولی ایلہ وحدت ملیہ مستقلہ سی صالح قوتقرانسنہ و یلسون برہ نیلیرینہ تمامآ محافظہ ایدہ رک بواساس دن تورکیا لہندہ مدافعہ سی درعہ دہ ایلسون، بزدہ تورکیا تک اسبی حدودند ارمنستانہ کیہ جک یرلر ایچون تورکیا تک دیون عمومیہ سدن بر قسحی آمریکا مراقبہ ستندہ کی ارمنستانہ نقل و دور اولونسون۔

ارمنستان تک تشکیلی آرزو و بو خصوصہ تورکیا دن سہولت کورمک ایستہ بر آمریکا، بالطبع مراقبہ سی آلتہ آلاچی ارمنستانہ قوای عسکرہ تک ایچوق مدافعہ درجہ ستندہ محدودیتی، بونلرک آمریکا ضابطاتی قوماندان۔

تک دہ قبول و استخدامی دہ تکفل ایدر۔

ایستہ آمریکا ہیئت تحقیقہ منک شرق حدود لری بزدہ و ارمنستان تک تشکیلہ دائر ایراد ایش اولدی سولک جوابی شویلہ جہ، بوقاریدہ تلخیص ایدیکمز سورتندہ تأمل و ملاحظہ ایدلرہ عجا سیاسی فرقہ لری بزدہ جمعیلری بزدہ ہیئت لری ازانق تہر لری؟

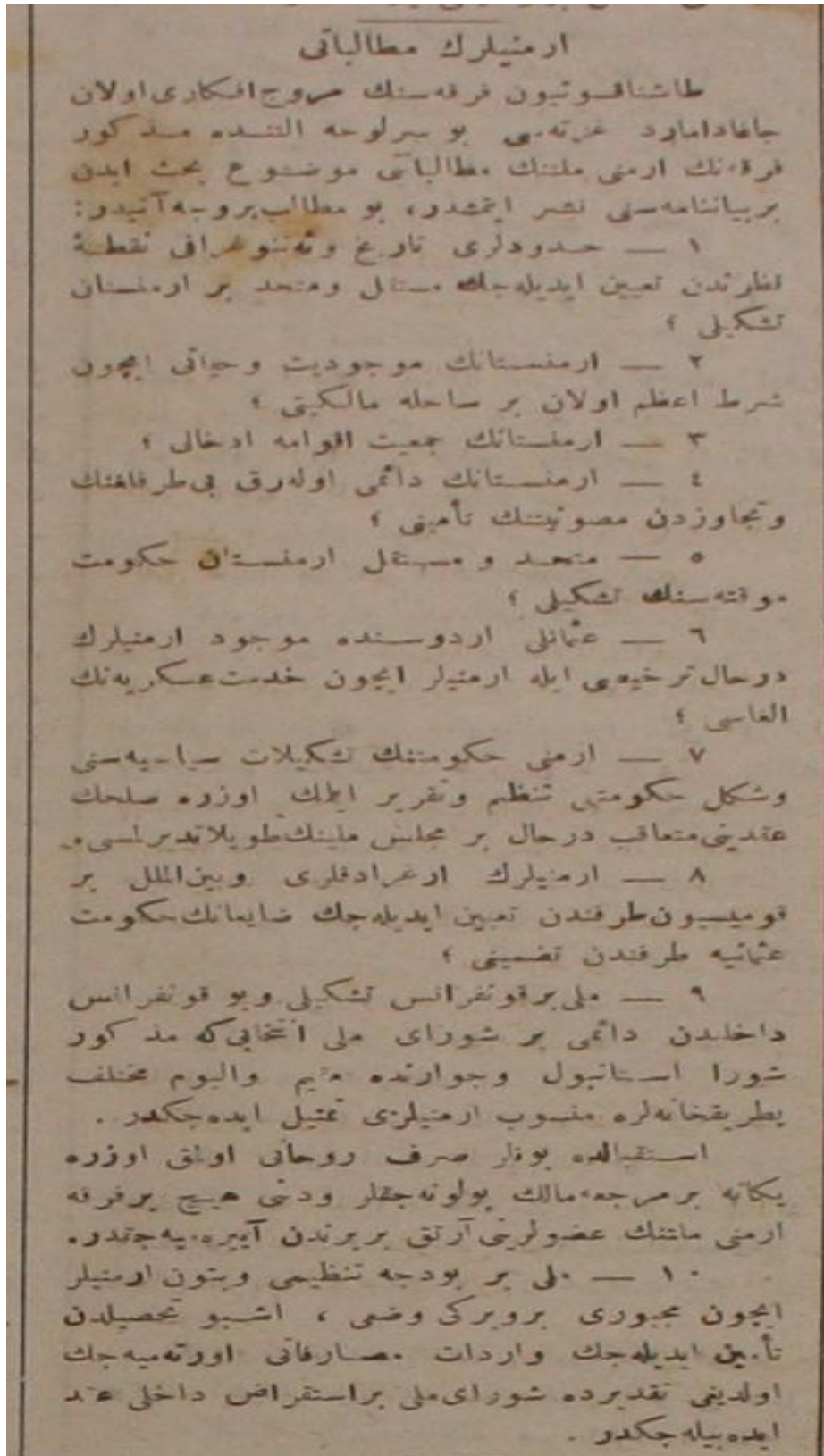
EK-5: Türkler ve Ermeniler

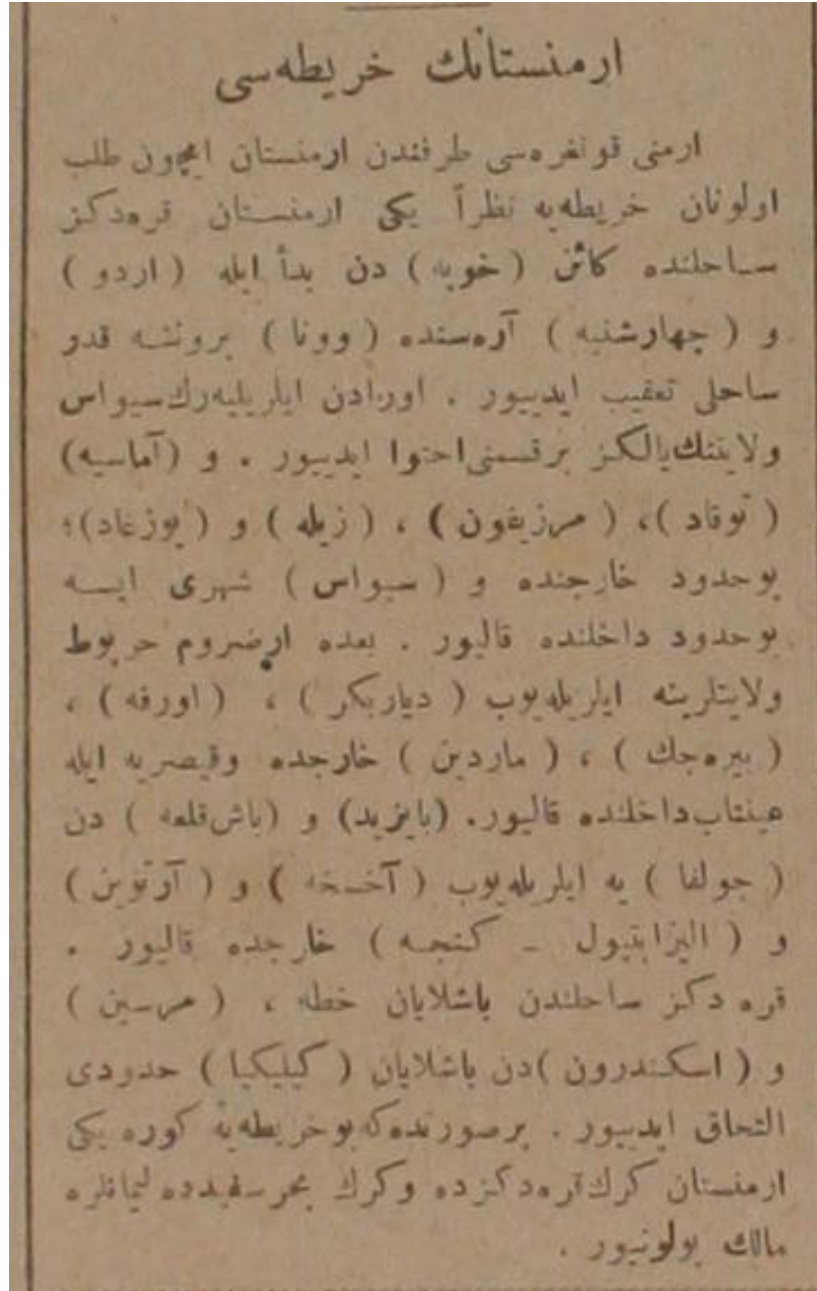
EK-6: Ermenilerin Mutalebatı (30 Kasım 1918)

EK-7: Ermenilerin Mutalebatı (1 Şubat 1919)

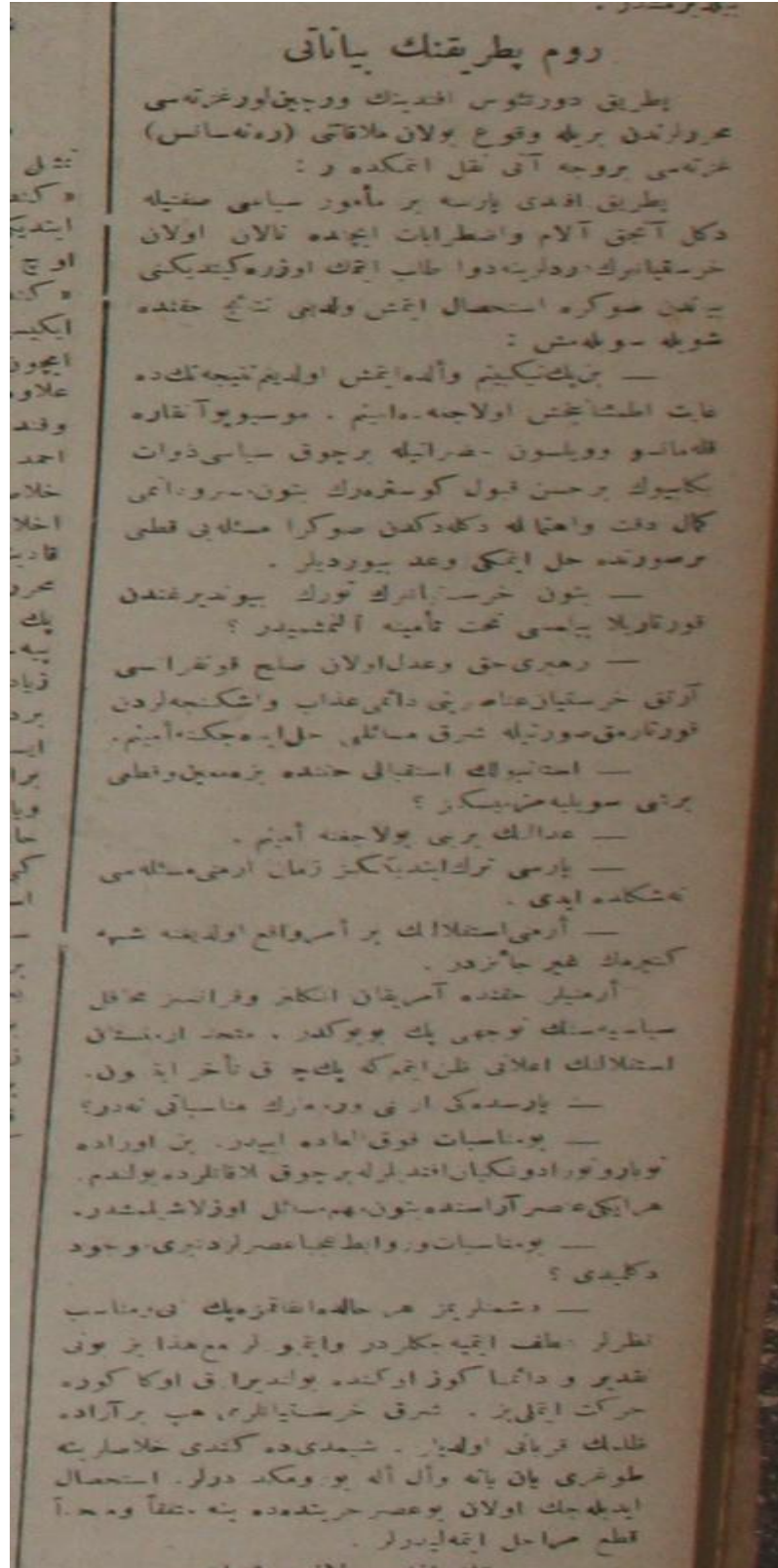

EK-8: Ermenistan'ın Haritası

EK-9: Rum Patriği'nin Beyanati

EK-10: Muhacirin Sevkiyatı

مهاجرین سوقیاتی

استانبول مهاجرین مدیریتی ۱ کانون اولدن
 ۱ کانون ثانی به قدر تهجیر اولنان روم و ارمینیا
 ملکطریقه سوق خصوصتده بویوک بر غیرطه
 چالیشش و بولتری مختلف واسطه لردن استفاده
 اینک سورتیه کویلیت اعاده ایله شد. مهاجرلرک
 ک زیاده سوق ایستاکلری برلر فرق کلیسا، قره
 حصار ساح و ایوانلردن. ارمینی مهاجرلرک ده
 مهم برلسی عودت ایتمکده در. بولردن بروسه،
 کلک و تکفور طغانی طرفلریه کیدلر اکثریتی
 تشکیل ایتمکده در.

مدیریت مهاجرینک برلسی پراکنده سورتیه
 و برلسی ده تخصیص اولنان واپورله عتصاً سوق
 ایتمکده در. بوجله دن اوله رق کل نهال واپورله
 ۱۴۱۶ ارمینی مهاجرینی سوق اولدینی کبی سزای
 نور واپورله ده ۳۴ روم مهاجرینی کونولشدن.
 اناطولی شندواری کندرکاشنده بولنان عطره
 مهاجرین سوقیاتی ایچون شندواری ده استفاده
 اولتمکده در. طویل بر سورتمه سوق ایبدین
 مهاجرلرک رفائت برماور تمیل ایلوب و مهاجرلر
 اکک وزینون توزیح اینک سورتیه ده اعاشه لری
 تأمین اولتمکده در.

مهاجرین مدیرینک بو بریجق آی طرفنده
 سوق ایندیکی روم مهاجرینک عددی ۱۰۷۵ ارمینی
 مهاجرلرینک مقداری ده ۲۸۴۱ بالغ اولتمکده در.
 بومنداره کفدیلمکلریندن عودت ایدلر داخل دکلدن.
 بو هت طرفنده ده لره دکن لیماترینه حرکت ایده جک
 بر واپورله سکز بوز لدر مهاجر سوق اولتیق
 اوزره در.

EK-11: Dahiliye Nazırının Beyanati

داخليه ناظرينك بياناتي

قايينهك موقى - تهجير مسئلهسى - پوليس و ولايات - سربىتى مطبوعات

مونچور غزتهسى محررلرئىن برى داخليه ناظرى
عزت بك ايله كوروشمش ، مختلف مسئلهلر حقنده
ناظر بلك فكر و مطالعه سته سراجمت ايتش در .
داخليه ناظرى ، قايينهك و ضيعتى حقنده
دييوركه : قايينهك موقى متزلزل دكلدر . بونلر
اساس سز شاهه لر در .

تهجارت ناظرى قسطاكي واپايى اتئدى نك
استفساسنى مشاراليه صحتك عدم مساعده سته حمل
ايدىيور . تهجير اولونانلر برلرئنه اعاده لرئى خصوصتده ،
حكومتك بو مسئلهنى اهميتله تنى ايتديكى و ماورئى
ولايات امر و برلش وارمنلرلك وروملرلك برلرئنه
اعاده لرئى ايجون نه ممكنسه هرئشى بايمالرى تئيه
ايدلش اولديغنى سويله مش و علاوه ايتش كه : « برقاچ
كونه قدر اتخا ذ اولونان نداير قطعه ثمره دار
اولاجق در ، ايتقى و ساطط نظيهك قنا حالده
بولوناسى بو ايشى تسريع ايدمه بور . برلرئنه
اعاده اولونانلر هردورلو معاونتك ايدال ايجون
لازم كلنره تعلبات و برلش در . »

ائتلاف حكومتلى ممثلرئىنك بو مسئله ده حكومته
نه درجه نه قدر مظاهرت كوستردكلرى حقنده كي
سؤاله داخليه ناظرى مقابله : « تهجير اولونانلرلك
برلرئنه برآن اول اعاده اولونانلرئنه ائتلاف ممثلرئى
بك زياده علاقه دار كورونيورلر . اولنرلك مظاهرت
عاليجنا يانه لرئىن واسع صورتده استفاده ايدىيورز
و مسئله نك تمايله حلكه قدر استفاده ايدمه چكئز . »
ديئش در .

تهجير مسئله لرئىن مشول اولان سابق ناظرلر
حقنده حكومت حاضر نك نه دوشونديكى سؤاله
داخليه ناظرى شو بولمه جواب و برمش در :
— مشول ناظرلر حقنده اداره حكومت
برئى يابماز ، مع حافيه بونلرلك درجه مسئوليتى نه
اولديغى ده معلوى دكل در .

ديوان حربك ايشلرى بطلى صورتده كيتديكى
سوران محرره ، ناظر بك ، ديوان حربك شيمدى به
قدر اوراق تدقيق ايله مشمول اولش اولديغنى و برقاچ
كونه قدر فعاليتله كلچكى سويله دكلن سو كراهه ديار بكر
واليسى دو قنور رشيدك فراريتنه نقل كلام ايله بوخيردن
بك متأسف بولونش ، در حال هر طرفنه او امر لازمى

اعطال ايتش ، صباحه و اتشاهه بونك بولوناسى و تكرار
توقيف ايدلش سى خبريت ائتشار ايتكده بولونش
اولديغى بيان ايتش در .
بوراده ائتلاف پوليسك فعاليتى حقنده داخليه
ناظرينك فكر و ملاحظه سى شو زمينده در :
— مسئله بر مراقبه اجرا ايتك دن ، تعبير
ديكر لرله پوليس خدما غزى دائمى صورتده تفتيش آلئنده
بولونديرمق دن عبارت در . ائتلاف قوميسرلرى بر
قاچ كون اول بزي تصورلرئىن خبردار ايتشلر در ،
طرفلرئىن قبول ايدلش در ، عثمانلى پوليس كافي
السابق اجرائى فعاليت ايدمه چك در . دهاز ياده اصلاح
اولوناجق در . تشكيلاتى اكجال ايجون بك چوق
چاليشيورز . زاندارمه و پوليس موجودى ده تزويد
اولوناجق و معاشرلى ده آتد بر بله چق در . بو مسئلهلر
مجلس و كلاهه در دست تدقيق در .

ولايات احواله نقل كلام ايديشجه : ناظر بك
اتئدى آساش نقطه نظرئىن احوال ولايات ابي
ايسه ده فقط سفات زياده در ، ممكن اولديغى قدر
بو كا رها ساز اولمه چاليشيورز .

ناظر محترم ديكر بر طاقم سؤالره جواباً ،
تراكيانك متار كه احكامئىنچه معتقل طرفئىن عسكري
نقطه نظرئىن اشغال اولونديغى ، بونك موقت اولوب
شهرلر دكل ، يالكر شندو فر خطلرى اشغال ايدلش
بولونديغى ، تراكي مسئله سى ده ديكر بالجه مسائل
كى صلح قولغره سنده حل ايدلمه چكئى ، صلح
قوتقرا سى ايجون دو اتر سيه نك حاضر قلر كوردئىكى ،
توركيانك هنوز دعوت ايدله ديكى ، دعوت ايدلنجه
مرخصلرئى تعيين ايدمه چكئى ، ايجاب ايدره سدراعظم
باشانك ، منافعمرئى مدافعه ايجون خصائل لازمه بى
حائر بولوناسيله ، صلح قوتقرا سته كيدو چكئى
سويله مش در .

سربىتى مطبوعات حقنده ايسه ، كئله سى
تاميله مطبوعاتك سربىتته طرفدار ايسه ده ،
استانبول مطبوعاتى متار كه دن سو كرا وظائف
وطنه بى مدرك اولامادق لرئىن ساليور وضه
مجبوريت كورولديكى ، ائتلافك ده بو فكرده بولونديغى
در بيان ايتش در . تنقيد ايدمه شخصيتاه كيريشك
ناخوش اولديغئىن بحت ايله مش در .

EK-12: Amerikalıların Anadolu Hakkında İlk Raporları

آمریقاییلرک آنادولی حقتده ایلیک راپورلری

آنادولی احوالی تدقیق ایچون آمریقاییلرک اعزام ایندیگی هیئت آناتولی کیمه لار و ماس آبی ظرفده کی مشاهدات واجرا آنری حقتده آمریقاییلرک آوروپا اعاشه ناظری مستر (هوور) راپورلری کوندمشردو . بوراپورلردن اک شایان دقتی اولان مستر (هایز) ک راپوریدر . بوراپور بروجه آتی ر :
سامسون نه حالده ؟
اسکی شهر حقتده

بکری این بیک نفوسی حاور اولان بو شهرده حربدن اول آتی بیک و او قدرده ارمنی اولدیغی سویلورلر بعضی روملر شهری ترک ایتمک باشلامشردو . شمدلک مقدارلری تثبیت غیرقابلدر . حربدن اول بو شهرک اک باشلیجه تجارخی توتون تشکیل ایدیورمش . فقط توتون زرعیاتی حربدن سوکره یوزده قش این تناقص ایشدر . باشلیجه اخراجاتی فاسولیه ، بادام ، یورمه در . حال حاضرده بتون اخراجاتی بر قاج یوز طون توتوندن عبارت قابور .

سامسونک اعاشه سی بوانده در . جانده معاوضه احتیاسی بواندر . اولک اوقه سی اونوش اون آتی غروشه آتیه یاییر .

مریظون ناسل ؟
بو شهره سامسوندن آرا بایله ایکی کونده کلدهک . اون این بیک نفوسک اکثریسی تورکدر . حربدن اول بر قاج بیک ارمنی وارمش فقط شمدی یالکز بیک نفوس قدر وار . جوار کوبلده تورکلرله مسکوندر . صنایع نسجه بوراده متریدر . ایلمکک قیاتی دائما ترقمده دوام ایده جک اولورسه سنهک دوشمسی احتیالی جونددر . طوقومه ایشلرله باقیر اذابسی بو شهرک باشلیجه صنایعی تشکیل ایدر . اطرافده بندای مذول اولدیغندن شهر اهالیسی ایندن صنایعی چکوزلر .

آمریقا ، مذول اولسنه رغماً کنیدی اولشدن بر آرزو حوالیه کوندرسه این اولور .
بافرمک وضعی ؟

بکری بیک نفوسی واردو . بوتلردن این بیکی روم بیکیده اومیددر . بورادن ۱۹۱۷ نهایتلر قده نهجیر ایلیان روملر یورپی عودت ایتمکده درلر . بو مهاجرلر محتاج مواندنر . بو شهرده مان کنیدی کنیدیسی بیله یاییر . زرعیاتی بک ایتدانی ایسه ده مزروع اراضی جونددر .

اشای حربده بو شهرچوق تحریکاته اوغرامشدر . خلقی ترقیه ایدیلجهک اولورسه اک کوزل مرزراحت مملکتی اولور . شمدلک بندای اون کی مواد ، سیه کولایونی اداره ایدن لرددر . بو شهر کنیدیسی اعاشه ایدیه بیلجهک حالده در . ساتیلان اککلر بیاض و حاصدر . حصادده این محصول ایده ایدیلجهکی نه مأمولدر .

حربدن سوکره قوتیه :
حربدن اول سکاز بیک نفوسی اولان بو ولایت مرکزی حربده اوتوز بیک کیشیسی طالب ایشدر . فیماز اسکی شهردن مترقی ایسه ده سیه جک مبدولدر . شهر و جوارلری این سنه اداره ایده - ک قدر بندای اولدیسی سویلور . برل اهل النده کی بندای آتیق آلتون یازمه قابلی صانیق ایسته یور . قوتیه دن آتیه قدر اولان اراضی اوجانان بر چنلک منظره سی ارا ایدر . اراضی نمایله مزروعدر . بولده جیم حیوانات - سورولرینه تصادف ایدیلر . آتیه نه حالده :

آتیه و حوالیسی انکلز و فرانسز اوتورول آتیددر . فرانسز عسکرلری مابنده درت بیک قدر ارمنی عسکریده . وجوددر . بوتلر فرانسز اونیفورمه سی لایس و فرانسز شایطلرینک امری آتیده درلر . خرسایان اهالی بورانک کنیدیلر نه و براسنی ایسته یورلر . جوارده کی چدنلک کاک اکثریسی تورکلرک النده در .

شیمدیکی حاب :
اشای ایلیان جیم باراقه لرده اشای حربده نهجیر ایلیان فرق بیک ارمنی اقامت ایتمکده در . بر شهرک سیکنه اسدیسی یوز اون بیک قدردر . بر آتی ظرفنده محتاج معاونت اولانلرله بایدیغیز یازدم اوتوز فرق بیک دولار قدردر . هر کون بیدی بیک دولارقی اکک توزیع اشدک . دیگر شهرلرده کی مهاجرلردن زیاده بوراده کیلر راحدر .

EK-13: Ermeni Yetimleri

ارمنی يتيملىرى	
<p>ارائه واثبات ايچون بوني بروظيفه بيلهرك باباچيز وارمنى وطنداشلىرىمىزك ونجیده ايدىلن حسیاسی ، جریحه دار اولان الملىرى بوكون المزدن كلدىكى قدر تطلبن ايمكه شتاب ايندىكىمىزى بوله جده آكلاناچىز وبولمىزى المزدن كلدىكى قدر مطيب ومرغه صورته صاحبلرینه توديع ايدمه جگىز .</p> <p>حال بوله ايگن ، غزته لوده يازلدى ، بو يىتملىك تسليمينده آرزوقى مشكلات چيچيور ، حتى كچنلرده تكذيبى اجناب ايندىكى حالده ، هنوز تكذيب اولونمايان بر روايت چيقدىغى ارمنى مسلكداشلىرىمىز سويله بورلردى . سوزده پوليس مديرى بو يىتملىك ويلمىزى بولونهرق اولنره وبرله سنى تعميم اعتمى ، بوتعميم بعض پوليس مركزلرنجه باشقه درلو تفسير اولونمش ، مثلا برارمنى بيم چوجوغىك مطلقا باباسى ، آناسى بولونماقجه بونك جامعته وبرله مەسى كى آكلانمايش .</p> <p>بو بولده برتديبر ، بزه دوشن وظيفه مەزى تسهيل دكل ، اشكال ايدر .</p> <p>ينه ايشيدلديكنه كوره ، برطاقم عائله لرىمىز ، اولادلىق ديهيه آلدقلىرى بو چوجوقلىرى صافلاق ايمته بورلرمنش . فلان عائله ده بوله بر بيم چوجوق بولوندينى اخبار اولونمش ايگن بوليسك مراجمتى قولايجه نمره دار اولما بورمنش . بو خصوصده عائله لرىمىز ، برقاچ سنه در واقوعه كلىش وكچيرلش اولان حادثاتى نامل ايدمه رك بوكون ارمنى جامعتمك حق</p>	<p>كوروبوروكه ، حالا ارمنى يتيملىرى مشله سى ، ارمنى وطنداشلىرىمىزك مرضيسنه وعدالتك تمامى جريانه كوره حل وفصل ايديله مەمش ، بو خصوصده برطاقم مشكلات نحدث ايدمه كلگده بولونمش در .</p> <p>تهجير وقايع ايمه ويجه مەسنده بر چوق ارمنى يتيملىرى وطوللرى ميدانده قالمش وبولمىز تورك ومسلان عائله لرينه اولادلىق وختمتى صورتنده ويرلش ، ياخود بو عائله لرى طرفندن آلمش در .</p> <p>بوكون حكومت ومك ، ظالملىك وجايلرك جزالاندىرلسنى اينته ديكى وبكله ديكى كى مرانقظه دن لازمه عدالتكده حقيه ايفاسى كرك حكومتك وكرك ملك امتيه سنى تشكيل ايديور .</p> <p>ارمنى وطنداشلىرىمىز ، ارمنى جامعتى وعائله لرى يتيملىرى ، طوللرى ، قاديلىرى سینه شفقته چيكمك ايمته بور ، بولمىز كيملىك زدنمه ايمه ، عائله ايميلرینه وجامعت عريفه وميله لرينه ارجاع اولماسنى طلب ايديور . بو طلبده ارمنلىك برون كوكه حق اولدينى هيچ بر وجدان مان تسليم اتمكده نرود ايمىز . بز ، بو يتيملىرى ، قاديلىرى سرعت ممكنه الله اسل عائله لرينه وجامعتلرينه اعاده اتمكده علو جانب كوشمىش اولماياچىز ؛ بلكه برقاچ ظلمه نك بوزدن ارمنلىك اولمىز اولمىز آلام وطاقمك مانه راجع كوريله مەسكى ، اولمىزك چساينندن معصوم المرادلىق نقره ايمك لازم كلچكى</p>
<p>جامعت وكيللىرىمىزك حضوريله كندىلرندن اسللىرى ونسللىرى سوزوناق ، بوكا كوره اظهار حق وحقيقت ايدلك لازم در .</p> <p>طن ايدرزكه ارمنى وطنداشلىرىمىزك بحق مديعت ومطالباتى عادى اينديرمەن بو مسئله به دائر مأمورين عائله سى برصورت حل ونسويه بولسون وبرحسن جريان ورسون .</p> <p style="text-align: right;">بكي غزته</p>	<p>وطلبى تصديق وبرده بزه دوشن وظيفه مەزى تقدير ايمه لرىمىز رجا ايدمه رز .</p> <p>بو بيم چوجوقلره ، كلدىكلىرى ، آلدقلىرى برلرده تذكرة عثمانيه لرايمايش ، كندىتمك ووالده وبديرىك اسللىرى ده تورك ومسلان اسللىرى اولهرق قيدايدلش اولديغى اونونمايلم . بو بولمىز يانلرندمه آلبوقمق ايمته يىتمىز بو تذكرة لره استناد ايدرلره دوغرو اولماز . بوله لرىمىز پوليس مركزلرينه كچيرمك ، وبولمىز ارمنى اطفال اولديغى اخبار ايدلمك وياخود</p>

EK-14: Kastamonu'da Emval-i Metruke Yağması

قسطمونی ده اموال متروکه یاغماسی
 مطبوعه مترجه . معروف وامضاسی محفوظ بردات
 طرفندن کوندولش اولان بر مکتوبدن مقتبس
 بعض معلومات :
 قسطمونی ده ارمنی خایینه باشلاغی ایسته نیلهدیکی
 زمان اورایه کیدهن ایکی میموت والی بی تهجیر وقتیل
 مسئله شیعه سنده اقتاعه چالیشمیشلر ده والی الیرمی
 قانه بویامام دیغش، بوی رد ایتمش ایدی . وقتیه
 دیاربکر دفتر داری واورا ارمنی فبایعنده مدخلدار
 اولان ذات ده قسطمونی به کلرک والی بی، دیاربکر ده
 یاپیلدی کی حرکت تشویق ایتمش ایسه موفق
 اولامیش در . ایس اتحاد و ترقی ک قسطمونی کاتب
 مشولته حواله اولوغش، اولا والی ساخته مضیغه
 ایله عزل ایتمیش، برینه الیوم فرار ایتمیش
 سویله تن عطف بک والی تمین ایتمش در . بونک
 مواسیتندن برآی سوکرا تهجیر باشلامش، مملکت
 برماغخانه به دوغش در . ابتدا از کلر سوق اولوغش،
 سوکرا قادیلرک چیرل چیللق کویله تبعیدنه
 باشلاغش در . چو جوقلرک بر چوغی آلیه ونیلش
 اسلام عائله لرینه طایغیش در .
 ذوات معلومه دن [المزدده کی مکتوبده اسملر
 مصرح در .] اموال متروکه اومیشیونی تشکیل
 اولوغش در . بونلر مفاظه لرده کی قاصه لری قیردیر مشلر .
 نقود موجوده بی آملر [نه یاپیدلری مجهول . بیلرند
 تقسیم ایتمیلر ، دیینلر ده وار .] اشیا لری ده مراد
 ایتمیروب ساتدیر مشلر در . بویله جه بونون دکاتلر
 ومفاظه لر یاغما ایتمش در .
 قومیشیون ارکانی تهجیر وتبعید اولونانلرک
 اولرینه کیردرک صندوقلری قیرمشلر ، جوهراتی ،
 اوائی سیم وزری آملر ، کیلیملری ، قیمتدار اشیا بی
 اولرینه طایمشلر در . بونلردن والی عطف بگده
 پای چیقارلدی بی سویلمش ایدی .
 بویاغما کرلکک نه درجه بی بولش اولدیغه بر
 مثال اولقی اوزره ، یالکز شو ارانه اولونه بیلر :
 اولجه مملکتده بی دیکجیسی ایکن بالآخره رزی
 قولجیسی اولش اولان بری اموال متروکه ایتمنده
 کاتب مشولک صحابت وحاجتی سلیه سنده او قدر یاره
 قازاغش که مملکتک الیمعتنا برنده اوتوز بیک لیرایه
 ایا رتمان یاپدیرمش !
 بویاغما کرلکک نه میللق و یاغما چیلرک اسملری
 تدقیق سیئات قومیشیونته ، بزه بومعلوماتی کوندردن
 ذات طرفندن - بیلدیرلش در .

EK-17: Konferansa İkinci Muhtıra

قونفرانسہ ایکنجی خطرہ

بحران وکلا حیرتہ ایک کونفرانسہ فی آخر ایدن دون بخش رفامردن برسی طرفین کشر ایدیک حالہ غرتہ مندمه کثرت مندوجات دولایسبله وکج ورود اقسى سببله درج ایدیله بین ایکنجی خطرہ مندمه کونفرانسہ سورقی بروجه آتیدر :

ایکنجی بیاننامہ

« دولت عثمانیه ک سیاسی و اقتصادی موفی و دول غرب ایلہ متناسبات قدیمه مودیکارانه سی هرته قدر دول مشارالهم خنده خیرخواهانہ بر وضع بی طرفی اتحاد اقسى عبوری ایلنقدہ ایدیلدهه صرف بعض تصادفات ایلہ تأثیراتی ایلہ و آرزوی ملتیک بارز مخالفه و عجماً بر حرب مشومہ سوروکندیدر. درت سنہ اسناد ایدن عجزیه اناسندہ ارتکاب اولان و اهلئ مسندہ مک خرسختار قدر باعث فلاکتی اعلان حادثاتک تکرار تفصیل و ایضاً بیسود و باعث صداعدر.

تورکیاتک مهم برنارنجی ملامال شان و شرف بر ماضی اولوت اوت و اندازی یانکز میدان حرب و وفادہ دکل ساحة ذکا و عرفانده دخی ابراز و اثبات اقسى و از آن جله احداث و تأسیسه فوق اولدنی عاتک اک معظم امیراطور افرندن بری یو اقتدار سیاسییک دلائل بدیهیسندن یونشدر.

دولت عثمانیه ک عجز و فغانسنده منفعتجو اولان بعض ملل صغیره شرقیه ک ادعای و جوله بودولت یککز خان و یاخود تیموریک سوقت امیراطور افرنی کی عالم انسانیته متولی بر صرصر فلاکت اولایوب تشکیلات سایه سی ایلہ زمان اولشدی که قطعات ثلثه عالمده مختلف عرق و اعتقادده یوز ملوقی تجماوز تبعه ک سعادت و سلامتی کافل اولش و بعض منظره یلترقخانہ و بعض آخر جاعتار تأسیسه مساعده ایدرک جله ک سرستی انکار و وحداتی تشکیلات عادلانه و حکمانه سیله تأمین اشدن.

اوروپا مدنیته حاضرینک منافعنی ملت عثمانیه تصویب ایدیک کونفرانسہ دوره اصلاحات باشلادیندن برچارک عصرده و هاتکا ترقیده قطع ایدیک مراحل مهمه کنیدی اوق ملقوزنجی عصر او اسطندہ یارس ماهدوسله اوروپا دول معظیبه سی زحمته ادخاله خادم اولدی. ملت عثمانیه بحال مسمودک خاطر سی ایلہ یوکون ماضیده اولدنی کی سنہ دول غریبه ک معاونت مودیکارانه سیله وادی تکاملده ترقی ، انض آتایدر .

خاطرات ماضیه سی یاد و تذکاردن سوکر اعثالی میثت سرخصه سی احوال حاضریه نقل کلام ایدرک بیانه سعادت ایدرک کرجه مسائل ملقغه حاضره ظاهرده اوج نقطه متنوعه به انقسام اینهده صورت حل اعتباریله لا محزری بر ماهدوسدر . نشاط ک بروجه آتیدر :»

- (ا) — اوروپاده ک تورکیا قطعہ سی .
- (ب) — آسیاتک تورک انسانی .
- (ت) — سرستان .

هیئت سرخصه عثمانیه اشو نقاط نلانه خنده صلح مجلس عالیسته ملاحظات آیه ک عرضیله شوقاب اولور .

(۱) تراکیا — اوروپاتک بو جهته دوامی برصاح تأمین ادرته شهرتی هر دولو تجاوزات احتیالندن مسون برافه حق بر حدوده مالک ایتکه متوفددر که آمجاق بو سورتلہ باغث عثمانی اولان استانیول شهرتک محافظه سی تحت تأمینہ آله ییلور . ادرته ک جهت شماله و غریبه سی تورکارت اکثریت مطلقه سی حازر اولدنی حال کدن یولوندیندن موسیو ویسون پزانسیاری و اجابات اقتصادی بو خطه ک حدود عثمانیه داخلنده قلمی اجاب ایدر . بو مسئله ۱۸۷۸ تاریخنده بریتده انگلتره دولت معظیبه سی و روسیه سرخصاری آراسنده عرض و محیق مذاکره ایدیلورک حدود آیه ک قبول و تصدیق اجماق مسئله ک حلده یوفیت حاصل اولشدی . اشو حدود بحر سعاده ینون بروندن باشلادیرق داخله دیرخانی و جسر صطلق باشادن بلوروز فرمہ باقاندزه منشی اولور .

قریشوه قطعہ سنه و ازجه جدید فرسو شهرتی تقیب ایدرک جزائر بحر سفیده و قواله ک جهت غریبه سنده ک منصیه واصل اولور .

(۲) نجیسی — آسیای اولی ، آساده جلاک عثمانیه سینهده بحر سیاه و شرقده قبل الحرب تورک و روس حدود قدیمه سی تقیباً موسل و دیار کور و لایترنی و جلاک برانسی احتوا ایلہ بحر سفیده منشی اولور .

(۳) نجیسی — سواحل عثمانیه قریب اولان جزائر بحر سفده ، بونتر تاریخاً و اقتصاداً آسیای اولی مشتقاق و میمانندن اولشله زیر حاکمیت عثمانیه ده قالماری سورتلہ اتمق ساحلده قانقلقه قارشى مدافعه و داخلده آسایش محافظه ایدیله ییلور .

(۴) نجیسی — ارمستان ، اگر اربوانده تشکیل اقسى اولان جمهوریت دول ائتلافیه طرفندن فارون تصدیق اولدیه هیئت سرخصه ملت عثمانیه ک قولنه تعلقاً تصحیح حدود مذاکره سی ممکن عد ایدر . اوسیلردن مغرب سورتلده جاچما تنوطن یولنارندن جمهوریت جدیده حدودی داخله حرت ایتک ایتدیتر خنده هر دولو تسبیلاق تمه ایدر .

(۵) نجیسی — عربستان ، تورک انسانی سوبله تیلن عاملک حد فاصل اورنسنده سوریه ، فلسطین ، جزا ، صیر ، یمن ، عراق ، حاصل قبل الحرب دولت عثمانیه ک اجزای متعنه سنندن اولان بالجه جلاک عربیه سلطت سنده ک زیر حاکمیتده قالمق اوزده داسع بر مختاریته نائل اولاجلدر .

مقامات مقدسه ، مکة مکرمه و مدینه منوره ده قدماً بوجود شیخ الحرم مقامه قائم اولق اوزره بر یوزک مأمورتمین ایدیلورک منبیریه مقامات مقدسه ک شانته حرمة مقدار کاق عثمانی صگری یولنه جقدر . قدس شریف خنده دخی عین مامله ک اجرائی موافق مصلحت عد اولور .

دآب دیرینه خلافت اسلامی دن اولدنی اوزره هر سنه مقامات مقدسه به صرعه ارسال و اوقاف اسلامی ک اداره سیله وارداتک خطه مبارکه جازیه اهل ایسبه توزیبی ماملاتک مرکز خلافت اسلامی دن اجرائی اقتض ایدر .

خطه عربیه ده هر ولایت مختاره و ایستک جات سلطنت سنیه دن نصب ایدلی لازمه دندر . بالجه ممالک عربیه ده عثمانی پیرانجی عوج ایدر جلاک و امزات ویا ایالات مختارده عدالتک توزیبی وسکه ضرری نام نامی حایونه اولاجقدر .

هیئت سرخصه عثمانیه دولت عثمانیه ک اکتساب ایلدیک شکیک متعلق خطوط سایه خنده مطالبه سی بو وجهله ایتایدن سوکر مذاکره حین ایتداده امور مالیه ، اقتصادی ، عدلیه و سائره کی سعای متفرعه خنده افکارنی بیانه سعادت ایدر جقدر . یوسورتلہ مسئله ک حلده اقترانی متعاقب جلاک عثمانیه ده دول ائتلافیه سعاکری طرفندن تحت اشغالده یولان عتلاک درحال تخلیه سی طبیعیدر .

مالک عثمانیه ده فرد واحد و خات احوالندن متعاقب اولایوب انجق هر کسک فکرتده فرار ایدر اولان بر غایه وار ایسه اوده نه مقاصده ی ونده مختلف مامله تقصیبی قبول ایتمکدر .

هیچ بر حکومت ، ملتک بو خصوصده ک آمانه مخالف حرکت ایدر . هیچ بر طرفده کیسه ک حق ملوروس طافارندن اونهده صرا عین یولان عتلاک یله عصر لر دیری تأسیس و تأید اقسى اولان اتحاد عثمانیه ک اخلاک راضی اولما قدری بر امر عقیدر .

ولایتندن توارد ایدن بیکلرجه نظر افرده یاغث سلطت سینهده یوزیکلرجه وطنده اشرف مزندن مرک اولارق عند ایدیلن متفرده و جمعیت عثمانیه ک طایفات مختلفه سی منسوب کیسه افرده منفرده بر فکر کوریلور . اوده وحدت عثمانیه و استقلال ملیه عثمانی ملی یاس صلح قونفرانسک حیات عدالتکارانه و است شعارانسندن تماماً امین اولوق کنیدی ک آمال مشروعه سنک قبول و ترویجیله ترک پک محتاج یولوندی بر صلح دائمیک تأمیندن تمایله ایدر اورد .

EK-18: Mebusan (Rumların Tehciri Hakkındaki Müzakerenin Devamı)

صبرنان

روملرک تهجیری حقنده کی مذاکره نك دوامی - داخلیه ناظرینك
ایضاحاتی کافی کورولدی

جلسه، خلیل بک ریاستی آلتده گنا دا بدله رک
کنفری مبعوثلغه انتخاب ایدیلن بهجت بک مبعوثلغه
قبول تقرر ایلدی .

داخلیه ناظری مصطفی عارف بک هموزمه گلدیکدن
مشارالیک ووردیه قدر نظامنامه داخلیک سوال
واستیضاح ماده لرینک مذاکره سی تقرر ایدرک نظامنامه
مذکورک ۱۰۷ مجری ماده سی برمدت مناقشه ایدلرکدن
ودیکر اوج ماده ده مذاکره وقبول اولوتقدن
صوکره داخلیه ناظری جمله کلشن وادرنه ولاننده کی
روملرک تهجیری حقنده کی تقرر بک بقیه مذاکره سنه
کیلمشدر :

تکفور طائی مبعوثی اقلیدیس افندی ، فائق
بک چهارشنبه کونکی بیاناته جواب ویرره رک ،
اخر تهجیره خدمتی سبق ایدلرک ایک یوزالی بک
ایراق عظیم برتروته صاحب اولدقلری و یونان
اردوسنه التحاق ایدن روملرک اسبق حکومت طرفندن
چیریل چیلایق بیرمه چیا اولان و مهاره نك ظهوری
اوزرینه بالجهوری یونان اردوسنه کیرن اشخاص
اولدقنی بیان ایله شو وجهله افادانه ختام ویردی :
— یونان مارسیلیاه چیمارلیه ایدی نه بو نتیجه
یدانه کلیه کیبیدی ؟ عبدالجید زماننده ده برتکیل
پولتقه سی واردی . فطیک منقظانه اجرا ایدیلدی .
بالفرض روملری تشکیل اتمک ایستکلری زمان
ارمنیلری ، ارمنیلری تشکیل ایلدقلری زمان روملری
اوتشارلردی که فائق بک بوخصوصاتی تکذیب ایدمسن .
فائق بک (ادونه) — اصرار ایدیورم .

بده اقلیدیس افندی بحث ایدیلن ایرلندا
مشله سنه نقل کلام ایدرک باطلک مقیس علی
اولامایه حقن وبعوت جرملری ایضاح ایدن باشلرک ،
والیرک قاجیرلسنه میدان ویرله سنی درمیان ایله
بوجهنک تأمین هیئت وکلادن رحا ایلدی .
قوزان مبعوثی تعلیمتدیان افندی ، همدما بوباید ،
یعنی ارمنی فجایی حقنده بیان مطالعات ایددی . صوکره
بوقبیه لرک تورک باراغی و تورک عنصری نامنه
یا ایدیلدی و بوغایی ، مطالبی ارتکاب ایدلرک ، هرکیم
اولورسه اولسون ، بهمه حال تهجیره ایدیلرکدن باشقه
چاره سلامت موجود اولدقنی سولمشدر .

متاقبا موش مبعوثی الیاس سالی افندی ، ارمنی
وقایعنک برارمنی اختلالی نتیجه سنده ظهور ایلدیکنی
وارمنیرلک موشده تورکلره یا ایدقلری قتل عاملر بعض
روس قوماندانلرینک و ارمنی منفکرلرینک شهادت
ووثاقله ده اکلاشیلدقنی ، بوئدن ماعدا ، یا ییلان
فناقلرک هیچ بریسنک تعصب دینی ایله یا ایلدقنی
ودین اسلامک ادیان سائرده قارضی هیچ بر زمان
تعصبی آمر اولدقنی ده تاریخه استناداً اشارت
ایلشدر .

داخلیه ناظری مصطفی عارف بک — دوندبری
جلسه ملیده ، دوام ایدن مذاکرات و بیاناتک ماشیده
شویله اولش ، بویه اولش صورتنده جریان ایدیلکنی
کوربیورم ، بویه عمومی سوزلردن ، تحقیقاتک تسریعی
نقطه نظرندن برافنده حاصل اولن . اگر شخص تعیین
ایدلسه ایدی بوفانده حاصل اولوردی . واقع
اولان فناقلرک ولو ایک یوز بیک کفی طرفندن
یا ایدیلدی طوغری اولسه بیله بونک یتون بر عرقه
تکذیب دوعری دکلدو . بوفاجیع فاعلرینک تهجیره
ایدیلسی ویرده سا تکرر اجهجک صورتده بر
عبرت مؤثره وجوده کتیرلسی ، بویه عمومی سوزلره
اولاز . وقده واشخاص تعیین ایدرک ، دلیل
کوسترهرک تحریراً ویا شفاهاً شرحنه مراجعت
ایدیلرسه و مرجعی بولری نظر دقته آلمازسه او
زمان بو ایشارده هیچ مدخل اولیان حکومتدن
استیضاح یا عننه حکمز اولور . بوضورتله مذاکره
ایسه ، عناصر آره سنده کی اوچوروی ده ا زیاده
آجقی دیمکدر . مع مافیه مذاکره کزده حاکمینه
سزسکمز . ایستر کافی کورور و ایستر دوام
ایدرسکمز .

اشبو مطالعات اکثر نتیجه تصویب ایدیلکنی حالده
یا لکز روم مبعوثلری مذاکره نك دوامی طلب
ایتمشدر .

یورک افندی (طربزون) — حکومتک یارم
تدبیرلرله بو مهم مشله حل ایدیلرله حکدر . ناظر
بک بو طرز افاده سیله بملک حیثینه تمجوز ایتمشدر .
موی الیک بودعایی اکثریت طرفندن قبول
ایدیلرک مذاکره نك کفایته قرار ویریلن تقررلر
قرائت ایدیلدی .

روم مبعوثلری طرفندن ویریلن تقررده « واقع
اولان استیضاحده جواب کافی ویرلشمش و بولسون
پرنسیپلرینه توفیق حرکت اتمه دیکر ثابت اولان
و مذکور پرنسیپلره ایلریده رعایت ایدمکجه دایر
تأمینات ویرمه مش بولونان حکومت حاضرده عدم
اعتاد ایدیلسی تکلیف ایدرز . » صورتنده ایدی .
مذکور تقرر استیضاحک موضوعیله علاقه دار
اولدقندن و استیضاح ، بولسون پرنسیپلرینک تطبیق
وعدم تطبیق مشله سی حقنده ، جریان اتمدیکدن
نظامنامه به مخالف عد ایدیلرک رایه قولولمشدر .

طربزون مبعوثی حافظ محمد بک طرفندن
« مذاکره نك کفایتله روزنامه به کچلمسنی تکلیف
ایدرم » صورتنده ویریلن تقرر ، روم مبعوثلرین
ماعدا مبعوثان طرفندن قبول ایدیلرک جمعه ابرسی
کونی اجتماع اتمک اوزره جمله نهایت ویرلشدر .

EK-19: İki Mühim Taktir

ایکی مهم تقریر

دون مجلس اعیان ریاست جلیستہ غایت مهم ایکی تقریر ویرلشدر . پوتک برنجیسی اعیان رئیس احمد رضا یک اقتدینک ایدی . مسائل حاضرہ ایلہ فوق المادہ علاقہ سی اولان پر تقریر حقتدہ مجلس اعیانہ مذاکرات جریان ایدمک تجشقیہ روزنامہستہ قوتلنتہ برای سؤال عدلیہ ناظرینک یوم مذکورده اعیان جلیستہ دعوت اولوغتہ قرار ویرلش وناظر مشار ایلہ همان تذکرہ ارسال ایدلشدر . دیگر تقریر اعیانداماد فرید یاشا حضرتارینک ایدی . یومہم تقریر حقتدہ برنجیل مذاکرات جریان ایلمشدر :

جلس اعیان ریاست جلیستہ

حرب عمومی اشترا کردہ ملتت ایشاقلمسک سعوطی تاریخہ قدر حکومت طرفندن ارتکاب ایدین تحلیلات وجرام بیاندہ ذل نام ، ملی شفاوت ، مصوبیت ششمیہ و اموال و مساکتہ تجاوز کی بالموم عثمانیلر حقتدہ وقوعہ کن نظام و جانیلین طولای مدعی عمومیلت صرفلہ حقوق عمومیانہ اقامتہ دعوا اولورق جایلرک برآن اولواظہرہ اجراییہ بچہ عدالت تسلیلری ملتی ساری تقریرم حیات جلیہ فرایطہ ۳۵ تقریراتی ۱۳۳۴ تاریخندہ قوتہ اجراییہ تودیع ایلندی .

احمد رضا

جلس اعیان ریاست جلیستہ

قانون اساسی احکامہ ایزات خلل ایدمیلر احوال حدوتدہ مطالعہ سی بیان ایلک اعیانک وظائف مهمتندن اولولہ نظارسایفہ تک اکتی مشلستدہ ہیئت عزیمتک نظر دفعہ بشق نقاط عرض ایدمک . معانی کمداران عظامتک و ماتک املا مقرون تصویب و معلوماتی اولایوق زمامداران ادارتک رای خودیلہ اعلان ایدیلان پر حرب مشلہسی اورتدہ وارکہ درت سنہ فوق الشریعت پر عیادتہ مذاکراتہ دن و ملیو تجرہ اسانلرک سیاسی فادان سکرة عثمانی دولتی مشمل و بریشان ایلدی و بو ایشادہ بو نظر عریل رومل اریزیر علیہندہ وقوعہ کن غایب بوعلکت حقتدہ یونون عام مدیت و اسانلرک بقش و عداوتہ سبب اولدی . بونلر ایکی مشلہ مقرفہ در . باحوال ایلہ دن مشولیت سابقہ و کلادہ داخل بوتش اولان اعیان کرادن بعض ذوات حیات سیاسیہ لریک شائتہ تپتدن تریسی ایچون دیوان عالی تشکیل بلندنہ بولندلری کی مجلس معواندہ دخی نظار سابقہ ایستوانہ دوام ایلدکدہ اولوب حالیکہ دیوان عالی مشلہسی امضای مرتیمتندن ثلثی غالب ایش اولان مجلس اعیان ایلہ مدق ختامہ رسیدہ اولان معوان حاضرہ طرفندن حل ایدیلہ سنہ اولادہ قانون اساسینک ۳۲ مہمستدہ ہیئت وکلانک عاکمسی قانون خصوصی ایلہ تیرین ایدیلہ تی مصرح ایکن اون سنہ دن بری ذوات ادارہ ایدنر مشولیت احتسائی هیچ بروقت دریش ایتوب بولہ بر قانون تشری اعال ایدلریک عدالت حقیکت کلاشدیلندن نظارسایفہ تک عاکمسنہ ایشادردن اول قانون عسوسک تطبیق ایشا ایدر . بوندن ماعدا میموانلک مقدراری تمہ عثمانیہ دن مرالی بیک نفوس دکورده برتقر اولوق اعتباریلہ ترتیب اولتور . بوگون اولیلیدر ؟ وریطیلک جوابلک منق اولدیلندہ شیبہ ایدیلہ سن . نسبت تصصورک و تمعاده و مختلف اقتصدلر ؟ بوهرج و صریحہ بولک اعیسی ممکن دکلدن . حالیکہ قانون اساسی بوشلہ صریح و قطعی ... مجلس اعیان و معوان میماندن خبر ایدرکدہ اولادہ اساسی صریحاً رعایتلہ موجوددی اذاعایدیلیر . قانون اساسیدہ برسکم مصرح کلمہ اشارت سل مساکتہ کافی کلدن . مادامکہ الی بیک دکورده بر میموت مشروطدر . دولتک ہیئت اسلمسنہ نظراً بو شرط قانونی بوگون صقی موجود اولایوب ایکی یوز الی آلی میموت مرتیندین یالکر یوزالی آلیسی حاضر یوز عددی غالب . فرق کیر اعیانک اون آلی تقصائیلہ اونوز اکتیسی اذقی اثبات وجود ایدمیلیر . ہیئت تصریحہ هر دولو عالی و اسام قانونیہ دن عاری اولورق قانون اساسیہ طبق طبیعتہ موافق بر سوروندہ متشکیل ذکل ایسہ معظمتات امور ملنک ملتی درعده ایدیلہ سن . ہیئت سابقہ وکل طرفندن مقدا تنظیم ایلین بر ماده قانونیہ ایلہ موجوددی ثمین اولان وریا مدق ختامہ این ہیئت میموانلک دوا دولتک کونہ قدر کافارده اورده ظہری اولدین قوت اجراییہ سابقہ افرادین اعیان ، عثمانیلر اعیان طولونلک اسباب استعلاکک تجریمی و مسیبلریک تجریمیہ سی ملتی کی معظمتات اموری اخطایات جدیدہ نتیجستہ ملتی ایسی مقصدیلر . بوندن ماعدا نظرون دور ایللمسکی اعیانہ اندرک معوان

حاضرہ تک جلسی نظار سابقہ تک موقع ایشادردہ بولندی زمان کندی فرہ فریشتک نامزدی اولورق اراء ایدیلدی دوامدر . بولہ بر عاکلہ سیاسیہ کرسیدنہ وقوعہ کلیمک اشہامات و عا کالی ملت مشلیتک قول ایدیلدی حقتدہ . بر فرہ افرادی هانکی نایر آلیسہ آلتون هم مہم و ہمدہ ساک مجلس حاضر اولسی تجور ایدیلہ سن . بر میموتک مہام امور ملندہ اتحاد ایدمکی مقروات تنیل ایدمکی اعانی اوانک ککر وارزوستہ عامیلہ موافق اولسن مشروطتدہ بر قاعدہ اساسیہ اولولہ وقوات فوق المادہ وکولونکون عالی اجوا ایند درت سنہ طرفندہ بر عاریتہ جہادہ و اوقی مشقب غایب داخلیہ سبیلہ جاکت تریسہ و آناطولیلتک تنیل شریسی متعاریلہ حال تاسندہ بولمیان میموتلر موزکارتیک تجران افکارلی اولماتر . وصیت نامی ایلدکدہ مشلہ تک قانون اساسیہ عدت تنق و عاقلی نظار ایشک حکومت سبیلہ تک نظر دفتی دعوت ایدم .

داماد فرید

تقومین بیاری

ساور اولولک بکدن وحسی مرتہجیل آراستدہ برلاشہ سبب اولتی ... خرتہجیل لوجہ مسندن کین بری شوسوزلی ایشیسی :

- بوناسل شی ؟ سامور جا ! ...
- (آقام) ک حال نہ ؟ ... بوزیک آقیلہ ندانہ چیغانہ بری ؟ لایلدنہ قسطو کا ناسل کمال ایدمک ؟
- باشمزہ برچک ماش فوارلرہ بوی ناسل بکرک ؟ آئندہ کوزیلر کیدرک ؟
- ہادی ہرشی ؟ نہ ایسہ ! بردہ مامورلر علیہندہ هیچ بری ؟ یازا یحق فیلیر . خرتہرک بو محسوسدہ اذای صراف اولدی . سو استیالہ برنامہ تشکیل ایشکدہ دوشوبولہ بوری ؟
- جام نہ یایلم ؟ ... مامورلرہ بری ؟ سو بلہ سنہ تک جوہلری میموتلرہ جوہلریز ... بونلر مامور دکلیا ! آنا بیلدیکلر آثار ملوناز .
- جینجیری بولردن آلیز !
- نہ سولہ بوزسک آرقاداش ؟ بوردہ یایماز !
- نادن یایمورمشر !
- میموتلرہ آقاعہ قائل اولدہ بردہ مامورلر کی مشورہ بریم علیہ بردہ بردہ یازیلماز ویرلہ ؟ ...

EK-20: Padişah'ın Sözleri, Sözlerin Padişahı

پادشاهك سوزلى ، سوزلك پادشاهيد

سرلوحه اقتضاد ايتديكن بوشهور حكمت ؛ سوكل پادشاهز افنديز حضرتلرنيك انگليزخانبريه واقع اولان بيانات شاهانه لرى ، عمومك نظرندە بر كره دها اظهارواثبات ايتش اولوبور . في الحقيقه بويوك پادشاهز بوشاهره ، ملكتك حال واستقبالي ، عثمانلي سياستى ، توركيالك حرب عمومى ده كى موقعتى ، وبوشانده جريان ايند وقايى ، توركارك حد باقى وجيز وبديع برطرزده ، شاهانه عد ايديله چك بر افاده وفدترله ايضاح وبيانە موفق اولشلردر .

پادشاهزك عض الهام رباقي اولان بياناتندن هر جلسە آبريجه بر مقاله وهر قسسى بر جلد اتر تشكيل ايديله كى مرتبه ده واقفانه ، حكيمانه وبصيرتكارانه در . فرضا بياناتك مقدمه سنده : « دولت عثمانيه لك سره اشتراكى هان بر حادنه اتريدر » بويويورلر . ياكيز بوجله ايچنده ، غزته مترك اخيرا انتشارندن برى (انگليز ديپلوماسيسى وتوركييا حربە سوروكه تيركن) سرلوحه سى آلتنده نشر ايتديكمز وناقده مذكور بتون وقايح مندرج بولوتيور وحكمه دارعاليت ايتار مترك هانكي حادثاتي قصد ايتكارلى تماماً آكلشيلور ، عثمانيلرلك بوجره كندى اوزو وتضليليله دكل خارجى وداخل دشمنلرلك الفا ايتيله سوروكه كنىش اولدغلى تظاها ايديبور وخاطره حرب عمومى اعلانندن توركيالك ده حربە اشتراكه قدر كين زمانك بتون وقايح كلىش اولوبور . بوغازلك قايامسى ، كوبن وبره سلاو سفينه لرنيك حصره دكزينه دخولى ، سفيرلك اعلاقي ، متبادى پروباغاندالر ، حرب سفينه لرنيك رسم كيدلىرى ونهايت قره دكيز وقايح مهلكه سى تبادر ايديبور . سوكل پادشاهز بوشهم مقدمه سى شو جله لرله اكمال بويويورلر :

« اگر وضعیت سیاسیه من ايله موقع جغرافيهز وبتافع مليه من جدى صورتده نظر دفته آلتنه ايدى وتوع بولان تيتك اصلا مقول اولدنى بداهه آكلشيلير ايدى . معالائسف اوزمانكى حكومتك بصيرتلىك بىر بويادره سوروكه دى وعواولامىزى موجب اولدى . اگر بن مقام سلطنتده بولونه ايدم بوقومۀ ايله طلياً حصوله كازدى »

شوكتلو خاقانيزك بوتاريخى كلام هابونلرى كنجلر من دن اختيارلر مزه قدر هيز طرفندن يك دقتله اوقونه جق ، حافظه ده طولوتلاجق وبردرس انتباه اولق اوزره هر زمان خاطر لانه جق برماهتده در . آماوت ، بويادره بىر زواللى نوزكلرى برطاق بصيرتسز ووطنله علاقه سز انسانلر سوروكه بوب كوتورديلر وايسته بىر بوجاله كتيرديلر . اوزمان ملكت صاحبسز ايدى . اولره : « نه ياپيورسكز ؟ ملكتنى بچون بويله بربادره سوروكه ملك ايتنه . يورسكز ؟ » ديه چك وسنى ايشيد بىر چك بر قدرت وقوت بوق ايدى . اونلر ايتنه دكلرى كى ، بوقوجه دولت كنديلر بيه ارثا قلىش بر ملك ايتش كى حركت ايديبورلر ، هيز برشيدن فورقا بولر ، ياكيز منافع حيسه سى دوشونوبورلدى .

پادشاهز افنديز حضرتلرى حرب ائناسنده ارميلرلك تهجير وتقتيل مشله سنده دائر :

« توركياده بعض سياسى قوميله طرفندن ارميلر حقدنه اجرا اولنان معامله به بويوك بر تأثرله مطلع اولدم . بوكى قناقلر ايله عىنى وطنه منسوب اولادلر آره سنده وقوع بولان متقابل قنالر قلىسى

فيردى . مقام سلطنته كچركيز بوقايح مسيلرنيك سوك درجه شدله تجزيه سى ايجون درحال تحقيقات اجراسنى امر ايتدم . اسباب مختلفه بو امرنك سرىماً اجراسته مانع اولدى . معمايه اليوم بومسئله بتون تفريغاً تحقيق اولوتخنده در . »

بويويورلر . بيانات شاهانه كله كله ، بوجله تحليل ايديلر بيه آكلشيلور كه ارميلر حقدنه اجرا ايدين معاملات طولوايسيله حصوله كتن غنايك فاعللى كرك توركارك ارميلر دكل بومتقابل قنالرى اوتكارك ايدلر سياسى قوميله در . اساساً مشله لك روس بوقطعه ده در . هر ايكي مات تماماً معصوم وبن كنام اولدغلى حالده تبايعت سى سياسى قوميله جيلر بايعلردر وبويادين طولواي كرك پادشاهزك قلب مشفق هابونلرى ورك بتون افراد ملك تلوى سوك درجه متاثر در . حكمه دار عاليمز اريكه بىر اى سلطنت اولدغلى سره ده در حال فاعللك تجزيه سنى اراده بويورمشاره ده سر كلك دورنيك قهرمانلرى بو خصوصه ده مساعيه به جرات ايتك جنايتى بر كره دها اوتكارك ايتشلردر . فقط هر حالده بونك مشدداً جزاسنى كوره چكاردر . ذاتاً بتون توركارك ده صيرتقله يتكله ديك بودر . جايلر جزاسز قانامز و قانامه بقدر . بيانات شاهانه لك اقسام متبايعه سى ده يكديگر ندىن اهميتلى نقاط وسائلى احتوا ايتكده در كه بونلرى ده عينا نقل ايديبور :

« توركياده كى انگليز اسيرلر بيه بايدين شكيت اولنان سوه معاملتلك سرىماً تحقيقاتى امر ايديله چك . اكر وقوع بولان شكايات اوزاق وذناتر نقصانندن ايلرى كيلورسه اونوتاملق كه بزم عسكرلر مزده بو بوزدن يك جوق صيقتى چكسلر وقساده آچلندن اولشلردر . بتون بو احوال بالهامه وسائط نقله يك نقصانندن ايلرى كيلور . قريم خاربه سنده انگلتره يك متفق بولنان بدو ديشام جنتسكان سلطان عبدالجيد حضرتلرندن انگليز ملكته قارشى مودت وحرمت صعيانه بيله ملك حياتى توارث ايتدم . شمدى . مقام سلطنتده بولدين ججهله ملكتم ايله انگلتره دولت معظمه سى بيننده اسكيدن بىر جايكير اولان مناسبات دوستانه لك تجديدى ايجون بتون قوتله چاليشه جتم . محب ملتكرك اكثرينى طرفندن وقايح ايله ده طلياً بيكناه بولنان اهاليه قارشى عين حسيات ايله مقابله اوله جفته ايدوارم . ترك كتله اهاليسى انگلتره بيه قارشى سوبلديكم كى وبلكه ده دها قوتلى برصورتده حيات توجهكارانه بيله مكده در . ملتك قم اعظمتك كنديسنه اسناد اولنان قناقلره هيز بر حصه اشتراكى بولنديقى وياكيز محدود مقدارده بعض اشخاصك بونفالردن طولواي مشول اولدغلى انگليز اهاليسته بيلد بركيزى ناموسلى بزدات مستيله سزدن رجا ايلرم . بتون بو سوزلرم قلمبن نبعان ايديبور . »

انكاز - تورك عىنى طرفين ايجون بر عننه حكيمه كيرمش ايكن بونى افناد ايدلرلك ماهرلى آرتق ميدانه چيشدر . پادشاهز افنديز حضر . تلرنيك طرفين آره سنده كى مولات قديمه سى احيا ايديله چك بياناتده بولونك ومعصوم توركارك خوتنى مدافعه بويورمق سورتيله تجلى ايدن الطاف هابونلرى سزى شكران وعمدتور .

بى غزه

EK-21: Sulha Hazırlanırken

صلحه حاضر لانی رکن
درجه درجه ایشلر

بوگونك ایشی ندر ؟ بوگونك كوچوك عهقلرده سوله ن، ایشیدیلن، یایلق ایستن، یایلماسه چالیشیلان شونلر: صالح ماسه سی باشنده مقدراته قرار ویریله جك؟ بوقراده حقوق طبیعی و مكتسبه منی نظر دقته آدی برقی ایچون حاضر لانی رکن . ویلسونك اورتیه قویدی بی بره نسیبلره کوره متمدن برملت سفتیبله ، جمیت اقوام آراسنده بر موقع طوقا تم . شو دورت بش سنه ایچنده مملکت نهر کوردی نهر چکدی ؟ عرب، ارمنی وروم و طنداشلره قارشى تهجیر ، تفریب ، تقییل ، نه دنلیسرده ویلسون یایلان مظالمه اصل تورک عرقك اوغرا دیقی ظلم و تمدی هیچ ده بوئدن اشانی دکل ایکن، بوتون مدنی عللده تفرتلر او یایلدردی . بو مظللی یایلان کیملر اولدقلری بیابور . حکومتکده فرقه لرکده ، جمیتلرک هیتلرک ، بوگونك كوچوك عهقلرک دیدیکی ، ایسته دیکی ده شو: جیرملر جیرلری کورسون . ظالمه مظلوم آیرد ایدلسون . ملتک اوستندن بوتنه تی آسون ، صلح ماساسه بویه او طورسون . اولایلیه جق بوا بونده هر کس هم افکار؟ فقط ایش اجرای عدالت ککنجه ، تأثیر بوراده باشلابور . حکومت قاتونسز هیچ برشی یایق ایسته بویور . حق وار . فقط قانونلر بزرگ مساعد اولدی بی درجه جیرملری تجزیه ایچون التزام سرعتده لازم . بو لزومه اهمیتی قدر رعایت اولونه بیلیورمی ؟ بوراده هر کس هم فکر دکل ... بلکه بر جو غمزده شپه و تردد وار . شپه کوتورمه یین برشی وار که اوده ، مجلس میوقانک دیوان عالی مشله سی، دولک و ملتک بوگونکی وضعیته ، عالم نظر نده ملتک بر آن اول تیریمی هر جیتی عثانی تک املی اولماسه کوره ، تقیب ایتمه می، ایشی اوزاتماسی در . میونلر ، قانون اساسی تک بوگونکی شکلی ، هان بر محکمه فوق العاده تشکیله مساعد اولمادیقی بیلدکلری حالده بواشی سرعتله کورمه لی ایدی ، بشیرمه لی ایدی . عفو عمومی قاتونسده بویه کونلر کچیرمک دن خوشلانیر ، یا خود بونی التزام ایدر بر طود وضع آلیرلره بیلمه زه دیوان عالی مشله سی ده ته قدر اوزاناجق . صلحه حاضر لانی رکن ، بزم ایچون ، یالکنز جیرملری تجزیه ایتمه ، کندیمیزی بویه جه تمیزه چیقارش اولمان کافی می؟

کورو بورده برطاق فرقه لر جمیتلر اورویلیه ، آسراقیه کندیمیزی طاینتام ، قابلیتمیزی کورتمه ، حقوقری مدافعه ایچون نه یایق لازم کلیرسه یایلم ، دیبه چیریشورلر . بکی دن بکی دن جمیتلر ، تمرکز انجمنلری وسائره ، سائره تشکیله چالیشیورلر . هایدی بونلر صراحتلرده بولونلر ، رساله لرنشرا یسونلر ، قونفرانسلر ویرسونلر ... بونلر دنده آرزوق بر فائده امید ایتسونلر .

اگر بونون بوغیرتیر ، قولده قالیرده فعلاً کورستریه منسه ، اوزمان شیخک کرامتاری

کندندن منقول، وضع و حالده قلمش اولور . بوگون برنجی درجه ده یایلیحق ایشلر ، مثلا جیرملرک جزاسنی و برمک ، برده امانه و احتیاجات عاجله مسئله لر سه چاره بولاق ... ایستدیکزه کوره مجلس وکلا بر قاج اجتماعده ساعتلرجه آتک ، کوموره سو مسئله لر سه مشغول اولمش ، بلکه باشقه ایشلره باقمامش ... حال بوکه بزه تیرنه طیر ناغه قدر اساسلی حاضراق یایغه جیجور . ویلسون برنسیبلری قبول ایدن بویه جه صلحه حاضر لانی رکن و جمیت اقوامه داخل اولق ایستین بر ملت ایچون عصری و بکی تشکیلات یایق ، هیچ اولمازسه بوتشکیلاتک اساسلری حاضر لانی رکن لازم . ده موقراتیک اساسه استاد ایدمک اولان بو تجددی ، بوتون شعبات اداره مزده کورستر . معنی ، کورسترمکه چالیشتالی بز . بر طرف دن کهنه اسوللر زه ، اسکی بوللر زه ، آهسته بیته دوام ایدرسک ، صلحه حاضر لانی رکن دیگر ملتلرک عصرلرده یایلاما با تحولات و تشکیلاتی ، کونلر ایچنده یایغه چالیشمقده اولدقلری ده کورمن ایه ک کورمه منلک دن کلیرسه ک ، یعنی اقوام عصری آراسنده طوتوله جق موقع ، عصری بر قوم اولق قابلیت و استعدادی بافعل کورسترمکه قازانیله بیله چکندن غفلت ایدرسک ، یته زیانه اوغرا رز . بوراده اولسون ، اورویاده اولسون منور اتمز ، حجت مند اتمز کتله لرله هیتلرله ملتک معصومیتی ، قابلیتی آباته چالیشه جق بر جوق شیر سوله مک ایسته بیلرک وسوله جکلر ... اعلی ... اتجیق ، بونلر قولده قالیرده ، قازیشم زده دوران دوناتانک ، ایچمزه کیردن اشتلاف ارکانک انظار ترصدی آتنده ، عصری ده موقرات ویلسون برنسیبلری مددک و بونلری تطبیقه قادر ، ملل متمدنک بوئدن بویه بورویه چکی بولده بورومکه قابلیتی اولدیندی زی فعلا ده کورسترمه مزده ، قولیاتز بالابروازانه فعلیاتز کهنه ادا اولورسه بیلیم که آله نه کچیرم بیلیرز ؟

ایشته شو احواله کوره ، بوگون قابینه تک وظیفه می ته قدر مهم و واسع اولدیقی ملاحظه یه آلیروز: قابینه ارکانی ، امانه و آسایش مسئله لری ایچنده بونالوب قالیرسه بو حاضر لقلری ناصل کورده بیله جک ؟ دیبه دوشونیوروز .

ملتک بوتون منور و متفکر افرادی ، بونون شخصیتلری ، سلامت ایشمک ایچون فدا کارلر دن قاجابورلر . چالیشمق ایسته بولر ، بونی بروظیفه بیلیورلر . حکومت بوغیرتیر دن استفاده ایتک ایسترسه ، استفاده تک بوللری بولورسه بلکه بوگون معظم اولان وظائفده سهوللر کورور .

صلحه قدره زمان ، جیرملری تجزیم ایچون یول آرماقله ، آتک و کومور مسئله لر تی حل ایدم بیلیمکله ، آسایشی محافظه یه چالیشمقده کچرسه ملت بکی کسوه ایله ، بکی برنسیبلرله مجهز اولمغه باشلادیقی کورسترمه منسه عجا کارخانه سته نه قید ایتدیرم بیلیر ؟

م.ص.

EK-22: Mert Düşman, Riyakar Dost

مرد دشمن، ریاکار دوست

هر حاله بزی سوخته زه دوستی اچك
 ایستیار اولدی کی بزی سوخته ن بزدن
 خوشالانان بزی کو تو طن ایدن و بلکه
 بزده، بیله بیلزه صادر اولش کوتلنکر
 وسیله حقه زده فاقکار بلیتار وارد.
 خصماری ملنکرده دوستاری و دشمناری
 اولور، بنا علیه بو خصوصه هیچ زدییه چکر
 یوق. اچکی بزم بلکه هر ملتدن یشفقه
 برنوع بیا کازه سینس دشتلر مزو وارد که بوئر
 ساخته دوست مقبله ایچزه قاریتمش برطاق
 کوزی املر و منفعت برشته مقصدله طاهر آ
 تبدیل نام و مذهب ایدمک تورکشمش و مجادیا
 بزری آداتنه موق اولش اولانلرد و ایشته
 اصل باشمک بلاسی، عکسک حقیق بادی
 فلاک و اضمحلالی بوئرلرد. چونکه بوئر
 ایضاً شمدی یك اوزون سورده چک -
 یجه سیلردن دولای یاق ایستکارچی بیك
 دسیله ایله تورکه بایریمه موق اولمشله
 کندیله هیچ کوزو کورک بوئدن سوکدرجه
 متنع اولشلر و سکره اوتدن چیکورک هر
 قاحتح سولیتی تورکره برقتلار و
 اسلام و عتباتی تاریخی باشدن ناشه مدقی
 بر کوزله مطالعه ایدیلرک و توسیع تدقیقات
 ایچون تمکن مرتبه و ناقه مراجعت ایدیلرک
 اولورسه بو حقیقت درحال نظر ایدر. مع
 مانیه شو نوع جدید مشروطیت بادرستندن
 بری هیچ تورک تاریخک چائل صحفه لر
 یاس اولنه جور بیکم خواه ناخواه کندیله
 تاریخی آدملر اولدیز ایچون بو حقیقی ده
 بارز، ده قطنی بر طرزده مشاهده ایدر.
 بیلیور، فقط یوادرلاندیز اوچوروملر،
 اوغر ایدیز تا کهمانی هولم آرمسته خالا
 کندیله طوبالاییده حقیق دشمنلرک کیملر
 اولدی یك ای آکلا میور، بوئرلی کندی
 ایچیزده آرایهتی بولاجق برده سالارسلرکله
 بییوره بره خارجه نحری ایدیورزه مسئله
 بر ایکی کوچوک مثال ایله ایضاح ایدم. قرضا
 اولورده دهنیزی لک چوق بوران، همیزی
 لک چوق مضطرب و معذب ایدن بروم، بر
 ازمی، برعب مسئلهسی وار. هرکس تورک
 بوئرلی تهمیر و قتل ایدنکریه ماللری یما
 ایله ذکارتی سوله یوب طور دوروز، بزده جولیدن
 عاجز بوئیوروز. واقعا کندی کندی موز بیوروز،
 وزی باقیق، ایچون باقیق، نه مقصدله باقیق، نه
 قازاندق، همسکره نه ملول و تهمیر و ایشله
 بر دولر عقل ایدر میوروز. قاطعه تورک
 بیلی، تورکیاده یاشاش اولان انگلیز آمریکالر
 لیله بزم کی جیرنمدر. چونکه اولورده
 بزم کی بیلرک شون بوئرلر تورک ایشی دکلور.
 ندیاده قابل ذکل بر حقیق و خالص تورک بوئه
 برشیا یلماز. بوکا - ایستراسه شمدی اعتراف
 ایستولر و ایتمه مکده حقاریدر - و ملر وار و ملر
 و هر بلرله قالمدر. کچه تورکاری قوزو کی
 مسموم کوسترمک ایستمیوروز، بزده یك
 چوق قیاسلارمن، قصورلرمن وارد. فقط
 تورک یارادیلشینه کندی کنیدن بوئرلر
 ده کتیمیراره قتلر و یمار بابا بیلیک استمدادی
 بوئر.

بوئرلی هر حاله تورکرلرک یشفقاری، تورک
 تشکله کی بایحبار برطاق مقصدله دوشوندی
 و نال مراب اولق ایچون تورکری آداندی
 و آت ایدی ایشته مسئله لک اسلی بوئمدر.
 تنکیم بو حقیق ایشته تدقیق سیتاک ابلک
 دورمدرله بیله نایت اولنه باشلا دی. اکر
 تحقیق حقیقه - شو بزم ادعا ایدنکیمز قضا
 نظرمن - اجرا ایدیلرک اولورسه ده ابارز بر
 طرزده نایت اولاجقدر. قرضا ارشیلرک تهمیر
 و قتل مسئله منه ماحد اسنده بزنگ دیوان
 عسکارت تهمیرلر اکن ارجحایه مدافعه ملیه
 ماموریه و دعا سکره - منزل قطار قوماندانی
 اولدی یق حقیق سیتاک قومیسونلرک قیسه
 کتیلان کوسریور و بر شمسک آدیله اصرار

کی کیملرکری ده ابات ایچی؟ ا کیده برده
 استانبولده با شای ساخته تورکاز، دجام نظریب
 نی، یك اوغلدر و ملر تورکجه ییج بیلز
 و بو یله من، ایچون غایر سازه تورکجه یی
 اولور، میوره برلر. اوکره قرآ، سبب سرتکر
 چونکه ملر با یقار کزی تورک ایلیور طن ایدمک
 تورکدن و تورکجه دن قرت ایدیلور. حالوکه
 خالص تورکاز اسکی قومشوری و ملرک
 آتاپولده ایشته رویه، ارشلیسه خالص
 تورکرله قاردهش کی ده و ایسی نام تورک
 کندی لاشدن داها ان سولر.
 شو حاله مسودارز: حیا آتاپولده
 شمدی به قدر بر خالص تورک: مسئله
 کیمه دورم، سکا انیم بوق، دبه روزم
 قوشوس کی کوبدن، قصه دن جفامق ایتمش
 ویا بوق دوشونمش، ا. اطلاق شو کون
 اون سه ایچنده برده و ملرک تهمیرلی مسئله
 چیتمش!

خلاصه مرد دشمنلره هیچ کیمز، دبه
 چکر بوق، فقط ریاکار ساخته دوستلر
 ساخته تورکر بوعلگی بو حله کیمرشدن.
 حالا کوزمنی آجابه حقیقی، حالا اوارنه
 ع. ز.
 آدانا جفی ز؟

EK-23: Ermenilerin Tehciri ve Almanlar

ارمنيلرك تهجيرى و آلمانلر

[ولى عهد سلطنت حضرتلىرىك بيانى وسيله]

ولى عهد سلطنت عيىداقدى حضرتلىرىك
(مورتنج پوست) تحاريره بيانى و بو انكاز
غزمتنده انتصار ايتش و لوندردن بورايه بر
تلفرافله بيلدريشدر . دونك غزمتلر - (بى
غزمت) ده داخل اولدى حلاله - بو نثر
ايتدیلر -

ولى عهد سلطنت و لوندردن تلفرافك بزه
بيلدريشكته كوره و بر قاج مهم مسئلهدن
فرانسزلرك نى حرقلى اوزرينه قشقه قوشق
كيرييه ادا ايتدركى سورتده - بو مسئلهلرك
جان قشقه باسارق و بخت ايتشدر .

مشاراليلك بيانانده . انكازلرله فرانسزلرك
قرم حاريمنده توركيانى قورتارمش اولدقلىرى
و توركلرك بو خاطرلى اسلا اوتوتماقلىرى
كندىلرلى بو ايكنى ملته مديون شكران بيلدركلىرى
سويله دكدن ، توركلرك تعليم و تربيه سنده انكاز
و فرانسز عرفانك ته درجه مؤتراولش اولدقلىرى
ايا ايلدكن سوكره ، توركلرك ، نه سورتده
آلمانيك نيمه دوشوش اولدقلىرى ده بيايى كله
ايه ايتش بو يورمشدر .

دور حيديدمير بحران مالى زمانده آلمانيك
معاونت قديمه سته مراجمت ايدش و آلمانيك
توركلره قشوقى بونكه باشلامش اولدقلىرى ده
سويله مشدر .

ولى عهد سلطنتك انكاز تحاريره بيانانده و
اك مهم جهت ارمنيلرك تهجيريه ويو وسيله
ايه ارتكاب اولوتان جرانت و جناياته دائرد ...
بوتده مرحوم و مقبور سلطان محمدخان خاسك
دشل و تاثيرى كوروله ميه چكى سويله بورلكه
بوكا حرمى دن اول تاريخ شهادت ايدم چكدر .
شاقان مرحوم اتحاد و ترقيه مامت ايدم ميه
بالطبع اتحاد سر آمدانك ايدقلىرى ، بايا جقلىرى ده
دور دورماز ، ايشلك جريانه باشقه براسقامت
ويره مزدي .

ولى عهد و
بو يوك جنايتلر ده سلطنتله اتورى مشول طوتيور .
اوزمان كرك پادشاهك زوددمكى تشبثى ايله
كرك انورله وقوع بولان مكالميله ، ارتكاب
اولوتان جرانت و مظلله مانع اولق ايچون بوتون
قدرت و مساعيسى صرف ايتش اولدقلىرى ده درميان
بو يوردمدن سوكره ؛ « آكر آلمانيا ايتمه سويدى
بو قتاله مانع اولاييلردى . فقط آلمانيا مانع اولق
ايچون بر نى باعدى ... دييورلكه ايشته
بيانات نجيهارينك اك مهم قشقه بورد .

شمدى به قدر نثر ايدش اولان اوراق
و نائق سيايه دن ، بشرتيده بو نجه خراييه
سبب اولان ميلونلرجه قوشك قتل و ضايعيله
نتيجه له ن شو مركزه مدهشك باديسى آلمانيا
ايتراطورى اولدى آكلاشيلور و ائتلاف
دولتلىرىك سابق قشور حقتده ، جرم جزاسى
كورملى دره بولدمكى ادعاسى ده بونلرك لاند
دلائل مثبه و مقتمه بولدى كوستريور .

حرب عمومى لك سبب ظهورى و بو آتش
حرب و جدالى اشغال ايدنلرك جرم و قصورى ،
بو كون بين الدول و بين الملل تدقيق و تحقيق
اولوتاجق بر مسئلهدر .

بزه ، يلكنز ، بو حربه نامل سو روكله -
نديكى نى نظر دكته آلام . حربه سو روكله نديكى
سیراده جريان ايتش اولان تحاريرات سيايه
كسب و قوف ايدلنجه ، بونددن آلمانيا
ايتراطورى ايله اطرافنده طولانان قوه قاهره
عسكريمستك حامل حقيق اولدقلىرى كورولويور .
آلمانيا ايتراطورى بالذات كدى نامه حركت
ايدن آلمانلر انور باشى ضبط و تسخير ايتشدر
اولى حان كور كورينه هر اسارينه رام و منقاد
قلمشدر . آكلاشيلورلكه بلكه جهانده هيچ
برشخص مسودينه بيله بو قدر صادق قالمشدر .
انور باشا نه ملكته نه ملى هيچ بر نى
دوشومش و سى و حربه خاطرلى سفتيله

قايتمه كندى و ملتده كندى و حكمدارده
كندى كى حركت ايتش و شخصسندم جمع
ايشدى بوتون بو قوتلىرى ، اعجب آلمانيا
ايتراطورىك اسرينه و بلا مطالعه و بلا حاكمه
حصر و وقت ايتشدر .

بو مطاوعت ايله آلمانلرك استانبولده تاسيس
ايتدركى حاكيت مطلقه و زوالى توركملى
مذمبه سو روكلركى و حربه سوشدر .
توركلره بو حربه كيرمى و نحو و اشمحللى
اولاجقى سويله دن دستلرك سوزلر ده مسوع
اولمشدر .

آلمان ملتى طاقيله تحريم ايتمه -
بورز زوالى ده موقرات آلمان ده و ايتراطورىك
قهرى آتنده نه زليور و يتوردى . نه زلمشدر .
يكنين سله گلشدر .

آلمان ايتراطورى ايله قوه قاهره سى كندى
عملكترنده بروسز حركت ايتدركى حلاله
توركلره بوس بوتون جبار و مستبد بر سورتده
نه ملى ، نه صرفى ، نه عملكتى ذره جه ساقنمايه رقى
ساقنمى بيله دوشوميه رك نحو و خراب ايتكده
ذره جه بر احترامز بيله حس ايتمه بوردى .

ولى عهد حضرتلىرىك بو يوردملى يك
دوشورودد : اكر ايتراطورى كتيل ايدن بورادى كى
آلمان قوه عسكريمى ارمنيلر حقتده كى تهجير
و قتل مع ايتك و توقيف ايتك ايتمه سويدى
انور باشا ايله باران و اتباغه تبليغ ايدم چكى بر
اسر شديدايله بونى مع و توقيف ايدم بيلردى .
بالكس اغماش عيى و مساحمى ، يا خود
ظاهر بوتلى تضمين ايدن طرز حركتيله و
اوفجايىع و جناياتى عادتا تشويق ايله مشدر .

حى بوراده ، ارمنيلر حقتده ارتكاب
اولوتان مظالم دن يوردملىر بانانلر عذاب
واضطراب ايتنمه سر كردان اولانلر ؛ آلمانلر
مدى اسانلر دكلى ، كوزلى او كندم بوفجايىع
جنايتلر نامل تحمل ايدى بوردلر . نيچون مانع
اولايولر ، دييورلردى .

بو تالمات دن سوكره ما يوس و مقبور شو
ملاحظه لره دوشلرده كورولويوردى : ايواه ؛
ايكى تقدردمده نحو اولدى . ائتلاف دولتلىرى
غالب كليرسه سائلر خراب . آلمانلر غالب
كليرسه ينه بويله ... چونكه آكلاشيلورلكه
بونلر ملكتمزى بشمه ديلر . بر كره كريدلر ،
بر دها چيما جقلىر . غالب كليرلرسه ،
ملكتمزى بر مستملكه لرى و توركلرى ده
آقريقامتلكه لرينك خدمتكارواسير بريلىرى
برينه قويا جقلىر ...

بو ملاحظه دوشومى و دكلى ؟ بونى
آرمانلورز ... حى ايتراطور ويله م ايله قوه
عسكريمى حقتده بو قدرله قالمابون دها ليزرى
كيدنلرك ، دها آقير نطنلرلى نطن باطللى و
نطن واقعى ، بونى ده تحليل ايتنم ذكر ايتكده
اكتفا ايدم چكىز . بو آقير نطنون احصاييه
دييورلردى ك : آلمانيا بو ملكتى بر مستملكه
حاله قويا رسه توركلرى عمله كى قوللا تيرلر .
بو مستملكه بى بر جوقده آلمانلر اسكان ايدلر .
بوراده كندىلرله رقابت ايدم چك فعال عضور
عنصرلر نه قدر آز اولورسه اونلر ايچون او
قدر ايددر . بو حياجه فعاله مقتصد و منتكاره
تجار اولان ارمنى عنصرينك آزالماسى آلمانلر
ايچون فائدملى در . ايشله ن جنايتلر ، تحزيب
واقفان عرقه معطوف اولان جناياته ظلملره
آلمانيا ايتراطورىك سياسيلرى ، ضابطلرلى نمدن
سس چيقارسون ؟

ايشته بو جنايتلر ارتكاب اولوندى زمان
برطاق توركلرك يوردملىرى سيزلا يوردم قكلىرىنه
بويله ملاحظه كلويوردى .

ولى عهد حضرتلىرى ايشته بو ملاحظه لرى
تثبیت ايتشدر .

. م . س .

EK-24: Maceraperestane Siyaset

ماجرا پرستانه سیاست

تورکیا ، سکز اون سه قضا و قدر ، بلکه ده حقیق و صاف تورکارک اثر غفلتلی اولوق بیاجی الیر ساخته تورکارک طرفندن اداره ابدلک فلاکتیه دوچار اولدی . حکومتک باشنه کینلر درلو درلو پارلاق و عدلر ، خاطر و خیاله کلز انترقیه لره تورک افکار عمومی سنی اوپوشدیردندن سکره اوروپایه قارشلی ماجرا پرستانه بر سیاست تعقیب ایتدی . کون کلدی که دشمنلرله برلشه رک دوستلی آلداندی ، کون کلدی که دوستلرله دوست کورونه رک دشمنلرله اویون اوینامق ایسته دی . داخلآ بر کون خواجه ایله باباسی بر آراهده اوپورنوب سواقلردن کچیررکن ، ایرتسی کونی پلر یقینانه یی برلره کچیره چک ایشلر یایدی . دها اورکون « ارمی قومیه جیلری تورک قومیه جیلریله اوپوشورکن دها سگری اولری بوغمه قالدیشدی . «مسلمان دکلی بز ، عربله قارده شز » نظریه سنی ایلرله سوررکن عربله یامدینی قالدی . خلاصه عناصر مختلفه یی بر برینه قاندی ، قاریشدردی . اولترده عینی معامله یی بزه ، یعنی حقیق تورکارک یامقدن کرمی قالدیلر . الیرندن نه فالق کلیرسه یامغه چالیشدیلر . بر زمانلر غایت ایی کینن تورک ، عرب ، آراوود ، روم ، ارمی الخ ملنلر یکدی کیرینه قارشلی - اسباب حقیقیه یی بیلهدن - دیش بیله که باشلادیلر . بونلرک سببلی ایسه ساخته تورکارک حکومت کینجه داخلآ اتحاد ایله دکلمی ماجرا پرستانه سیاستدن بشقه برشی دکلدی .

خارجیه سیاسته کینجه بونده ده عینی طرزلی تعقیبه باشلادیلر . یعنی دولتک بتون امور و خصوصیاتنده صرف ماجرا پرستانه بر سیاستله دنیای آلدانغه اوغراشدیلر . بوکون فاع مدرسه لرده فرانسجه درسلی و بر دیروب ساریقل چوجوقلره : « پیر بابا ، مهر آنا » دیمکن عبارت بر قاج فرانسجه کله اوکره ندکدن سکره شهر یزده مقیم فرانسزلی فوج فوج بومدرسه لره کوروره رک : « ایشته فرانسجه اوکره تیورز » دیه آلدانغه چالیشدقاری حالده او بر طرفدن مکتب سلطانیدن و بتون مکاتب رشدیهدن فرانسجه یی قالدیرمه چالیشدیلر برکون (انگلیز - تورک) (روس - تورک) (فرانسز - تورک) دوستلق بوردلری یاپار کچی کوروندکلمی حالده او بر طرفدن آلمانلره کیزلی اتفاقلر عقد ایتدیلر . طرابلس غرب عماره بنده که - سببلی اولر اولدینی رسماً و قطعیاً تحققی ایتشدر - ایتالیا لره قارشلی بویقوتاز یایدقاری حالده صلحی متعاقب اک زیاده ایتالیا ایله دوست کچی کوروندیلر دها سکره بالقان حکومتلرله ده بلک غرب بر مناسبتده بولمغه باشلادیلر . بر طرفدن یونانلرله بویقوتاز یاپیلیرکن او بر طرفدن صدراعظم - عیناً کندی - وزلریدر - برغزه سی به : « موسیو وه نیره لوس یک عاقل و بصیرتکار بر رجل

سیاسیدر . تورکارک یونانلرله قارشلی دوستلنی تقدیر ایدر » دیبوردی و بو، غرته لره یازیلوردی . رومانیا و بلغار قاپینه لری ارکانیه اتحاد حکومتی ارکانی آره سنده آره صره اوله حیرت افزا صفحه لر جریان ایدیوردی که بوکاهیچ کیسه عقل ایردیره میوردی . زوالی تورکارکتون ماجرا پرستانه سیاستک آلتنده کی معنای - بو درجه انترقیه یی عقل ایردیره میوکلمی ایچون - بر درلو آکلاهی میورلر و حکومتک مملکت لهنده فورنازلی ایتدیکنه ونه یات قازانه جفته ذاهب اولوروردی .

قازانعه می مهبات ا هر نه یایدی ایسه غیب ایددی . اوت ، اون سنه دن بری قازانلش نه وارسه بزه کوسترسونلر ؟ هر برده ، هر ایشده ، نه یایدی ایسه غیب ایتدک ، غیب ایتدک . حتی عموم متراض اولقی تهلکه لرینه اوغرا یجه به قدر غیب ایتدک . بالقان عماره بنده بعض شهرلی - فرضا سلانکی - هیچ مدافعه ایتهدن دشمنه تسلیم ایتدیکنز حالده - اسباب و سببلی معلومدر - اک نهایت ادرته یی بلغارلردن استرداد ایله کندیزی تسل ایده حکدک . سکره اوقده قسماً - همده اک مهم نقاطی - یته بلغارلره بول کیسه دن بخش ایدهن ژون تورک حکومتی یعنی ساخته تورکارک اولدی . آرتق حرب عمومی لجابینی ذکر ایتیم . چونکه بلک یکی اولدینی ایچون هرشی ، همینک خاطر نده و ایشته میدانه چیقان ردالتری ده کورویورز .

بوماجرا پرستانه سیاستک سببی و کاریه ایدی ؟ بوده معلوم . ساخته تورکارک آتقیق بوشابه ده مدعش متعنتلر تأیفته موفق اولدیلر . کیسی میلیونر ، کیسی میلیارد اولدی . اک سوک نوصورده اولانلرک بیله جیلری بول بول طولدی . بیچاره حقیق تورکارک ایسه اوموزلرینه بوکلنن بار تقبل آلتنده ایکی بوکلم قالدیلر !..

هایدی کین کیدی ، قطع اولان اولدی دیه لم . قطع اوله دکل ، کورویورز ، ایشدیورز ، بیلویورز که عینی جسور و کستاخ آدملر یته تورکارک نامنه ، یته حقیق تورکارکی برر وسیله ایله آلداتار ق عینی سیاستی ، ماجرا پرستانه سیاستی تعقیب ایدیورلر ، ال آلتدن ملت پرورلک و تورکارک نامنه ماجرا پرستانه بر سیاستله درلو درلو ایشلر کورمکه قاتقیشویورلر . ایشته بوکونک اهمیت فوق العاده سنه مینی ، مسئله نیک یک فنجیع بر شکل آلتق احتیالی وارددر . بوخصوصده کرک حکومتک ، کرک عثمانی افکار عمومی سنک انظار دقتی بردنعه دها جلبه مسارعت ایدیورز و ایجاب ایدرسه دوندیرمک ایسته یین دولابلر ختنه ده قارلر یزده تفصیلات اعطاسنه حاضر لانیورز .

یکی غزته

EK-25: Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Beyanamesi

حریت و ائتلاف فرقه سنک بیاننامه سی	حریت و ائتلاف مرکز مجموعیندن :
<p>شوند که بکون ، حریت و ائتلاف فرقه سی تشکیلاتی تنظیم و تقویه اجتناب و سببناش ماشیه نیک دائما فوئده پاشایان برچوق افراد منوره ابله ده قوت بولوش و خصوصیه قانونه حرمت ، عناصر مختلفه نیک حاکم ، رعایت ، حاکمیت ملیه بی تأیید کی اوتهدن بری مدافعه ابتدیی اساسات ابله ملک آمال حقیقه سنه قایمیه معکس اولدینی حادثات اخیر ابله ده تأیید اجتناب بولوندیغندن آرتیق کندیکن مملکتی سلامت اصال ایدر چک هر هانکی بر حکومت مظهرت ایدر بیلر چک بر موقع و قدرت احراز اجتناب اولدینی قناعتده در . شوخالده ، حریت و ائتلاف فرقه سی آنتیق کندی نقاط نظری تعقیب ایدر چک بر حکومت . مظهرت ایدر بیلر .</p>	<p>حریت و ائتلاف مرکز مجموعیندن : تشکیلات قدیمه سی احیا و هیئت مرکزیه سی یکیدن تشکیل ایدن حریت و ائتلاف فرقه سی جبراً سکونه وعدم فعالیت محکوم ایدر کی تاریخدن ، طاعت پاشا قایمیه سنک سقوطنه قدر دوام ایدن وقایع مؤسسه ابله متارکدن سوکره عهده ملته ترب ایدن وظیفه لر حقدنه کی نقطه نظری افکار عمومی ملته عرض اجتناب و وظیفه بیلر .</p>
<p>حریت و ائتلاف فرقه سنک نقاط نظری ، خطوط</p>	<p>حریت و ائتلاف فرقه سی هر شیدن اول اتحاد و ترقی جمعیه منسوب بر حزب قلیل ابله عهده سنک ینه او جمعیه منسوب بر اسم دوراندیش افرادک اعتراضاته و اکثریت عظیمه ملک شکایات و ناسفلینه و غمراً ، غریب و قورقوج بر ذهنت حرص و استبداد ابله اجتناب بر دولتک قوه عسکریه سنه مستقلاً و مادی و معنوی هیچ بر مسئولیتدن قورقاپه رق بر چوق سببناش و فحاشیه سببیت و برمنی ، از جمله :</p>
<p>اساسیه سی اعتبار بیلر شونلردو :</p>	<p>۱ — علی الاطلاق قوانین مملکتی و بالخاصه قوانین اساسیه مشروطیتی عندی و عرفی معاملات متبادلاً اخلال اجتناب ،</p>
<p>۱ — بالعموم اجرا آتده قانونک حاکمیتی قبول و تأیید اجتناب .</p>	<p>۲ — افراد ملک فطرتاً خبیث و تربیه متأخر برمنی برچوق منافع مادی ابله اطاع و اغفال ایدرک مملکتده مضر بر قومیه جیلک ذهنی وجوده کفر منی ،</p>
<p>۲ — حریت مطبوعاتی بحق تأسیس و بالخاصه اجرا آت حکومت حقدنه کی تشدیداتی ، هر حکم طرفندن و هر تمهیدله یا زناش اولورسه اولسون ، بذلنا قبول ایدرک خطاری تصحیح و حقیقتی ایضاح اجتناب .</p>	<p>۳ — بو مضر قومیه جیلک ذهنتیک تأثیر بیلر فرق مخالفه نیک تشکیل مانع اوله رق مملکتک انک نیکل زما نلر نده حکومت بحرانلری حدوشه و قوه ملیه یه غیر مستند حکومتلرک تشکیل سببیت و برمنی ،</p>
<p>۳ — قانون اساسیک ماده مخصوصه سی .</p>	<p>۴ — مأمورین و منسوبین دولتک اکثریتی ایتم و اربل ابله مقاعدینی و فقرای خلق هیچ بر سورنله صیانت اجتناب بولرلی عثله صرغمایان بر سفاله محکوم و بالتبجیه ارتکاب و ارتشا و سوء استعمال قهرماً تعیم ابله ملک صفوت اخلاقیه سی خالدار اجتناب ،</p>
<p>۴ — قانون اساسیک ماده مخصوصه سی .</p>	<p>۵ — کندی منسوبینله بعض مؤسسات سیاسی متفع اجتناب مصلدله مملکتک تشکیلات و موازنه اقتصادی سی اسانندن رخنه دار ایدرک افراد ملندن برچوغنک احتکار یوزندن محو و تلف ایدرلی ،</p>
<p>۵ — قانون اساسیک ماده مخصوصه سی .</p>	<p>۶ — هر درلو وسائط ابله بین العناصر الفای فتنه و فساد و مختلف عنصرلر حقدنه ارتکاب ظلم و جنایات ایدرلی ،</p>
<p>۶ — قانون اساسیک ماده مخصوصه سی .</p>	<p>۵ — کندی منسوبینله بعض مؤسسات سیاسی متفع اجتناب مصلدله مملکتک تشکیلات و موازنه اقتصادی سی اسانندن رخنه دار ایدرک افراد ملندن برچوغنک احتکار یوزندن محو و تلف ایدرلی ،</p>
<p>۶ — قانون اساسیک ماده مخصوصه سی .</p>	<p>۶ — هر درلو وسائط ابله بین العناصر الفای فتنه و فساد و مختلف عنصرلر حقدنه ارتکاب ظلم و جنایات ایدرلی ،</p>
<p>۷ — قانون اساسیک ماده مخصوصه سی .</p>	<p>۷ — امور حربیه ، اقتصادی و اداریه ده کی سوء استعمالات مسیلمینک میدان چیقار بلرک تجزیه سی .</p>
<p>۷ — قانون اساسیک ماده مخصوصه سی .</p>	<p>۷ — امور حربیه ، اقتصادی و اداریه ده کی سوء استعمالات مسیلمینک میدان چیقار بلرک تجزیه سی .</p>

وجنایات ایلسی ،
 ۷ — دولت عیالیه نك تاريخي دوستلری اولان
 دولترك ارشادات و مساعدات سیاسیة و اقتصادیه سنه
 رغماً ، عینی حکومتك منسوب اولدینی زمرة دولیه به
 و اساسات مدنییه قارشى اعلان حرب ایدرك مملکتی
 ناقابل تلافی فلاکتاره دوشورسنی و بالاخره ظهور
 ایدن فرستلری ده قصداً فوت ایله افاشکار برسیاستده
 ترمدا تهنی حضورمات و مدینتده علناً تفتیح و اکثریت
 عظيمة ، مانكده سیات واقعه بی عینی صورتله تفتیح
 ایدریکنه قانع بولوندیقتی بیان ایدر .
 ایام اخیرده ده کی حادثات حقتده عهده ملته ترتب
 ایدن وظیفه لره کانجه :
 بوگون ملتدن نظر جهانده مع التأسف آلمانیا
 ایله برلکده مدینت و حریت قارشى حرب ایدرك دول
 ائتلافیه بی مشکلات عظيمة به دوشورمك و ملل مختلفه
 حقتده ارتکاب اعتسافات اتمکله مهم اولدینی کی
 مدنی و عادل بر حکومت تشکیلدن عاجز بولونتی
 ایله ده مظلوندر .
 بناءً علیه عهده ملته ترتب ایدن وظیفه اساسیه :
 اولاً ، کدینك بر حزب قلیل طرفندن حرب
 سور وکلندیکتی ، ثانیاً ارتکاب ایدیلن اعتسافاتده
 اکثریت عظيمة سی اعتبارله قطعاً مدخلدار اولدینتی
 اثبات و منتظم و عادل بر حکومت تشکیل ایدرك عجز
 مدینسی حقتده کی ظن باطلی بالفعل رد ایتکدر .
 بونك ايجونده حربك اعلان وادامه سنه غائد
 بالجله و ثانی جمع و تالیق و وسائط مختلفه ایله نشر
 و تعمیم و سیئات و اعتسافات مرتکب لری در حال توفیق
 و تجریه ، مانك بتون منابع عرفان و عزمنه مراجعتله
 تشکیلات سیاسیة و اداریه سی انجایات عصریه به کوره
 اصلاح ایتك اقتضا ایدردی .
 حالبوکه متارکه عقد ایدیلهل مهم و قیجندار بر
 زمان یکدیکی حالده بو بولده قطنی و مؤثر بر خطوه
 بیله آتیله نامشدر .
 حریت و ائتلاف فرقه سی ، مسئولیت عظيمة بی
 موجب عدابتدیکی بومضر نملل و عطیانك سبب اولنی ،
 ملنك روح و اراده سنندن اخذ فوت ایتش بر حکومتك
 تشکل ایدمه سنه عطف ایدر و شمیدی به ندر آتیق
 تشکیلاتی احیا و انکار عمومیة ملتی تفحص ایله
 اشتغال ایدمه بیله کی ايجون بو ائشاده تشکل ایدن
 حکومتلری مظاهر تیله تقویه ایدمه مانك مجبور بولنده
 قالدیخته ده نأسف ایدر .

تجزیه سی .
 ۸ — شعبات مختلفه اداره ده الآن دوام ایدمه
 کلکده اولان سوء استعمالنك ازاله سیله مسیبلرینك
 مشول ایدلسی .
 ۹ — اردو منتسبیدنك شکایات محقه سنك در حال
 اسه افیله تشکیلات مخصوصه وجوده کتیرملرینه حاجت
 برالده سی .
 ۱۰ — اعاشه نظارتی ، مملکتك احتیاجات
 حاضر سنه کوره اساسی بر صورتده تشکیل و «حکومت
 تعاونلری» وجوده کتیریلرک بالعموم ، مأمورین
 و منسوبین دولته اصحاب معاشك و قرائ خلق هر
 نوع احتیاجات ضروریه سنك اهون قیائلرله تأمین
 و انتصادی تشکیلاتده مزولین و متقاعدین ایله احتیاط
 ضابطانندن اهلیتی ثابت اوله جقرك ترجیحاً تعیین .
 ۱۱ — بالعموم نظارتلرده و خصوصیه حریره
 و بحریه نظارتلرده عاجل و جدی تصرفلرده بولنه رق
 اسرافاته نهایت و برامسی رقطعات عسکریه دن بر قسمنك
 امور زراعیته استفاده ایله مستقبل تهککه اعاشه نك
 اوکته کچلسی .
 ۱۲ — دوغما و مدافعه ملیه جمیئرینك هلال
 احمره قطنی و منابع و ارداتنك تزیدی صورتله قرائ
 خلقك امور صحیه سیله مشغول اوله جق منتظم و فعال
 بر تشکیلات وجوده کتیرلسی .
 ۱۳ — پولیس و ژاندارمه تشکیلاتنك عاجلاً
 توجید و تفتیحله آرایش مملکتی بحق تأمین ایدمه
 بیله جک بر حاله ارجاعی .
 ۱۴ — دوائر دولنده کی کاغذ جلفه نهایت
 و بریلرک مأمورینك و طاقطنی تعیین و تحدید صورتله
 فکر وظیفه و مسئولیتک تأسیسی .
 ۱۵ — اشبو اجرا آتی عاجلاً قوه دن قمله
 چیقاردیلرک ايجون نظارتلرک مناسبات متقابلده لرنده
 قوی برساند حصولک تأمین .
 حریت و ائتلاف فرقه سی اشبو نقاط نظری
 تعقیب و عاجل و اساسی اصلاحات و اجرا آتیله مانی ،
 نظر مدینتده اعلا و سیئات سابقه دن نثره ایدمه جک بر
 حکومت بتون قوتیله مظاهر ایلر جکنی و عکس
 تقدیرده ملته قارشى هیچ بر صورتله هیچ بر مسئولیت
 قبول ایدمه جکنی بیان و فرقه نك نقاط نظریته اشتراك
 ایدمه جک اولان اولاد وطنه قارشى بتون تشکیلاتنك
 کمال صحیحله آتیق بولدیقتی عرض ایدر .
 ۲۲ کابون ثانی سنه ۱۳۵۰

EK-26: İzmit Tahkikati

ایزمیت تحقیقاتی

اهالی قباحتسزدر درت مشول - نتیجه تحقیقات عدلیه نظارتک تهجیر مسائلی تدقیق ایتمک اوزره ایزمیت کوندردیکی مفتشلردن مظهر بک استانبوله استنطاق دائره لرین تفتیش ایتمک ایچون تشکل ایدن هیئته التحاق ایتمک اوزره عودت ایشدر . ایزمیتده کی تهجیر مسائلی ایچون مظهر بکک معلوماته مراجعت ایدن اقسام محررینه موی الیه بروجه آئی بیاتانده بولمشدر :

« ایزمیتده اداره سابقه طرفنده کرک تهجیر ایذیلن و کرک برلی ارنیلر حقنده روا کوریلن مظلله اهالی محلیه تک هیچ بر صورتله اشتراک ایتمک لرین تحقیقات نتیجه سیله آکلادم . اوراده بولان ارنیلرک واقع اولان شکایاتی باشلیجه درت کشی به انحصار ایذیوردی :

برنجیسی : حبسخانه عمومی مدیری ابراهیم بک ، موی الیه ایوم باطومده بولمقده و تجارتله اشتغال ایتمکده در . عدلیه نظارتجه باطوم مدعی عمومیلکته ابراهیم بک حقنده بر توقیف مذکره سنک اصداری ایچون اوامر لازمه ویرلشدر .

ایکنجیسی : باغچه بک ناحیه سی مدیری علی شعوری بک اولوب تحت توقیفه آلمشدر .

اوچنجیسی : صابانه به ملحق اوزون تارلا ناحیه سی مدیر سابق وجیبی بک

دردنجیسی : ارمیشه ناحیه سی مدیری احمد فخرالدین افندی

بودرت شخصک تهجیر مسائله استفاده ایتمک لری ارمیشه ژاندارمه قوماندانی لاز توقیف چاوش ، باغچه بک ژاندارمه قوماندانی فائق چاوش و اوزون تارلا ژاندارمه قوماندانی کل احمد چاوش تحت توقیفه آلمش اولوب حقلرنده معامله قانونیه توسل ایدلشدر .

ایزمیت اهالیسی بواشخاصه ابراهیم چتسی نامی ویرمکده در لره فی الحقیقه بولر برچته تک ارتکاب ایده چکی بونون مظللی اجرا ایشلردر . بولری اوزاقدن یاقیندن اداره ایذن و حقلرنده تعقیبات یاییلماسی ضروری اولان بعض بیوک مأمورلرده واردر .

بو چته تهجیر ائشاننده ارنیلرک بالمله اموال منقوله سی مصادره ایشلردر . بو اشیانک برقیسی ایوم صاحب لرینه اعاده ایذیلش اولوب دیگر قسی کرک مقدارجه آرازلنده تخالف و کرک کندی اشیالری اولدیفنه دائر وقوع بولان ادعای اوزرینه هنوز اعاده ایله مشدر . فقط بو مسئله تک قریباً حل ایذیله چکنی مأمول ایدرم .

EK-27: Tedkik-i Seyyat

تدقیق سیئات

دوره فصالت - تدقیقات نه طرزده دوام ایدیور - تقریرلر - تهجیر و اونی تمقیب ایدن جرائمی کیملر ارتکاب ایتش - اتحادی قایینه سی ارتکانی و مرکز عمومی اعضای و یارداقچیلری - ایشک ایچ یوزی - مبعوثلر توقیف اولونه میور - حکومتک یکی بر قانون لایحه سی - مجلس مبعوثان عیبه اورولاجق - روم ایل اشقیاسنک تمقیب و محاکمه سی قانونی - دیوان حرب هر قیلر نصل تشکل ایتلی - اولنرک عادی اشقیادن فرقی نه ؟ - بو قانون تطبیق اولونمالیدر .

مکتوزده ارتکاب ایدین سیئات و مظلالمک تدقیقته برمدن بری باشلاشندی . فقط بو کون تدقیقاتک جدأ یک اهمیت بر ساحه به واصل اولدیندی ، یک نازک یک سرائر انکیز بعض وقایع و حادثاتک ایچ یوزی و حقیق فاعلاری تظاهر ایتک اوزره پولوندین کورمکده بز . حکومتک ، خصوصیه عدلیه نظارتک ابرازینه باشلا دینی فعالیتی بتون افراد ملت نظرشکران ایله تمقیب ایتکده در . شومره ده تدقیق سیئاتک عاجلا و ایجابات زمانه کوره اچراستدن حصوله کلهجک لایمده فوایدی ایضاحه کیریتمک زائددر . مکتوزک احوال عمومی به حال طبیعی به ایصال ایدجک و یزی قورتاواجق اسباب و عواملک برنجیسی جرم ، جنایت و ارتکاب اربانک هان جزالاندیرلسی ، حقایق احوالک انظار عمومی به رضی و بی کاهلرک تهمت طلی آلتدن قورتارلسیدر . برآن اول توسل ایدله بدی بوندن یک بووک فلاکتلر ظهوره کله یلیدی . معافیته تدقیقته فعالیت برآزتاقتص ایدجک و مسئله لایق اولدین اهمیت غالب ایلجک اولورسه عینی احتمال وارددر .

حکومت سابقه زماننده ارتکاب اولنان سوء استعمالات و جرائم مختلفه تک فاعلاری قایینه و اتحاد و ترقی مرکز عمومی ارتکانیله حکومته اجرای نفوذ ایدن شغملر تشکیل ایلدین معلومدر . بر طرفدن بوغایع و سیئاته ذی مدخل اولانلر حتمده مدعی عمومی طرفدن در حال تدقیقات سریع و تمقیبات عدلیه اجرا ایتدیرلسنه دائر اعیان رئیس احمد رضا یک ائندی بر تقریر و بر مشلر دیگر طرفدن داماد فرید پاشا حضرتلری طرفدن و برین ایکنج و غایت مهم تقریر اعیانده مذاکره ایلدیکده ایکن شوری دولت رئیس سابق رشید طائف پاشا حضرتلری اکبر سیئات اولان تهجیر و اونی تمقیب ایدن جرائم حتمده مأموریت سابقه لری ائشانده بعض سرائره مطلع اولدقلری تهجیر امریک صورت رسیده ده داخیه ناظرلی طرفدن و برلش و یوامر رسمی تمقیباً جنه لری ایضای وظیفه معلومه به شتاب ایتی ایچون مرکز عمومی طرفدن هرجهته اوامر منجوسه تعیم ایلدین اولدین آکلا دقلری بیان بیورمشلردی . ایتنه شمعی کورو بورزکه عدلیه نظارتک مسئله بی بو فطه لردن تدقیق باشلاشلردر . بدایت محکمه سی مدعی عمومی رفاة تده مأمورین مخصوصه پولوندین حالده اتحاد و ترقی مرکز عمومی بناسنده تحریات لازمه اجرا ایتش و کتیر عمومی مدحت شکر یکی در حال تحت استجوابه ائتشدر . مدعی عمومی تک تدقیقاتی مشکلاته اوغرا تمامق قصدیله بو خصوصیه کی معلوماً عزیمت و الهه ایتدی کمز تفصیلاتی شدیلک یازمق ایتنه مذک . بو خصوصیه سرواتی کوسرتمک الزمدر . هر حالده یک یاقنده انظار عمومی به عایت مهم و اسرار انکیز تفصیلات عرض اولونه جقدر .

ایچق تهجیرلر وسیله سیله عناصر مختلفه به قارشی ارتکاب ایدین جرائمده دیگر مرکز عمومی اعضا لریله بر ابرمدحت شکر یکی ذی مدخل اولدین مدعی عمومی لکجه تحقق ایلشمش ایتده

مبعوث صفتی حائز اولسی حبسینه توقیف اولونه مامشدر . معافیته حکومتجه در حال بوجیت نظر تأمله آلتش و مذاکرات جریان ایتشدر . معلومدر که (متارقی چالانلر قیلتی حاضرلار) دربار . حکومت سابقه رجال بودار اندوه ارتکانی بوکاده بر چاره دوشونمشلر و اعیان ایله مبعوثانک صورت توقیف حتمده قانون اساسی به بر ماده قانونیه غلا و ایتدیرمشلردی . حال بوکه ایوم شوزوالی مملکتی بو حاله کتیردن جرائمده بر خیل مبعوث ایتدیرلرده ذی مدخل اولدقلری تحقق ایلمکده پولوندین جهته حکومت مذکور ماده بی تبدیل ایچون در حال بر قانون لایحه سی احضارینه مجبور اولشددر . بو قانون لایحه سی بعض مبعوثلرک ایتنه کلیه جکی جهته مجلس . یوناننده نصل تلق اولونه جتی صبر سرفقه بکله بورز . بجایا بودفه مبعوثان اثر صلاح کوستره . بیله جکی ، اثبات حیت ایدجکی ؟ یوقه یته ترددلر ، انترقیلر ، دولابله مسئله بی اویالمنه جرأت ایدجکی ؟ بتون افراد ملت ایتنه بو مهم نطقه بی کمال دقتله تمقیب ایدجک و مجلس حتمده کی سوک قرارنی بوکا و بوکا مماثل احواله کوره و برمه جکدر .

بولردن بشقه مرکز عمومی اعضاسنک تماماً ارمی قتالی بجاینده مدخلدار اولدقلری تظاهر ایتکده و بو خصوصیه کی اوامرک (تشکیلات مخصوصه) نامی آلتده مرکز عمومی دن و برلدین آکلا شلمق طرفدن . بناء علیه بولنرک در حال توقیف و تحت استجوابه آلتلری مقتضی کورو و ایتکده در . هر ایکسی ده برر محراق مظالم و داراندوه حالی آلان اسبق قایینه و مرکز عمومی اعضا سیله ودها بعض اشخاصک و بتون سوء استعمالات و جرائم معلومه اربانیک عاجلا تحت محاکمه آلتلری خصوصیه ده آریجه بر مسئله ، مهم و نازک بر مسئله تشکیل ایتکده در . معافیته تحقیقاته نظر آکلا حتمده بو مسئله حتمده ده غایت مصیب و شایان شکران بر قرار اتخاذینه موفق اولشددر . حکومت اشخاص سرقومه تک همن دیوان حرب عرفده محاکمه ایدلسی مناسب دیوان حربلر ، اتحاد جیلرک دیوان حربلرینه قطعاً مقیس دکلدر . معلومدر که معهود دیوان حربک صورت تشکیلی حتمده حکومت سابقه کیفی بر حرکت اختیار ایدیوردی . حکومت حاضره بو خصوصیه تدقیقات موشکافانه اجرا ایتش و قتیلر روم ایلنده کی اشقیانک تمقیب و محاکمه لری حتمده نشر ایدین قانون نظر دقنه ائتشددر .

بو قانون موجبجه دیوان حرب عرف حکام عدلیه دن اوچ ذات ایله ایکی مأمور عسکریدن ترک ایدیور رهت استنطاقیه بی یته عدلیه مأمورلری تشکیل ایلدیوردی . بناء علیه حکومت سابقه رجالیله مرکز عمومی اعضاسنک و سوء استعمالاته ذی مدخل اولان و اک عادی اشقیادن طبیعی هیچ بر فرقلری اولیان اشخاصک مذکور قانونه کوره تشکل ایدجک دیوان حربلرده تحت استجواب و محاکمه آلتلری غایت مصیب و مناسب بر تدبیردر .

EK-28: Ceraim-i Tehcir

جرائم تهجير

اداره عرفيه جارى اوليان برلرده تهجير طولاييسيله
ايقاع اولنان جرائمك مرجع تحقيق و محاكمه سي
حقنده قرارنامه :

ماده : ۱ بعض عناصرك تهجيري طولاييسيله
ايقاع ايديلن كافه جرائمده مدخلدار اولان مأمورينك
وافراد و ضابطان عسكريه ايله ژاندارمه نفرات
و ضابطانك آحاددن شريكارى اولسون اولسون
تحقيقات و محاكمى اصول محاكمات جزائيه قانونه
توفيقاً آحادك تابع اولديني دوائر و محاكم عدليه
عائدر .

ماده : ۲ ماده سابقه ده ذكر اولنان اشخاص
حقنده تحقيقات و محاكمات اجراسندن مقدم بركونا
مأذونيت و فرار استحصاله محل يوقدر .

ماده : ۳ اشبو قرارنامه تاريخ نشرنندن
اعتباراً مرعيدر .

ماده : ۴ اشبو قرارنامه نك اجراسنه هيئت
وكلا مأموردر .

EK-29: Dünkü Tevkifat

EK-30: Divan-ı Harb-i Mahsusta- Muhakeme Başladı

دیوان حرب مخصوصه - محاکمه باشلادی

محاکمه حالونده - مدعی عمومیک تشریح دعواسی - مدعی شخصی تک بیاناتی - مدافعه وکیلاریک طلبی - صلاحیت مسئلهسی - تعلیق محاکمه

اوله یازدییز ویه ایله دون دیوان حرب حرب مخصوص، اوس تجمیرین دولای محاکمه ایجاب ایدیزدن بوغازیان قاننام ساقی ووزغاد مصرف کالیک ایله ژاندارمه قوماندانی توفیق وارفاق مأموری فاش بئارک ها کة علیه لینه باشلامشور. عکمه اولونده اوله احضار ایدیزن موتمار تاناً دولتمدی . ساعت اونی چاریک کیه فای آچیلدی و رئیس عموم حیرت پاشا ایله هیئت محاکمه حالونه کوردیلر .

سایبک، مدعی عمومیک مقامنده بولویوردی. متیار سیرمه ایله وایسوتکولو آراننده موتمارینه اولورودی . رئیس پاشا بئارک اسلرلی وصل تولدرلی صرمه ایله سورده فن سوکره : - ارمی تجمیری اثانتنده قتل نفوس ، عصب انوال کی پیش جرم ایضاح ایتدیکنز دن دولای هیئت تحقیقه لوم ها که کزیه فرار ویرلدی . هیئت تحقیقه تک بویله تنظیم ایتدیکی ارارنامه اوقونه یقدره دیگه کیز . دیدی .

شیط کایجی بویجه آق هیئت تحقیقه قرار نامسی اولودی :

هیئت تحقیقه قرارنامهسی

۱۳۳۱ سنهسی طرفنده ولایت عثمیه ده مایم ازمینلرک ایجابات ضروریه عسکریه دن اولارق تجمیری خفنده هیئت عسکریه دن کومترین لوم اوزرنه سابق حکومت مرکزیه آخاد اولنان فرازک بوغازیان قضاسیله بوغازلی ایلنده تطبیق و اجراسی صرمه نده تمین ایدیلن عیلمه سوق ایدلک اوزره بوله چیقاریلان ارمی ذکور و نوانک کتار نام علیه و موافق سائرده قتل و اموال متروک لریک تیب و عارقی ماده سنفن طولای مطنون علیه اولوب ۶ کالون تانی ۳۳۵ نارخنده موتم توفیق مذکر مهله تحت توفیق آتیش اولان ، زمان تجمیرده بوغازد طا بور قوماندانی ایکن لوم جوروم ژاندارمه قومانداننده مستخدم اوصاف عمده سی استعفا نامه ده هرر عهده توفیق بن خلیل عثمان ۷ کالون تانی ۳۳۵ نارخنده کدا تحت توفیق آتیش اولان بوغازلیان قاننامی بوغازد مصرف وکل استی مضبوط الاوصاف عهده کال بن عارف و غیر موتموف بوغازد اوقاف مأموری کدا مضبوط الاوصاف فاش عالی بن طلق و حوزو جلب و استجاب اولمایان معلوم الاسای شرکای جرمای خفنده هیئت تحقیقه مزجه اجرا ولان محفیات تجمیرنده مطنون علیه دن کال یک بوغازلیان قانناما منده بولدی بی سرده ارمی تجمیرین بالانغاده بوغازد مصرفاتی و کالنده بولدی بی زمان مطنون علیه ژاندارمه قوماندانی توفیق کله یالا .

والات قتل اعانی ارتکاب و اموال متروک لریک تیب و غارت و تاشی راهنده بولرک نفوس و جواهراتی اخذ و هسباله کتری و دیگر مطنون لردنه فاش بئارک ده اشو معاملات اعساکلرینده قتل و اشرا ک اولدی بی مشتکی متقیه استیجاب ایدیلن اوزون و اواریان پشت قارورس و قارورس زوجیه سی سوتیق بنت استبانک امین شخص سورتیه سنی ایدن دعوا و شکانتری شاهد صدیله جلب و استعاف ایدیلن بوغازد بیعت سابق عهد شاکر یک بوغازد مصرف سابق حال یک و اجزای قاننامی سرکس پاردمیان اندی ولد مفردیچ والوم اسرای جرمیه عاریتولری هیئت تحقیقه سی رئیس بولان میر آلی خلیل رجالی بئارک مع التسم سوتیق شهادتی و اوراق ایتدیه ده مادمی مضبوط آرتالوس ولد ماردوروس و سرکس اوخالسیان و استبان ولد اوخالس قیابان اندی و آرتین ولد آغوب ژانغوجیان و آرتین بنت عکسالیانک بیانات و افعالی و مواجهه نامهل مدرجاتی و شور متهمه دن مازالکر شاکر کک توفیق سببات قویسوتی مذکر مهله ۱۰ کالون اول ۳۳۴ نارخیه سطر ایله کی مذکره جوابیده و ملکیه منتظرین ندم بئارک ملکیه منقسی ندم کک عظاماً یازدی ۱۴ کالون اول ۳۳۴ تاریخ و ۲۳۳ تومبول مذکره جوابیه سی مآلری اخبارات و دلائل توفیقیه ایله آکشمیلیش و موی ایلمک حرکت و افعالی قانن جزالک ۱۰ موی مادمی دلایله قانون مذکورک ۱۰ و ۱۸۱ موی مادمی اسکانه موافق احکامدن بولش اوقله موی ایلمدن فاش بئارک اقدار استعفا یسنده مدافعه شهادتی اوقاق اوزره اوله و افایله ایتدیکی بود مملوکه کجه حجاب و استیجاب باری اجرا ایدلک و استادات و اده تک کندیلدن باره قاریتی مقصدینه موی ایلمدن و پولیس مدیریت عمومی سبب هیئت نظر ایدیه بولدی بی سرده متبودن واحه ولد حاسی لریک طلبیه موی ویردیکی بوسولری

مضبوط اوراق قنده تک مرقوم واحه تک اوزرنده ظهور ایله کیکی بیان ایلمه موی مذکور بولس مدیریت عمومی سههه جلب ایدیلن اوراق مابنده موجود اولان ۳۱ کالون اول ۳۴ تاریخ مضبوط ویه سببملوف استیجابنامه مندرجاتی عکمه لینه نظرده آتقی و خصوصیات مذکوره اوسورنه تقدیر ایدلک اوزره دیوان حرب عرق مخصوصه اجرائی محاکمه شخصی خصوصه و غیر موتموف بولان موی ایله فاش بئارک خفنده اصول محاکمات جزاییه قانونک ۸۹ موی مادمی مویجه خفنده غیر و ات توفیق مذکره سی استدارنه و اخیراً وفات ایتدیکی پولیس مدیریت عمومی سی برقی شهید برینک ۲۷ کالون تانی ۳۵ تاریخ در کنار جوابیه سیله آکشمیلیان بوغازد اموال متروک قومیسوتی رئیس سابق صفت یک خفنده حقوق عمومی دعواسیک اسول مذکورک ۲ موی مادمی کسبه سهوطه و مطنون تری مدمی عمومیک مأموریت قایم سنده طلب اولان دیگر اشخاصک عیلمدن جانی و عیلمه استیجاب لریک اکیال بد مسافیه نظر اوقوف اولان دیگر مطنون لردن عادی موتموفی مستلزم اولدی بی جهته بوا میدان و بره ملک اوزره آملر خفنده کی تحقیقاتک تقریبه متفقاً قرار ویرلدی . ۳۰ کالون تانی ۳۳۵

بو قرارنامه تک قرآنی متعاب مدعی عمومی سالی یک آیفه قالدی و حق خصوصه تشریح دعوی ایتدیلر :

رئیس پاشا حضرتلی ، قانون اخیرک عهد مذکره تحمیل ایله دیک و وظائف عدالتک اهمیت و عظمتی سوزمه یاشلامه دن اول عرش اتمک ایستیم . هیئت هیلرلی دولک حیات سیاسی سنده شیبیه قدر و وقعه کلن حادثاتک ال مهم و حیاتی بشریه و افکار مدنیه تک منور و مسکره کوردیکی ظلمتک آس و سبیلرلی خفنده لازمه عدالتک عقر تطبیق سورتیه ، بولون ناسیه یک ملنه سورولک ایستین قائل لک لری سببک ، بو اشخاصک سعادت ملک و مایق ناسیل منافع شخصی و آمال خسسه لریه فدا ایتدیلرلی اثبات ایله و ک ملک مدافعه حقوقه خادم اولوق و اجزای عدالتک ایلمک و طیفیه تکمیلر .

عصر لر دیری سلطنت عثمانیه تک زجر حایه و تاپیتنده یاشاشتن ، مظهر اعتماد اولش عناصر غیر مسامه آراننده آرا سیرا واقع اولان و وطنشاق حسیاتیله غیر قابل تألیف بولونان سرکاک اسبابی توفیق ایلمیکی سرده بولک امور حکومتده کی خطیایان دن زیاده آمال شخصیته کی حصوله کتوردیکی کور و لکده در . تاریخ تدقیق اولونجه عناصر غیر مسامه آراننده عدم عیونیت موجب اولان حاللک مساعدات دینه لریه و مساوات حقونه تأمله نائل اولاملاری بوزوندن ایلی کاردیکی تمایله نظر عبرت چاریلر . بو عدم عیونیتک خارجه عکس تأثیر ایتدیله بیانی لاریک بولون بالانغاده آرا سیرا داخل عیلمک عثمانیه حضور و راسق اخلاص ایدیلک حادثانه باعث اولدیلرلی آکشمیلیر . بو جلوه اولوق عناصر غیر مسامه دن بولونان اولدی لردن بو تروبرانه مستعدا عیلمک عثمانیه ده ایقاعدن بعضاً حال قانده لری احوال و حادثات مهمه تیدری توسیع دائر شمول ایدیلرک حکومتله نظر دقنی جلب ایتش و عناصر اسلامیه آراننده عدم عیونیت تولید ایتکدن دعواله قلمسدر . بولجیح حادثات و حرکات آسیرین دور مشروطیته بیخیش ایتدیکی عدالت قواعدینک ظهوره نهایت بولاسی لازم ایکن بوحرکاتک بر شکل افترا بویانه ده آمال و حیاتی اطهار اجمعی بر مدتیبری حاکمیت عثمانیه دن استخلاص فکر و قعاتی سامل ایتدیلر . بو بولدی که افعال جرمیه اسبابی تدقیق ایتدیکم سرده بعض مهم اوراق دوسیه لرله مطبوعات اختیاریه تدقیق ایتدیم . و کوردم که اولدی لردن قانده تفکیلات مخصوصه لری تجمیه سی اولاراق ولایت عثمانیه تک اکتهم و حدود اعتبارله ایتدی که لک مناظرده بعض حرکات و ترتیبانده بولدی لردن بوحرکات ده اردولک خط حرکت و رجعتی اخلاص ایدیلک و قایمک ظهوریه مندر اولدی . بو اصول قاریسنده حکومت سابقه نتیجه سی غایت و خم بر تدبیر سعیم اختیار ایلمش و ۳۳۱ سنه سی مایسنده اولدی لردن قانده عثمانیه ده ایلدن بعضی محله لره تجمیر اولوماری فراتر ک اولمش .

مدعی عمومی سالی یک بویجه کتیب خفنده تفصیلات ویردکن سوکره تجمیر و قایمده کچرک مأمور لردن بولسزای بولک مأمور لردن تصحیح ایتدیکن و معیاری بو فا اسرار قاریسنده استعفا ایتدیکی حالده بر نفس عدالته مایر اولان اوسری اجرا ایتدیلرندن بحث ایتش و قانون اخیر مویجه فوق الاماده